

દક્ષિણ આફ્રિકાના

Reg No ૮૩

સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

[દ્વિતીય ખંડ]

III
17th

7-7-1926

Hiring

ચાંધી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

अनुक्रमांक १३००७ वर्गीक

पुस्तकानुं नाम दक्षि ५१ २॥३३॥ने धर्तारा सं

विषय ॐ. ल. ६३: २५. ५०८

41

દક્ષિણ આફ્રિકાના
સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

[દ્વિતીય ખંડ]

લેખક:
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
સ્વામી આનંદ
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

સ. ૧૯૮૨

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૦૮૭

૪૧૦૮૭

કિં. આલોકન ૦-૫-૦
,, છુટક ૧-૦-૦

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૩૦૦૦

પ્રસ્તાવના

વાચનાર જાણે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ઉપવાસાદિ કારણોને લીધે હું ચાલુ નહોતો રાખી શક્યો. તે હવે પાછો આ અંકથી શરૂ કરું છું. મારી ઉમેદ છે કે હું તે હવે નિર્વિઘ્ને પૂરો કરી શકીશ.

એ ઇતિહાસનાં સ્મરણો ઉપરથી હું જોઉં છું કે આપણી આજની સ્થિતિમાં એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે જેનો અનુભવ નાના પાયા ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકામાં મને ન થયો હોય. આરંભનો એ જ ઉત્સાહ, એ જ સંપ, એ જ આગ્રહ; મધ્યમાં એ જ નિરાશા, એ જ અણુમનો, આપસઆપસમાં ઝગડા ને દેષાદિ; તેમ જતાં મુઠીમર લોકોમાં અવિચળ શ્રદ્ધા, દૃઢતા, ત્યાગ, સહિષ્ણુતા તેમજ અનેક પ્રકારની ધારેલી અણુધારેલી મુસીબતો. હિંદની લડતનો અંતિમ કાળ બાકી છે. એ અંતિમ કાળની હું તો જે સ્થિતિ દક્ષિણ આફ્રિકામાં અનુભવી ચૂક્યો છું, તેની જ આશા અહીં પણ રાખું છું. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો અંતિમ કાળ વાચનાર હવે પછી જોશે તેમાં કેવી રીતે વલુ-

માગી મદદ આવી પડી, લોકોમાં કેવી રીતે અનાયામે ઉત્સાહ આવ્યો અને છેવટે હિંદીઓની સંપૂર્ણ જીત કેવી રીતે થઈ એ બધું વાચનાર જાણશે.

અને જેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમ અહીં થશે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કેમકે તપશ્ચર્યા પર, સત્ય પર, અહિંસા પર, મારી અડગ શ્રદ્ધા છે. હું અક્ષરશઃ માનનારો છું કે સત્યનું સેવન કરનારની આગળ આખા જગતની સમૃદ્ધિ ખડી થાય છે ને તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. અહિંસાના સાન્નિધ્યમાં વેરભાવ નથી રહી શકતો એ વાક્ય પણ હું અક્ષરેઅક્ષર ખરું માનું છું. દુઃખ સહન કરનારાઓને કશું અશક્ત નથી હોતું એ સ્વત્વનો હું ઉપાસક છું. આ ત્રણે વસ્તુઓ મેળે હું કેટલાયે સેવકોમાં જોઉં છું. તેઓની સાધના નિષ્કળ ન જ થાય એવો મારો નિરપવાદ અનુભવ છે.

• પણ કોઈ કહેશે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાંની સંપૂર્ણ જીતનો અર્થ તો એ જ કે હિંદીઓ હતા તેવા થઈને ખેડા. આવું કહેનાર અચ્છાની કહેવાય. જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડત ન લડાઈ હોત તો આજે દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી જ નહિ પણ બધાં અંગ્રેજી મંડળોમાંથી હિંદીઓનો પગ નીકળી ગયો હોત ને તેની બાળ સરખી પણ ન લેવાઈ હોત. પણ આ જવાબ પૂરતો અથવા સંતોષકારક ન ગણાય. એવી દલીલ પણ થઈ શકે કે જે સત્યાગ્રહ ન થયો હોત પણ લેવાય તેટલું કામ સમજીતીથી લઈને ખેસી ગયા હોત તો આજે જે સ્થિતિ છે તે ન હોત. આ દલીલમાં જે કે કાંઈ વળગ નથી છતાં જ્યાં કેવળ દલીલોના ને અનુમાનોના જ પ્રયોગ થાય, ત્યાં કોની દલીલ કે કોનાં અનુમાનો ઉત્તમ એ કોણ કહે ? અનુમાનો કાઢવાનો સૌને હક છે.

ઉત્તર ન દહ શકાય એવી વાત તો એ છે કે જે શસ્ત્ર વડે જે વસ્તુ હેંવાય તે જ શસ્ત્ર વડે તે વસ્તુ રાખી શકાય.

‘કાએ અર્જુન હુઠિયો વહી ધનુષ્ય વહી ગાણુ’

જે અર્જુને શિવજીને હરાવ્યા, કૌરવોનો મદ ઉતાર્યો, તે જ અર્જુન જ્યારે કૃષ્ણરૂપી સારથિરહિત થયો ત્યારે એક લૂટારાની ટોળીને પોતાના ગાડીવ ધનુષ્યથી ન હરાવી શક્યો. તેવું જ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિલ્લાસીઓનું છે. હજુ તો ઝૂઝી રહ્યા છે. પણ જે સત્યાગ્રહ વડે તેઓ છૂટ્યા, તે શસ્ત્ર જે ખોદા ખેડા હોય તો તેઓ અંતે બાજુ હારી જવાના. સત્યાગ્રહ તેમનો સારથિ હોતો ને તે જ સારથિ તેમને સહાય કરી શકે તેમ છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

(નવજીવન: તા ૫-૭-૧૯૨૫)

સાંકળિયું

ક્રમકરણ	પૃષ્ઠ
૧ જનરલ સમ્પ્રસનો વિશ્વાસવાત (૧)	૩
૨. લડતની પુનરાવૃત્તિ	૧૫
૩. મરણઆત પરવાનાની હોળી	૨૦
૪. કામ ઉપર નવા મુદ્દાનો આરોપ	૨૫
૫. સોશળજી શાપુરજી અડાજણીઆ	૩૨
૬. શેઠ દાઉદ મહમદ વગેરેનું લડતમા દાખલ થવું... ..	૪૦
૭. દેશનિકાલ	૪૬
૮. ફરી ડેપ્યુટેશન	૫૪
૯. ટૉલરેંસ કામ (૧)	૬૦
૧૦. „ „ (૨)	૬૪
૧૧. „ „ (૩)	૭૩
૧૨. ગોખલેનો પ્રવાસ	૯૪
૧૩. „ „ (ચાહુ)	૧૦૫
૧૪. વચનભજ	૧૧૦
૧૫. વિવાદ તે વિવાદ નહિ	૧૧૬
૧૬. સ્ત્રીઓ કેદમા	૧૨૩
૧૭. મલ્ટ્રેનની ધાસ	૧૨૮
૧૮. ખાખના માલિકો પારં અને પાંચ	૧૩૪
૧૯. ટ્રાન્સવાલમા પ્રવેશ	૧૪૧
૨૦. „ „ (ચાહુ)	૧૪૬
૨૧. બંધા દેશમા	૧૫૨
૨૨. કરોડારી	૧૬૧
૨૩. અંતનો આરબ	૧૬૮
૨૪. પ્રાથમિક સમાચારી	૧૭૭
૨૫. પત્રોની આપલે	૧૮૧
૨૬. લડતનો અંત	૧૮૭
ઉપસંહાર	૧૯૧

અંડ બીજો

પ્રકરણ ૧ લું

જનરલ રમટ્સનો વિધાસલાત (?)

આંતરિક મુસીબતોનું દર્શન વાચનારે કંઈક કર્યું. તેમા ઘણે માણે તો મારે આત્મકથા જ આપવી પડી. એ અનિવાર્ય હતું કેમકે સત્યાગ્રહને લગતી મારી મુસીબતો એ સત્યાગ્રહીઓની પણ મુસીબતો થઈ પડી. હવે આપણે ફરી પાછા બાહ્ય મુસીબતો ઉપર આવીએ છીએ. આ પ્રકરણનું મથાળું લખતા મને શરમ આવી છે અને આ પ્રકરણ લખતા શરમ આવે છે, કારણ કે તેમા મનુષ્યરવભાવની વફતાનું વર્ણન રહેલું છે. જનરલ રમટ્સ એ ૧૯૦૮ની સાલમા પણ દક્ષિણ આફ્રિકામા તો સૌથી વધારે હુશીઆર નેતા ગણાતા. આજે તો દુનિયામા નહિ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા તે હયા પ્રકારના કાર્યકુશળ પુરૂષ ગણાય છે. તેની શક્તિ બહુ મોટી છે, તે વિષે મારા મનમા શંકા નથી. તે જોવા કુશળ વક્ત્રીલ તેવા જ કુશળ સેનાપતિ છે, અને તેવા જ કુશળ રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર માણસ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખીજ વહીવટદારો આવ્યા અને ગયા. પણ ૧૯૦૭ની સાલથી તે આજ સગી આ પુરૂષ દક્ષિણ આફ્રિકામા રાજ્યકારમારની લગામ પોતાના

હાથમા રાખી રહ્યા છે. અને આજ પણ તેની હરીદાઈમાં ઉભી શકે એવો કોઈ માણસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નથી. મને દક્ષિણ આફ્રિકા છોડવાને આ સખાવતી વેળા નવ વર્ષ થયાં. આજે તેને દક્ષિણ આફ્રિકા કયા વિશેષણથી ઓળખે છે તે હું નથી જાણતો. જનરલ સ્મટ્સનું પોતીકું નામ જૅન છે અને તેને દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકો ‘સ્લિમ જૅની’ના નામથી ઓળખે છે. સ્લિમનો અર્થ આ ઠેકાણે ‘સરકી જાય એવો’ ‘ઝાલ્યો ઝલાય નહિ એવો’. ગુજરાતી ભાષાનો તેને સગતો શબ્દ ‘ખંધો’ અથવા મીઠું વિશેષણ વાપરીએ તો ઉલટા અર્થમાં ‘ચાલાક’ એ શબ્દ લાગુ પડી શકે. મને ઘણા અંગ્રેજ મિત્રોએ કહેલું—“જનરલ સ્મટ્સથી તું સાવધાન રહેજો. એ બહુ પહોંચેલ માણસ છે. એને ફરી જતાં વાર લાગે તેમ નથી. એના ખોલવાનો અર્થ એ જ સમજી શકે. અને ઘણીવાર એવી રીતે બોલે છે કે બન્ને પક્ષ તેને પોતાને પ્રિય એવો અર્થ કરી શકે. વળી એ પોતે પ્રસંગ આવે ત્યારે બન્ને પક્ષના અર્થને એક કોરે મેલીને પોતાનો ત્રીજો જ અર્થ બતાવે, તેને અમલમાં મૂકે અને તેના સમર્થનમાં એવી ચાલાક દલીલ આપે કે બન્ને પક્ષ ઘડી ભર એમ માનતા થઈ જાય કે તેઓએ ભૂલ કરેલી હોવી જોઈએ, અને જનરલ સ્મટ્સ કરે છે એ જ ખરો અર્થ છે ! મારે જે વિષયનું આ પ્રકરણમાં વર્ણન કરવાનું છે તેને એ બીના જે વેળાએ બની તે વેળાએ વિશ્વાસઘાત માનેલ અને કહેલ. આજ પણ કોમની દૃષ્ટિએ એને હું વિશ્વાસઘાત ગણું છું. એમ છતાં એ શબ્દની પાછળ મેં પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન મૂક્યું છે તેનું કારણ એ છે કે વાસ્તવિક રીતે એનું કૃત્ય કદાચ ધરાદાપૂર્વક વિશ્વાસઘાત ન હોય, અને જ્યાં ઘાતનો ધરાદો નથી ત્યાં વિશ્વાસનો ભંગ

હેમ માની શકાય ? ૧૯૧૩-૧૪ની સાલમાં જનરલ સ્મટ્સનો મને જે અનુભવ થયો તે મેં તે વખતે કડવો નહોતો ગણ્યો અને આજે તેનો વિચાર વધારે તટસ્થતાએ કરી શકું છું ત્યારે પણ કડવો નથી ગણી શકતો. એવું તદ્દન સંભવિત છે કે તેની ૧૯૦૮ની હિન્દીઓ તરફની વર્તણૂક ગાનપૂર્વક વિશ્વાસભંગ ન હોય.

આટલી પ્રસ્તાવના તેને ન્યાય આપવા સારૂ અને તેમ છતાં મેં તેના નામની સાથે વિશ્વાસઘાત શબ્દનો જે ઉપયોગ કર્યો છે તેનો અને જે મારે આ પ્રકરણમાં કહેવું છે તેના બચાવ કરવાને સારૂ આપી છે. આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોયું કે હિન્દીઓએ મરજીઆત પરવાના ટ્રાન્સવાલની સરકારને સંતોષ થાય એવી રીતે કઠાવી લીધા. હવે તે સરકારે ખૂની કાયદો રદ કરવાનો રહ્યો, અને જો તેમ કરે તો સત્યાગ્રહની લડત તો બંધ થાય. તેનો અર્થ એમ નહિ કે ટ્રાન્સવાલમાં હિન્દી વિરૂદ્ધ જે કંઈ કાયદા હોય તે બંધ રદ થાય અથવા હિન્દીઓના બધા દુઃખ દૂર થાય. તે દૂર કરવાને સારૂ તો જેમ પ્રથમ કાયદેસર લડત ચાલતી હતી તે પ્રમાણે ચલાવવી જ રહી. સત્યાગ્રહ તો ખૂની કાયદા રૂપી નવું ધોર વાદળ દૂર કરવા પરતો જ હતો. તેનો સ્વીકાર કરવામાં કોમને નામોશી આવતી હતી અને કોમની પ્રથમ ટ્રાન્સવાલમાં અને છેવટે આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હરતી જ નાબુદ થતી હતી. પણ ખૂની કાયદો રદ કરવાનો ખરડો ઘડવાને બદલે જનરલ સ્મટ્સે તો નવું જ પગલું ભર્યું. તેણે જે ખરડો બહાર પાડ્યો તે વડે ખૂની કાયદો બહાલ રાખ્યો અને મરજીઆત પરવાના કાયદેસર ગણ્યા. પણ તે પરવાનાવાળાને ખૂની કાયદો લાગુ ન પાડી શકાય એમ તેના ખરડાની અંદર તેણે કલમ નાંખી. આનો અર્થ એમ થયો કે એક જ હેતુવાળા બે કાયદા સાથે સાથે ચાલે અને નવા આવનાર હિન્દીઓને

અથવા નવા પરવાના કઢાવનાર હિન્દીઓને પણ ખૂની કાયદાની નીચે આવવું જોઈએ.

આ ખીલ વાચી હું તો દિગ્મૂઢ જ બની ગયો. કોમને હું શું જવાબ આપીશ ? જે પદાણુ ભાઈએ પેલી મધરાતની સભામાં મારી ઉપર સખ્ત આક્ષેપો કર્યા હતા તેને કેવો સુંદર ખોરાક મળ્યો ? પણ મારે કહેવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહ ઉપરનો મારો વિશ્વાસ આ આચકાથી મોજો ન પડતા વધારે તીવ્ર થયો. અમારી કમીટીની સભા ભરી તેઓને સમજાવ્યા. કેટલાકે મને ટાણો પણ માર્યો, “અમે તો તમને કહેતા આવ્યા છીએ કે તમે બહુ ભોળા છો. જે કંઈ કોઈ કહે તે માની બેસો છો. તમે જો તમારા ખાનગી કામમાં જ ભોળપણુ રાખતા હો તો તો બળ્યું. પણ કોમી કામમાંયે એ ભોળપણુ વાપરો છો તેથી કોમને ખમવું પડે છે. હવે ખડેલાનો જુરસો પાછો આવવો એ અમને તો બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. આપણી કોમને તમે ક્યા નથી બળુતા ? એ તો સોડાવોટરની બોટલ છે. ધડીમા ઉભરો આવે તેનો ઉપયોગ થાય એટલો લેવો રહ્યો. એ ઉભરો શમ્યો એટલો ખલાસ.” આ શબ્દવાણુમા ઝેર ન હતું. એવા પ્રકારનું બીજે પ્રસંગે પણ મેં સાંભળેલું હતું. મેં હસીને જવાબ આપ્યો, “જેને તમે માફ ભોળપણુ કહો છો એ તો મારી સાથે જડાઈ ગયેલી વસ્તુ છે. એ ભોળપણુ નથી પણ વિશ્વાસ છે અને વિશ્વાસ રાખવો એ તો મારો તમારો સૌનો ધર્મ સમજાવું છું. છતાં એને જો આપણે ખોડ ગણીએ તો પણ મારી સેવાથી કંઈ ફાયદો થતો હોય તો મારી ખોડનું નુકસાન પણ સહન થવું જોઈએ. વળી, તમે માનો છો તેમ હું એમ પણ નથી માનતો કે કોમનો જુરસો એ સોડાવોટરના ઉભરા જેવો છે. કોમમાં તમે અને

હું પણ છીએ. મારા જુસ્સાને તમે એવું વિશેષણ આપો તો હું જરૂર અપમાન માનું અને મારી ખાત્રી છે કે તમે પણ તમને પોતાને અપવાદ રૂપે જ ગણતા હશો. અને જો તેમ ન ગણતા હો તો અને તમારા માપથી કોમનું માપ કાઢતા હો તો તમે કોમનું અપમાન કરો. આવી મહાન લડાઈઓમાં ભરતીઓટ તો થયાજ કરે. ગમે તેવી ચોખવટ કરી હોય તો પણ સામેનો માણસ વિશ્વાસનો બંગ કરવા એસે તેને કોણ રોકી શકે? આ મંડળમાં એવા ઘણાંય છે કે જે મારી પાસે પ્રોમિસરી નોટો દાવા કરવાને સારૂ લાવે છે, પોતાના દરકત આપી જશે કાડા કાપી દીધાં છે એનાથી વધારે ચોકસાઈ શું થઈ શકે? તે છતાં તેવાની ઉપર પણ કોરટમાં લડવું પડે છે. તેઓ સામે થાય છે, અનેક પ્રકારના બચાવ કરે છે, ફેંસલા થાય છે, સેજઓ કઢાય છે, આવા અઘટિત બનાવોને સારૂં ક્યા ચોકસી છે કે જેથી એમું ફરી ન જ બને? તેથી મારી સલાહ તો એ જ છે કે જે ચૂંચવણ આવી પડી છે તેને આપણે ધીરજથી ઉઠેલવી. આપણે ફરીથી લડવું પડે તો આપણે શું કરી શકીએ—એટલે ખીજાઓ શું કરશે તેનો વિચાર કર્યા વિના દરેક સત્યાગ્રહી પોતે શું કરશે અથવા કરી શકે છે—એ જ વિચારવાનું રહ્યું. મને તો એમ લાગે છે કે આપણે આઠલા સાચા રહીશું, તો ખીજા પણ તેવા જ રહેવાના—; અથવા જો કંઈ નબળાઈ તેઓમાં આવી હશે તો આપણો દાખલો લદને તેઓ પોતાની નબળાઈને કાઢી નાંખી શકશે. ”

મને લાગે છે કે ફરી લડત ચાલી શકવા વિષે જેઓએ શુભ હેતુથી ટાણો મારવાને રૂપે થંકા બતાવી હતી તેઓ સમજ ગયા. આ અવસરે કાછલીઆ પોતાનું જવેરાત દિવસે દિવસે બતાવી રહ્યા હતા. બધી બાબતમાં થોડામાં થોડું બોલી પોતાનો

નિશ્ચય જાહેર કરી દેતા અને તેમાં અડગ રહેતા. અને મને એક પણ પ્રસંગ એવો યાદ નથી કે જ્યારે તેમણે નબળાઈ બતાવી હોય અથવા તો છેવટના પરિણામ વિષે શંકા પણ બતાવી હોય. એવો અવસર નજીક આવી ગયો કે જ્યારે ઝસપમીયા તોફાની સમુદ્રમાં સુકાની રહેવા તૈયાર ન હતા. તે વખતે સૌએ કાછલી-આને એકમતે વધાવી લીધા, અને ન્યારથી તે છેવટની ઘડી સુધી તેમણે સુકાન ઉપરથી પોતાનો હાથ હટ ન કપ્યો. અને જે મુશીબતો બાળ્યે જ ટોળ માણસ સહન કરી શકે તે તેમણે નિશ્ચિંત અને નિર્ભય થઈને સહન કરી. જેમ લડાઈ આગળ વધતી ગઈ તેમ એવો અવસર આવ્યો કે કેટલાકને સારૂ તો જેલમાં જઈ એસવું એ સહેલું કામ હતું—એ આરામ હતો પણ ખદાર રહી બધી વસ્તુ ઝીણવટથી તપાસવી, તેની ગોઠવણો કરવી, અનેક માણસોને સમજાવવા, એ બધું બહુ વધારે મુશ્કેલ હતું. એવો અવસર આવ્યો કે જ્યારે કાછલીઆને ગોરા લેણદારોએ તેમના સાંજુસામાં પકડયા.

ધણા હિન્દી વેપારીઓના વેપારનો આધાર ગોરા વેપારીઓની પેઢીઓ ઉપર હોય છે. તેઓ લાખો રૂપીઆનો માલ કંઈ પણ ખોળાધરી વિના હિન્દી વેપારીઓને ધીરે છે. આવો વિશ્વાસ હિન્દી વેપારીઓ સંપાદન કરી શક્યા છે એ હિન્દી વેપારની સામાન્ય પ્રમાણિકતાનો એક સરસ પુરાવો છે. કાછલીઆ શેઠને પણ ધણી અગ્રેજ પેઢીઓ તરફથી ધીરધાર હતી. કંઈક પણ સરકાર તરફની સીધી અથવા આડકતરી ઉશ્કેરણીથી આ વેપારીઓએ કાછલીઆની પાસે રહેલા પોતાના નાણા તુરત માગ્યાં. તેમણે કાછલીઆને બોલાવી કહ્યું પણ ખરૂં—“જો તમે આ લડતમાંથી નીકળી જાઓ તો અમને નાણાની કંઈ જ ઉતાવળ નથી. જો તમે તેમાંથી ન નીકળી જાઓ તો અમને બય છે

તમને સરકાર ગમે ત્યારે પકડી લે તો અમારાં નાણાંનું શું થાય? તેથી જો તમે આ લડતમાંથી ન જ નીકળી શકો તો અમારા નાણા તમારે તુરત ભરવાં જોઈએ.” આ વીર પુરૂષે જવાબ આપ્યો—“લડત એ મારી પોતાની અંગત વાત છે. તેને મારા વેપારની સાથે કંઈ સંબંધ નથી. તે લડતમા મારો ધર્મ, મારી પ્રજાનું માન અને માંડ પોતાનું સ્વમાન સમાયેલા છે. તમારી ધીરધારને સાફ હું તમારો આભાર માનું છું પણ તેને કે મારા વેપારને હું સર્વોપરી નથી ગણી શકતો. તમારા પૈસા સોના મહોર જેવા છે. હું જીવતો હોઉ ત્યાં સુધી વેચાઈને પણ તમારા પૈસા ભરે એમ છું, અને ધારો કે મને કંઈ થઈ ગયું તે! પણ મારી ઉધરાણી અને માલ તમારે હસ્તક જ છે એમ તમે સમજી દ્યો. આજ લગી તમે મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે અને હું એમ ઇચ્છું છું કે હજી પણ તમે વિશ્વાસ રાખો.” જો કે આ દલીલ તો તદ્દન વ્યાજબી જ હતી અને કાછલીઆની દૃઢતા એ વેપારીઓને સાફ એક વધારે વિશ્વાસનું કારણ હતું તો પણ તેની અસર આ વખતે તેઓની ઉપર થાય એમ ન હતું. ઉંઘતાને આપણે જગાડી શકીએ છીએ પણ જો જાગતો ઉંઘવાને ડોળ કરતો હોય તેને જગાડી શકતા નથી, તેમ જોરા વેપારીઓનું બન્યું. તેમને તો કાછલીઆને દબાવવા દતા, તેઓનાં લહેણા કંઈ જોખમમાં ન હતાં.

મારી ઑફિસમા લેણદારોની મીટિંગ થઈ. તેઓને મેં સ્પષ્ટ સંજ્ઞામા કહ્યું કે કાછલીઆ ઉપર જો દબાણ તેઓ ચલાવી રહ્યા છે તે વેપારીશ્રાદ્ધ નથી પણ રાજ્યપ્રકરણી છે, અને વેપારીઓને એમ કરવું શોભે નહિ. તેઓ હસતા ખીંચ્યા. કાછલીઆ શેઠની પાસે જે માલ હતો તેની અને તેની ઉધરાણીની નોંધ મારી પાસે હતી તે મેં તેઓને બતાવી, અને તે ઉપરથી સિદ્ધ

કરી આપું કે તેઓને સોએ સો ટકા મળી શકે એમ છે. વળી જો આ વેપાર એઓ કાષ્ટ બીજાને વેચી દેવા હિચ્છે તો એ બધા માલ અને ઉધરાણી વેચાતા લેનારને સોપી દેવા કાછલીઆ તૈયાર છે. જો તેમ ન કરે તો વેપારીઓ જે માલ દુકાનમાં હતો તે મૂળ દામે લઈ લે, અને તેમ કરતા માલમાં કંઈ પણ ઓછું આવે તો તેના અવેજમાં તેઓ પસંદ કરે એવી ઉધરાણી તેઓ લઈ લે. વાચનાર સમજી શકશે કે આ પ્રસ્તાવ કબૂલ કરવાથી ગોરા વેપારીઓને કશું ખોતું પડે એમ ન હતું, (અને આવી રીતે ધણા અસીલોને માર બીડને પ્રમંચે લેણુદારોની સાથે હું અંદોજસ્ત કરી શક્યો હતો) પણ આ પ્રસંગે વેપારીઓ ન્યાય નહોતા ઠગ્ગતા. તેઓ તો કાછલીઆને નમાવવા ઠગ્ગતા હતા. કાછલીઆ ન નમ્યા, અને નાદાર દેવાદાર દુર્ગા.

• આ નાદારી એ તેમને કલંકરૂપ ન હતી, પણ તેમનું ભૂખણ હતું. કામમાં તેમની આગત વધી અને તેમની દૃઢતા અને બહાદુરીને સારૂ બધાથે તેમને સુચારકબાદી આપી. પણ આવી જાતની વીરતા અલૌકિક છે. સામાન્ય માણસ એ ન જ સમજી શકે. નાદારી એ નાદારી મટી, નામોશી મટી, આદર અને માનમાં ખપી શકે એવી કલ્પના પણ સામાન્ય માણસને નહિ આવી શકે. કાછલીઆને એ જ વસ્તુ સ્વાભાવિક લાગી. ધણા વેપારીઓ કેવળ નાદારીના ડરથી જ ખુની કાયદાને વશ થયા હતા. કાછલીઆ ધારત તો નાદારીમાંથી બચી શકત. લડત છોડીને બચવું એ ઉપાય તો હતો જ. પણ આ સ્થળે એ વાત મારા મનમાં નથી. કાછલીઆને ધણા હિન્દી મિત્રો હતા. તેઓ આવી બીડને વખતે તેમને પૈસા ધીરી શકત. પણ તેવી ગોઠવણ કરી તેમણે પોતાનો વેપાર બચાવ્યો હોત તો તેમની બહાદુરી લજવાત. કેદમાં

જવાનું જે જોખમ તેમની ઉપર હતું તે તો સૌ સત્યાગ્રહીઓની ઉપર હતું. એટલે કોઈ પણ સત્યાગ્રહીની પાસેથી પૈસા કાઢીને તેઓ ગોરાઓને ચૂકવે એ તો ન જ શોભે. પણ જેમ સત્યાગ્રહી વેપારીઓ તેમના મિત્ર હતા તેમ જેઓ કાયદાને વશ થયા હતા તે પણ મિત્રો હતા. તેઓની મદદ મળી શકે તેમ હતી એ દુ જાણું છું. મારી યાદ પ્રમાણે એવા એક બે મિત્રોએ તેમને કહેલું પણ મોકલ્યું હતું. પણ તેઓની મદદ લેવી એ તો ખૂની કાયદાને વશ થવામાં હડાપણું છે એમ કબૂલ કર્યા બરાબર થતું હતું. તેથી તેવી મદદ ન જ લેવાય એમ અમે બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો. શિવાય અમે બન્નેએ એમ પણ ધાર્યું કે જે કાછલીઆ પોતાને નાદાર ગણાવા દે તો તેમની નાદારી એ બીજાઓને હાલ સમાન થઈ પડે. કેમકે જે સોએ સો ટકા નહિ તો નવાણું ટકા નાદારીઓમા લેણદાર કંઈક ને કંઈક તો ખુએ જ છે. જે ૫૦ ટકા મળે તો તો નેઓ ખુશ થાય છે પોણોસો ટકા સો ટકા જેવા જ માની લે કારણ કે દ. આફ્રિકાના વેપારના મોટા વેપારીઓ સામાન્ય રીતે ૫૦ ટકા નફો નથી લેતા પણ ૨૫ ટકા લે છે. તેથી ૭૫ ટકા મળે ત્યાં સુધી તેઓ તેને ખોટનો વેપાર તો ગણે જ નહિ. પણ નાદારીમા પૂરેપૂરું તો ભાગ્યેજ મળે. તેથી કોઈ પણ લેણદાર કરજદારને નાદાર કરવા તો ઈચ્છે જ નહિ.

એટલે કાછલીઆની નાદારીથી ગોરાઓ બીજાઓને ધમકી આપતા તો બધ જ થઈ જાય તેમ હતું. અને થયું પણ તેમજ. ગોરાઓનો હેતુ કાછલીઆની પાસે લડત મૂકાવવાનો હતો અને તેમ ન કરે તો રોકડા સોએ સો ટકા વસૂલ કરવાનો હતો. બેમાંથી એકે હેતુ તો પાર ન જ પડ્યો પણ ઉલટું અવળું પરિણામ આનું. નાદારીને વધાવી લેનાર પ્રતિષ્ઠિત

હિન્દી વેપારીનો આ પહેલો દાખલો. જોઈ ગોરા વેપારીઓ સમસમી રહ્યા, અને હમેશાંને સારૂ શાંત થઈ ગયા. એક વરસની અંદર કાછલીઆ શેઠના માલમાથી ગોરાઓને સોએ સો ટકા મળી ગયા. નાદારીમાં લેણદારોને સો ટકા મળ્યાનો મારી જાણમા તો દક્ષિણ આફ્રિકામા આ પહેલો અનુભવ હતો. આથી લડાઈ ચાલતી હતી તે છતાં કાછલીઆનું માન ગોરા વેપારીઓમાં પણ અતિશય વધી ગયું, અને તે જ વેપારીઓએ લડાઈ ચાલતી હતી તે છતાં કાછલીઆને જોઈએ તેટલો માલ ધીરવા તૈયારી દેખાડી. પણ કાછલીઆનું બળ તો દિવસે દિવસે વધતું જ વધતું હતું. લડતનું રહસ્ય પણ તેઓ સમજી જ ગયેલા. લડત ફેટલી લાખી ચાલશે એ પાછળથી તો કોઈ કહી શકે એવું હતું જ નહિ. તેથી નાદારી પછી અમે નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે લડત ચાલતા સુધી લાંગા વેપારમાં પડવું જ નહિ. એક ગરીબ માણસ પોતાનું ખર્ચ ચલાવી શકે એટલું પેદા કરવાજોગી જ પ્રવૃત્તિ રાખીને બાકી વેપાર લડાઈ દરમ્યાન ન જ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેથી ગોરાઓએ આપેલી સગવડનો તેમણે ઉપયોગ ન જ કર્યો. વાંચનાર સમજશે કે કાછલીઆ શેઠના જીવનના જે બનાવોનું જે વર્ણન હું આપી ગયો છું તે બધા કંઈ આ પ્રકરણમા વર્ણવેલી કમિટીની મીટિંગ પછી બન્યા એમ નથી. પણ એ વર્ણન એક જ વખતે આપી દેવું એ યોગ્ય ધારી તેને અહીં જગ્યા આપેલી છે. તારીખવાર જોતા ખીજી લડત શરૂ થઈ ત્યાર પછી ફેટલેક કાળે કાછલીઆ પ્રમુખ થયા, અને ત્યારબાદ નાદાર દરતા પહેલાં ફેટલેક કાળ વહી ગયો.

હવે આપણે કમિટીની મીટિંગના પરિણામ ઉપર આવીએ. એ મીટિંગ પછી જનરલ સ્મટ્સને મેં કાગળ લખ્યો કે નવો અરડો એ સમાધાનીનો બંગ છે. મારા કાગળમાં સમાધાની

પછી એક અડવાડીઆની અંદર તેણે ભાષણ કર્યું હતું તે તરફ પણ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે ભાષણમાં તેણે આ શબ્દો વાપર્યા હતા: “આ લોકો (એશિઆવાસી) એશિઆટિક કાયદો રદ કરવાનું મને કહે છે. જ્યાં સુધી તેઓએ મરજીઆત પરવાના કઢાવી નથી લીધા ત્યાં સુધી તે કાયદો રદ કરવાની મેં ના પાડી છે.” પોતાને ગૂંચવણમાં લાવી મૂકે એવી વસ્તુના અમલદાર વર્ગ જવાબ આપતા નથી. અને આપે છે તો તે ગોળગોળ હોય છે. જનરલ સ્મટ્સે આ કળાને સંપૂર્ણ રીતે ખીલવી હતી. તેને ગમે તેટલું લખો, ગમે તેટલાં ભાષણ કરો પણ જ્યારે જવાબ આપવાની તેની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે તેની પાસેથી જવાબ કઢાવી જ શકાય નહિ. તેને મળેલા કાગળોનો જવાબ આપવો જ જોઈએ એ સામાન્ય વિનય તેને બંધન કરનાર ન હતો. એટલે મારા કાગળોના જવાબમાં મને કશાય સંતોષ ન મળી શક્યો. •

અમારા મધ્યસ્થ આલ્મટ્ટ કાર્ટરાઇટને હું મળ્યો. તેઓ થીજી ગયા અને મને કહ્યું—“બરેબર હું આ માણસને સમજી જ નથી શકતો. એશિઆટિક કાયદો રદ કરવાની વાત મને બરોબર યાદ છે. મારાથી બનતું હું કરીશ, પણ તું જાણે છે કે એ માણસે એક નિશ્ચય કર્યો હોય પછી એની પાસે દોષનું ચાલતું નથી. અખ-બારોનાં લખાણુ તો તેની ગણતરીમાં જ નથી. એટલે મને પૂરો ભય છે કે મારી મદદ તમને ઉપયોગમાં નહિ આવી શકે” હૉસ્કિન વગેરેને પણ મળ્યો. તેણે જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો. તેને પણ ઘણો જ અસંતોષકારક જવાબ મળ્યો. વિશ્વાસઘાતના મથાળા નીચે મેં ‘ઇન્ડિઅન ઓપીનિઅન’માં લખાણુ પણ લખ્યા, પણ તેથી જનરલ સ્મટ્સને શું ? તત્વવેત્તા અથવા નિષ્ઠુર માણસને વિષે ગમે તેવા કડવાં વિશેષણ વાપરો તેની તેના ઉપર કંઈ અસર

ચતી નથી. તે પોતાનું કારણ કામ કરવામાં મચેલા રહે છે. હું નથી જાણતો કે જનરલ સ્મટ્સને વિષે બેમાથી કયા વિશેષણને ઉપયોગ થઈ શકે. તેની વૃત્તિમાં એક પ્રકારની ફિલસુફી છે એમ તો મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. જે વખતે અમારે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો અને અખબારોમાં મારા લખાણ ચાલતા હતા તે વખતે તો મેં તેને નિષ્કૃંહ જ કહ્યેલા એમ યાદ છે, પણ આ હજી લડાઈનો પહેલો ભાગ હતો. ખીજું જ વર્ષ હતું, અને લડાઈ તો આઠ વર્ષ ચાલી. દરમ્યાન હું તેને ઘણીએ વાર મળેલો. પાછળની અમારી વાતો ઉપરથી મને એમ લાગી આવતું કે જનરલ સ્મટ્સની હુમ્મ્યાઈને વિષે જે સામાન્ય માન્યતા દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેલી છે તેમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. બે વસ્તુ તો મને ચોક્કસ જણાઈ આવી કે પોતાની રાજનીતિને વિષે કંઈક પણ ધોરણ એણે રાખેલું છે અને તે કેવળ અનીતિમય તો નથી જ. પણ એની સાથે મેં એ પણ જોયું કે તેના રાજનીતિશાસ્ત્રમાં ચાલાકીને, પ્રસંગ પડ્યે સત્યાગ્રહને સ્થાન છે.”

આ છાપડી લેખા આપણને માલમ પડી ગયું છે કે જનરલ સ્મટ્સની સરદારીનો પણ અત આવી શક્યો છે.

મો. કે. ગાંધી

પ્રકરણ ૨ જી

લઠનની પુનરાવૃત્તિ

એક તરફથી જનરલ રમટ્સને સમાધાનીની શરત પાળવાનું વીનવવામાં આવતું હતું તેમ બીજી તરફથી કોમને પાછી જાગૃત કરવાનું કામ પણ ઉત્સાહપૂર્વક ચાલી રહ્યું હતું. અનુભવ એવો થયો કે દરેક જગ્યાએ ફરી લડત ચાલુ કરવા અને જેલ જવા લોકો તૈયાર જ હતા. બધી જગ્યાએ સભાઓ શરૂ કરી દીધી. ચાલી રહેલો પત્રવ્યવહાર સમજાવ્યો. ‘ઝન્ડિઅન ઓપીનિઅન’માં તો દરેક અઠવાડીયાની રોજનીશી આવતી જ હતી એટલે કોમ પૂરી માહિતગાર રહેતી, અને સૌને સમજાવવામાં આવ્યું કે મરજીઆત પરવાના નિષ્ફળ નીવડવાના છે. જો કેમે કરતા ખૂની કાયદો રદ ન થાય તો તે આપણે બાળી નાખવા જ જોઈએ; જેથી સ્થાનિક સરકાર સમજી શકે કે કોમ અડગ છે, નિશ્ચિંત છે, અને જેલ જવા પણ તૈયાર છે. તેવા હેતુથી દરેક જગ્યાએથી પરવાનાઓ પણ એકઠા કરવામાં આવતા હતા.

સરકાર તરફથી જે ખરડા વિષે આપણે પાછલા પ્રકરણમાં વાંચી ગયા તે ખરડો પસાર કરવાની તૈયારીઓ ચાલી. ટ્રાન્સવાલની

ધારાસભા મળી. તેમાં પણ કોમે અરજી મોકલી. તેનું પરિણામ પણ કંઈ ન આવ્યું. છેવટે સત્યાગ્રહીઓનું ‘અલ્ટીમેટમ’ મોકલવામાં આવ્યું. અલ્ટીમેટમ એટલે નિશ્ચયપત્ર અથવા ધમકીપત્ર, જે લડાઈના ઇશિદાથી જ મોકલવામાં આવે છે. અલ્ટીમેટમ શબ્દનો ઉપયોગ કોમ તરફથી નહોતો થયો પણ કોમનો નિશ્ચય જણાવનારો જે પત્ર ગયો તેને જનરલ સ્મટ્સે જ અલ્ટીમેટમ વિશેષણથી ધારાસભામાં જોળખાવ્યો, અને સાથે સાથે તેમણે જણાવ્યું કે “જે લોકો આવી ધમકી આ સરકારને આપી રહ્યા છે તેઓને સરકારની શક્તિનું ભાન નથી. મને દિલગીરી જ એટલી થાય છે કે કેટલાક ચળવળીઆઓ (એજીટેટર) ગરીબ હિન્દીઓને ઉરકેરે છે, અને ગરીબ લોકોમાં તેઓનું જોર હશે તો તે ખુબાર થશે.” અખબારોના રિપોર્ટરે આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે ધારાસભાના ઘણા મેમ્બરો અલ્ટીમેટમનું સાબળી ખૂબ ગુસ્સે થયા હતા. તેઓની આખો લાલ થઈ હતી, અને તેઓએ જનરલ સ્મટ્સનો રજૂ કરેલો ખરડો એકમતે અને ઉત્સાહપૂર્વક પસાર કર્યો હતો.

મજબૂર અલ્ટીમેટમમાં આટલી જ વાત હતી—“જો સમજુતી હિન્દી કોમ અને જનરલ સ્મટ્સની વચ્ચે થઈ હતી તેનો ચોખ્ખો મુદ્દો એ હતો કે જો હિન્દીઓ મરજીઆત પરવાના લે તો તે કાયદેસર ગણવાનો ખરડો ધારાસભા આગળ રજૂ કરવો અને એશિયાટિક કાયદો રદ કરવો. એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે કે સરકારના અમલદારોને સંતોષ થાય એવી રીતે હિન્દી કોમે મરજીઆત પરવાના કઢાવી લીધા છે. એટલે હવે એશિયાટિક કાયદો રદ થવો જ જોઈએ. કોમે આ બાબત જનરલ સ્મટ્સને ખૂબ લખાણો કર્યાં. ખીજા પણ જે કાયદેસર છલાંગે લેવા જોઈએ તે

ઠલાળે દાદ લેવા કર્યા; પણ હજુ લગી કોમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગએલ છે. ધારાસભામાં ખરડો પસાર થવાની અશ્વી ઉપર છે. તે સમયે કોમના ફેલાએલી બેકરારી અને લાગણી સરકારને જણાવવાની આગેવાનોની ફરજ છે. અને અમારે દિલ્લગીરીની સાથે કહેવું પડે છે કે જો સમાધાનીની સ્થિતિ પ્રમાણે એશિયાટિક કાયદો રદ કરવામાં નહિ આવે તો અને તેમ કરવાના નિશ્ચયની ખબર કોમને અમુક મુદત સુધીમાં નહિ કરવામાં આવે તો કોમે એકદા કરેલા પરવાનાઓ બાળી નૂકવામાં આવશે અને તેમ કરવાથી જે મુસીબતો કોમ ઉપર આવી પડશે તે વિનય અને દૃઢતાપૂર્વક સહન કરી લેશે.”

આવા કાગળને અલ્ટીમેટમ ગણવાનું એક કારણ તો એ હતું કે તેમાં જવાબને વારતે મુદત આપવામાં આવી હતી. અને બીજું કારણ હિન્દીઓ એક જગલી કોમ હોવા વિષે ગોરાઓમાં સામાન્ય માન્યતા. જો ગોરાઓ હિન્દીઓને પોતાના જેવા ગણતા હોત તો આ કાગળને વિનયપત્ર ગણત અને તેની ઉપર ધ્યાન પણ દેત. પણ ગોરાઓની એવી જગલીપણાની માન્યતા એ જ હિન્દીઓને ઉપર મુજબ કાગળ લખવાને સારૂ પૂરતું કારણ હતું. કોમની સામે જે સ્થિતિ હતી. એક તો એ કે તેવું જગલીપણું કપૂલ રાખીને દબાઈ રહેવું અને બીજું એ કે જગલીપણાનો ઈન્કાર કરનારાં અમલી પગલા ભરવા. એવા પગલામાં આ કાગળ એ પ્રથમ પગથીઈ હતું. જો એ કાગળની પાછળ તેને અમલ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય ન હોત તો એ કાગળ ઉઘટ ગણાત, અને કોમ વિચાર વિનાની અને અણબધ છે એમ સાબિત થાત.

વાચનારના મનમાં કદાચ એવી શંકા આવશે કે જગલી-

પણીનો ઇન્કાર કરનાર પગલું તો જ્યારે ૧૯૦૬ ની સાલમાં સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ ત્યારે જ ભરાયું, અને જો એ ખરોખર હોય તો આ કાગળમાં એવું શું નવું હતું કે જેથી હું તેને આવું મહત્ત્વ આપું છું, ને તે સમયથી કેમે જંગલીપણીનો ઇન્કાર કરવાનો આરંભ કર્યો એમ ગણું છું? એક દૃષ્ટિએ આવી દલીલ સાચી ગણાય. પણ વિશેષ વિચારથી માલમ પડશે કે ઇન્કારનો ખરો આરંભ નિશ્ચયપત્રથી થયો. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞાનો જનાવ અનાયાસે બન્યો એ વાંચનારે શાદ રાખવું જોઈએ. ત્યાર પછીની કેદ વિગેરે તો તેનું અનિવાર્ય પરિણામ હતું જ. તેમાં કેમ અજણપણે પણ ચઢી. આ કાગળ વખતે તો પૂરું જ્ઞાન અને પ્રતિજ્ઞાનો દાવો કરવાનો પૂરો ઇરાદો હતો. ખૂની કાયદો, ગદ કરાવવો એ હેતુ તો હતો જ, જેમ પ્રથમ તેમ હશે. પણ તેની સાથે બાપાની શૈલીમાં, કાર્ય કરવાની ઢબની પસંદગીમાં, વગેરેમાં તફાવત હતો. ગુલામ માલિકને સલામ કરે અને મિત્ર મિત્રને કરે-એ બન્ને સલામ તો છે જ, છતાં એ બન્નેમાં એટલો બધો ભેદ છે કે એ ભેદથી જ તટસ્થ જોનાર એકને ગુલામ તરીકે અને બીજાને મિત્ર તરીકે ઓળખી લેશે.

અદીમેટમ મોકલતી વખતે જ અમારામાં ચર્ચા તો થએલી જ. મુદત ઠરાવીને જવામ માગવો એ અવિનય નહિ ગણાય ? એથી રથાનિક સરકાર માગણી કબૂલ કરવાની હોય તો પણ ન કરે એવું નહિ બને ? કેમનો નિશ્ચય આડકતરી રીતે સરકારને જાહેર કરીએ તો ખસ નથી ? આવા આવા વિચારો કર્યા પછી અમે સૌએ એકમત થઈને નિશ્ચય કર્યો કે જે ખરું અને યોગ્ય માનીએ છીએ તે જ કરવું. અવિનયી ગણાવાનું આળ માથે ચઢે તો તે બ્હોરી લેવું. સરકાર આપવાની હોય તે ખોટા રોપથી ન આપે તેનું જોખમ

હાલવવું. જો આપણે કોઈપણ રીતે મનુષ્ય તરીકે આપણું હૃદયતા-
પણું કળૂણ રાખતા નથી અને ગમે તેટલું દુઃખ ગમે તેટલા કાળ
સુધી પડ્યાં કરે તે સહેવાની શક્તિ આપણામાં છે એમ માનીએ
છીએ તો આપણે જે યોગ્ય અને સીધો રસ્તો છે એ જ ગ્રહણ
કરવો જોઈએ.

હવે કદાચ વાંચનાર જોઈ શકશે કે આ વખતના પગલા-
માં કમક નવીનતા અને વિશેષતા હતા. તેનો પડો ધારાસભામાં
અને બહાર ગોરા મહોળામાં પણ પડ્યો. કેટલાકે હિન્દીઓની
હિંમતની તારીફ કરી, અને કેટલાક બહુ ગુસ્સે થયા. હિન્દીઓને આ ઉદ્ધતાઈની પૂરી શિક્ષા મળવી જ જોઈએ એવા
ઉદ્ગારો પણ તેઓએ કાઢ્યા. બન્ને પક્ષે પોતાની વર્તણૂકથી
હિન્દી પગલાની નવીનતા સ્વીકારી. જ્યારે સત્યાગ્રહ શરૂ થયો
ત્યારે જો કે ખરેખરે જોતાં એ કેવળ નવીન પગલું હતું,
છતાં તેથી જે ખળભળાટ થયો હતો તેના કરતાં આ પત્રથી બહુ
વિશેષ થયો. તેનું એક કારણ પ્રસિદ્ધ છે જ. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો
તે વખતે કોમની શક્તિનું માપ કોઈને ન હતું. તે વખતે આવા
કાગળ કે તેની ભાષા શોભત નહિ. હવે, કોમની થોડી ઘણી
કસોટી થઈ ચૂકી હતી, કોમમાં સામાજિક મુસીબતોની સામે
થવામાં દુઃખ પડે તે સહન કરવાની શક્તિ છે એમ સૌ જોઈ
શક્યા હતા; એટલે નિશ્ચયપત્રની ભાષા સ્વાભાવિક રીતે હળી
નીકળી, અને તે અશોભતી ન લાગી.

પ્રકરણ ૩ જી

મરજીઆત પરવાનાની હોળી

બટ્ટીમેટમ અથવા નિશ્ચયપત્રની મુદત જે દિવસે ખીજા એશિયાટિક કાયદો પસાર થવાનો હતો તે દિવસની જ નાખેલી હતી મુદત વીત્યા પછી એએક કલાકે પગવાના આગવાની જાહેર ક્રિયા કરવાને સાર સમા બોલાવવામાં આવી હતી અણુધારી રીતે કદાચ સરકારનો અનુકૂળ જવાબ ફરી વળે તો પણ તે સમા વ્યર્થ નહિ જાય એમ સત્યાગ્રહ-કમિટીએ માન્યું હતું, કેમકે તે સમા મારફતે સરકારનો અનુકૂળ કગાર જાહેર કરી શકાય.

કમિટીની મન્યતા તો એવી હતી કે આ નિશ્ચયપત્રનો સરકાર કંઈ જવાબ જ નહિ આપે. અમે બધા વહેલા સભાસ્થાન ઉપર પહોંચી ગયા હતા. જે સરકારનો તારથી કંઈ પણ જવાબ આવે તો તે સભામાં તુરત મળી શકે એવી પણ જોડવણ કરી હતી. સભાનો વખત ચાર વાગ્યાનો રાખવામાં આવ્યો હતો. નિયમ પ્રમાણે સમા મરજીના ધુણીયામાં કરવામાં આવી હતી, હિન્દીઓથી યોગાન ઉભરાઈ ગયું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હામસીઓ પોતાની

રસોઈને સાર જરૂર પ્રમાણે ચાર પાયાવાળી નાની અથવા મોટી લોખંડની બનાવેલી કઢાઈઓ વાપરે છે. પરવાનાઓ બાળવા સાર આવી એક કઢાઈ જે મોટામાં મોટા કદની મળી શકી તેવી એક હિન્દી વેપારીની દુકાનમાંથી માગી આણવામાં આવી હતી. એ કઢાઈ એક ખૂણામાં માચડા ઉપર ગોઠવવામાં આવી હતી.

સભા શરૂ કરવાનો સમય થયો તેટલામાં જ એક સ્વયંસેવક બાઈસીકલ ઉપર આવી પહોંચ્યો. તેના હાથમાં તાર હતો. એ તાર સરકારી જવાબ હતો. જવાબમાં કોમના નિશ્ચયને સાર દિલ્લગીરી દર્શાવી હતી અને સરકાર પોતાનો નિશ્ચય બદલી શકે તેમ નથી એમ પણ જણાવ્યું હતું. એ તાર સભાને વાચી સંબળાવવામાં આવ્યો. સભાએ તેને વધાવી લીધો. કેમ જાણે સરકાર નિશ્ચયપત્રની માગણી કબૂલ રાખત તો કોમને પરવાનાઓની હોળી કરવાનું શુભ કાર્ય કરવાનો અવસર આવેલો હાથથી જતો! આવો હર્ષ યોગ્ય ગણાય કે અયોગ્ય એનો નિશ્ચય કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. જેણે જેણે એ જવાબને તાળીઓના અવાજથી વધાવી લીધો તેઓના હેતુ સમજ્યા વિના યોગ્યતાઅયોગ્યતાનો નિર્ણય ન થઈ શકે. પણ એટલું તો કહી શકાય કે એ ખુશાલી સભાના ઉત્સાહની સુંદર નિશાની હતી. સભાને પોતાની શક્તિનું કંઈક માપ આવ્યું હતું. સભા શરૂ થઈ. પ્રમુખે સભાને સાવધાન કરી. બધી સ્થિતિ સમજાવી. પ્રસંગને યોગ્ય ઠરાવો પસાર કર્યો. મેં જુદી જુદી સ્થિતિઓ ઉભી થએલી હતી તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી, અને કહ્યું, “જેઓએ પોતાના પરવાના બાળવાને સાર આપ્યા છે તેમાંથી કોઈ પાછા લેવા હજી તો લાઈ શકે છે. પરવાના બાળવાથી જ કંઈ ગુન્હો થતો નથી. અને તેટલા જ

કાર્યથી જોલના હોંશીલાઓને જોલ મળવાની નથી. પરવાના બાળાને તો માત્ર આપણે આપણો નિશ્ચય જાહેર કરીએ છીએ કે અમે ખૂની કાયદાને વશ થવાના નથી, અને પરવાનો બતાવવા જોટલી શક્તિ પણ અમે અમારી પાસે રાખવા પ્રસ્થતા નથી. પણ જે માણસ પરવાનો બાળવાની ક્રિયામાં આજે સામેલ થાય તે બીજે જ દિવસે જઈને નવો પરવાનો કઢાવી આણે તો કોઈ તેનો હાથ ઝાલે એમ નથી. આવું કુકર્મ કરવાનો જેનો ધરાદો હોય અથવા જેને કસોટીને વખતે પોતાની શક્તિને વિષે શંકા હોય તેણે હજી પોતાનો પરવાનો પાછો લઈ લેવાનો સમય છે, અને તે લઈ સફે છે. અત્યારે પોતાનો પરવાનો પાછો લેનારને શરમાવાનું કારણ નથી. હું તો તેને એક પ્રકારની હિંમત પણ ગણું. પણ પાછળથી પરવાનાની નકલ કઢાવવી એમાં શરમ ને નામોશી છે અને કોમને નુકસાન છે. વળી આ વખતે કોમે એ પણ સમજી રાખવું જોઈએ કે લડત લાંબી ચાલવાનો સંભવ છે. આપણામાના કેટલાક પડી ગયા છે એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. એટલે દરજ્જે કોમની ગાડી ખેંચનારા બાકી રહેલાઓને વધારે જોર કરવું પડશે એ દેખીતું છે. એ બધું વિચાર્યા પછી જ આજનું સાહસ આપણે કરવું એવી મારી સલાહ છે.”

મારા બાપણુ દરમ્યાન જ સભામાંથી અવાજ તો આવ્યાં જ કરતા હતા—“અમારે પરવાના પાછા નથી જોઈતા—એની હોળી કરો.” છેવટે કોઈને વિરોધ કરવો હોય અથવા સામે થવું હોય તો તેણે ઉભા થવું એમ મેં સૂચવ્યું. કોઈ ઉભું ન થયું. આ સભામાં મીર આલમ પણ હાજર હતો તેણે મને મારવામાં પોતાની ભૂલ થઈ હતી એ જાહેર કર્યું અને પોતાનો અસલ પરવાનો બાળવા આપ્યો. તેણે મરજીઆત પરવાનો તો

કઢાએ! જ ન હતો, મેં મીર આલમનો હાથ પકડ્યો ને હર્ષથી ચાપ્યો. મારા મનમાં તો કદિ કશો રાષ ન હતો એ મેં એને ફરીથી જણાવ્યું. મીર આલમના આ કાર્યથી સભાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

કમિટીની પાસે બાળવા સારૂ ૨૦૦૦ ઉપરાત પરવાના આવી ચૂક્યા હતા. તેની ગાસડી પેલી કઢાઈમાં પધરાવી, ઉપર ઘાસતેલ રેડ્યું, અને મેં દીવાસળી મેલી. આખી સભા ઉભી થઈ ગઈ અને બાળવાની ક્રિયા ચાલી ત્યાં સુધી તાળીઓથી મેદાનને ગળવી મૂક્યું. કેટલાક જોમણે પોતાના પરવાના હળુ પોતાની પાસે રાખી મૂક્યા હતા તેનો માયડા ઉપર વરસાદ થવા લાગ્યો, અને તે પણ પેલી કઢાઈમાં પડ્યા. હોળી સળગતાં લગી તે કેમ નહોતા આપવામાં આવ્યા, એનું કારણ પૂછતાં કોઈએ એમ જણાવ્યું કે હોળીને વખતે આપવા એ વધારે શોભે અને તેની અસર બીજાઓ ઉપર વધારે થાય એમ માનીને. બીજા કેટલાકે નિખાલસપણે કબૂલ કર્યું—“અમારી હિંમત ચાલતી ન હતી. છોલ્લી ઘડી સુધી એમ પણ હતું કે કઢાય પરવાના ન એ બળે. પણ આ હોળી જોયા પછી અમારાથી રહેવાય એમ જ ન હતું. જે સૌનું થશે તે અમારૂં થઈ રહેશે.” આવી નિખાલસતાના અનુભવો આ લડતને વિષે અનેક થયા હતા આ સભામાં અંગ્રેજી અખબારોના રિપોર્ટરો આવ્યા હતા. તેઓની ઉપર પણ આખા દશ્યની બહુ અસર પડી અને તેઓએ સભાનું આબેહૂબ વર્ણન પોતપોતાના અખબારોમાં આપ્યું. વિલાયતના ‘ડેલી મેલ’ના જોહાનિરખગના ખબરપત્રીએ મજબૂર છાપાને તેનું વર્ણન મોકલ્યું. તેમાં પરવાનાની હોળીને અમેરિકાના અંગ્રેજોએ બોસ્ટન બંદરના દરિયામાં વિલાયતથી ગએલી ચઢાની

પેટીઓ ડૂબાવી દીધી હતી અને ઇંગ્લંડને વશ નહિ રહેવાનો પોતાનો નિશ્ચય બહાર કર્ચો હતો તેની સાથે સરખાવી હતી. એક તરફ ૧૩૦૦૦ હિન્દીઓનો એક નિરાધાર સમુદાય ને એની સામે ટ્રાન્સવાલનું ગળવાન રાજ્ય, એ દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થિતિ; અને અમેરિકામાં ત્યાના સર્વ વાતે કુશળ લાખો ગેરાઓ અને તેની સામે અંગ્રેજ સલ્તનત;—એ બે સ્થિતિને મુકાબલો કરી જોતા ‘ડેલી મેલ’ના ખબરપત્રીએ હિન્દીઓને વિષે અતિશયોક્તિ કરી એમ મને નથી ભાસતું. હિન્દી કોમનું હથીઆર પોતાના સત્ય ઉપર અને દુશ્મિર ઉપર શ્રદ્ધા એ સિવાય બીજું કંઈ જ નહોતું. એ હથીઆર શ્રદ્ધાળુને સારૂ સર્વોપરી છે એમાં કંઈ શંકા નથી. પણ જનસમાજમાં હજુ એ દૃષ્ટિ આવી નથી. ત્યા લગી હથીઆરરહિત ૧૩૦૦૦ હિન્દીઓ હથીઆરબળીઆ અમેરિકાના ગેરાઓને મુકાબલે નજીવા જ ગણાવાના. પણ ઇશ્વર તો નિર્બળનું જ બળ છે, એટલે જગત એમને નજીવા ગણે એ યથાસ્થિત જ છે.

પ્રકરણ ૪ થુ

કોમ ઉપર નવા મુદ્દાના આરોપ

ધારાસભાની જે બેઠકમાં એશિયાટિક કાયદો (બીએ) પાસ થયો તે જ બેઠકમાં એક બીએ ખરડો પણ જનરલ સમૂહે રજૂ કર્યો. તેનું નામ ‘ઇમિગ્રેન્સ’ રિસ્ટ્રીક્શન એક્ટ’ હતું. એટલે નવી વસ્તી ઉપર અંકુશ મૂકનારો કાયદો. આ કાયદો બધાને લાગુ પડતો હતો. પણ તેનો મુખ્ય હેતુ નવા આવનાર હિન્દીઓને અટકાવવાનો હતો. તે કાયદો બહુમા નાતાલના તેવા કાયદાનું અનુકરણ હતું. પણ તેમાં એક ક્લોઝ એવી હતી કે પ્રતિબદ્ધ વસ્તીની વ્યાખ્યામાં જેઓને એશિયાટિક કાયદો લાગુ પડે તેઓનો પણ સમાવેશ થાય. એટલે આડકતરી રીતે આ કાયદામાં એક પણ નવો હિન્દી દાખલ ન થઈ શકે એવી યુક્તિ રહેલી હતી. એની સામે થવું એ તો કોમને સારૂ આવશ્યક જ હતું. પણ તેનો સમાવેશ સત્યાગ્રહમાં કરવો કે કેમ એ સવાલ કોમની સામે આવી ઉભો. સત્યાગ્રહ મારે અને કયા વિષયને વિષે કરવો એ બાબત કોમ કોમની સાથે બંધાએલી ન હતી. તેની મર્યાદા કેવળ કોમનાં વિવેક અને શક્તિમાં રહેલી હતી. વાતવાતમાં કોમ

સત્યાગ્રહ કરે તો એ દુરાગ્રહ થયો. તેમ શક્તિનું માપ લીધા વિના એ શક્તિનો ઉપયોગ કરે અને પછી હાર ખાય તેમા પણ પોતે તો કલંકિત થાય જ, પણ એવા અવિવેકથી શક્તિને સુદ્ધા એ દૂષિત કરે.

કમિટીએ જોયું કે હિન્દી કોમનો સત્યાગ્રહ ખૂની કાયદાની સામે જ છે. ખૂની કાયદો નાબૂદ થાય તો વસ્તીને લગતા કાયદા-મા રહેલું મેં ઉપર બતાવ્યું તે ઝેર પોતાની મેળે નાબૂદ થાય. આમ છતાં જો ખૂની કાયદો તો નાબૂદ થયો જ જોઈતો હતો તો વસ્તીને લગતા કાયદાને અંગે જૂદી ચર્ચા કે હીલચાલની જરૂર નથી એમ સમજી કોમ ખેતી રહે તો હિંદીઓની નવી વસ્તીને લાગૂ પડનારા સંપૂર્ણ પ્રતિબંધનો તેણે સ્વીકાર કર્યો ગણાય. આમ તે કાયદાની સામે તો થતું જ રહ્યું, માત્ર તેને સત્યાગ્રહમાં દાખલ કરવો કે નહિ એ જ વિચારવું રહ્યું હતું. કોમે વિચાર્યું કે સત્યાગ્રહ ચાલતી વખતે જ કોમની ઉપર નવા હુમલા થાય એ હુમલાને પણ સત્યાગ્રહમાં દાખલ કરવાનો તેનો ધર્મ તો રહ્યો જ. અશક્તિને લીધે તેમ ન થત શકે એ જૂદી વાત. નેતાઓને લાગ્યું કે શક્તિના અભાવનું કે શક્તિની ઉણપનું બહાનુ કાઢીને એ ઝેરી કલમને જાતી કરાય જ નહિ અને તેને પણ સત્યાગ્રહમાં દાખલ કર્યો જ છૂટકો છે.

તેથી તે વિશે સ્થાનિક સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. તેને લીધે કાયદામાં તો કંઈ ફેરફાર ન થયો પણ જનરલ સ્મટ્સે તેમા કોમને—અને ખર્ડે જેતા તો મને—વગેવવાનું નવું સાધન જોયું. તે જાણતા હતા કે જેટલા મોરોઓ જાહેર રીતે કોમને મદદ કરી રહ્યા હતા તેના કરતાં ઘણા વધારેની લાગણી કોમની તરફ ખાનગી રીતે તો હતી જ. એ લાગણી નાબૂદ કરી શકાય

તો કરતી એમ તો તેમને સ્વાભાવિકપણે થાય જ. તેથી તેમણે મારા ઉપર નવો મુદ્દો ઉભો કર્યો! આરોપ મૂક્યો અને પોતાની સાથેના વાતચીતમાં તેમજ લખવામાં પણ અંગ્રેજ સહાયકોને જણાવ્યું કે—“ગાંધીને જેટલો હું ઓળખું તેટલો તમે લોકો નથી ઓળખતા. એને જો તમે એક તમ્મ આપો તો એ એક હાથ માગે એમ છે. એ બધું હું જાણું છું તેથી જ હું એશિયાટિક ઍક્ટ રદ નથી કરતો. સત્યાગ્રહ તેણે ચર કર્યો ત્યારે નવી વસ્તીની તો કંઈ વાત જ ન હતી. હવે ટ્રાન્સ-વાલના રક્ષણને ખાતર નવા હિન્દીઓને આવતા અટકાવવાનો કાયદો કરીએ છીએ તો તેમાયે એ પોતાનો સત્યાગ્રહ ચલાવવા છાએ છે. આવી ચાલાકી (કનીંગ) ક્યા સુધી પરદાસ્ત કરી શકાય? બલે તેને કરવું હોય તે કરે, એકેએક હિન્દી ખુવાર થઈ જશે ત્યા સુધી હું કાયદો રદ કરવાનો નથી, અને હિન્દીઓને વિષે સ્થાનિક સરકારે જે નીતિ ગ્રહણ કરી છે તેનો પણ ત્યાગ કરવાનો નથી; અને આ ન્યાયી ધોરણને ટેકા આપવામાં દરેક ગોરાએ સંમત થવું જોઈએ.” જરાક વિચાર કરતા ઉપલી દલીલ તદ્દન ગેરવ્યાજબી અને નીતિવિરૂદ્ધ હતી એમ જોઈ શકાય તેવું છે. નવી વસ્તીની અટકાયત કરવાના કાયદાનો જન્મ જ નહોતો તે વેળાએ મારે અથવા કેમે તેની સામે કંઈ રીતે થવું? મારી ‘ચાલાકી’ (કનીંગ)ના અનુભવની તેણે વાત કરી છતાં એવો એક પણ દાખલો એ ટાકી નહોતા શક્યા. અને હું પોતે તો જાણું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એટલા બધા વરસ રહ્યો તેમાં મેં કયાયે ચાલાકી વાપરી હોય એવું મને સ્મરણ જ નથી. બદકે આ પ્રસંગે તો હું આગળ વધીને એટલે સુધી પણ કહેતા અચકાતો નથી કે મારી આખી જીંદગીમાં મેં ચાલાકીનો ઉપયોગ

જ નથી કર્યો. તેનો ઉપયોગ નીતિવિરુદ્ધ છે એમ હું માનું છું, એટલું જ નહિ પણ હું તો તેને યુક્તિવિરુદ્ધ પણ માનું છું. તેથી વ્યવહારદષ્ટિએ પણ તેનો ઉપયોગ મેં સદાયે નાપમંદ કર્યો છે. મારા અયાવમા આટલું લખવાનીયે જરૂર હું નથી માનતો. મારો અયાવ જે વાંચકવર્ગને સારૂ હું આ લખું છું તેની સામે મારે મુખેથી કરતા હું શરમાઉં. હું ચાલાકીરહિત માણસ છું એ વાતનો જે હજી સુધી તેઓને અનુભવ ન થયો હોય તો મારા અયાવથી હું એ વાત સિદ્ધ કરી શકવાનો જ નથી. ઉપરનાં વાક્યો મેં લખ્યા છે તેનો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે કેવા સંકટ વચ્ચે સત્યાગ્રહની લડત લડવાની હતી એનો વાચનારને ખ્યાલ આવી શકે અને કોમ નીતિના ધોરી રસ્તાથી જરાપણ ચલાયમાન થવાથી લડત કેવી જોખમમા આવી જત એ વાચનાર સમજે. જનજીવીઆ વીસ પુટ ડિંચા ટેકા ઉપર લટકાવેલી દોગી ઉપર જ્યારે ચાલે છે ત્યારે તેમને જેમ એકાગ્ર નજરે જ ચાલવું પડે છે અને જે જરાયે નજર ચૂકે તો ગમે તે બાજુએ પડે તો પણ તેને સારૂ મોત જ રહેલું હોય છે; તેમ તેનાથી વધારે એકાગ્ર નજર રાખીને સત્યાગ્રહીએ ચાલવાનું રહ્યું છે એવો અનુભવ મેં આઠ વરસના બહોળા સમય દરમ્યાન લાઘ લીધો હતો જે મિત્રો આગળ જનરલ સ્મટ્સે પેલો આરોપ મૂક્યો હતો તે મિત્રો અને સારી પેઠે ઓળખતા હતા, તેથી તેઓની ઉપર જનરલ સ્મટ્સે ધારેલું તેથી ઉલટી જ અસર થઈ. તેઓએ મારો કે લડતનો ત્યાગ ન કર્યો એટલું જ નહિ પણ મદદ કરવામાં તેમને વધારે હોશ આવી, અને કોમે પાછળથી જોઈ લીધું કે નવી વસ્તીના કાયદાને સત્યાગ્રહમા દાખલ ન કર્યો હોત તો બારે મુસીબતમાં પડતું પડત.

દરેક શુદ્ધ લડતને વિષે જેને હું વૃદ્ધિનો કાયદો કહું છું તે લાગુ પડે છે એમ મારો અનુભવ મને શીખવે છે. પણ સત્યાગ્રહને વિષે તો હું એ વસ્તુ સિદ્ધાંતરૂપે માનું છું. જેમ ગંગા નદી જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેને અનેક નદીઓ આવી મળે છે અને તેના મુખ આગળ તો તેના પટ એટલો બધો વિસ્તાર બની જાય છે કે કાબી કે જમણી કોઈ બાજુ તરફ કિનારો દેખી શકાતો નથી અને વહાણમા બેઠેલા ઉતારને વિસ્તારમાં સમુદ્રમાં અને તેનામાં કશો તફાવત જણાતો નથી, તે જ પ્રમાણે સત્યાગ્રહની લડત જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમાં અનેક વસ્તુઓ ભળતી જાય છે અને તેથી તેમાંથી નીપજનારા પરિણામમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. સત્યાગ્રહનું આ પરિણામ અનિવાર્ય છે એમ હું માનું છું. તેનું કારણ તેના મૂળ તત્ત્વમાં જ રહેલું છે. કેમકે સત્યાગ્રહમાં ઓછામાં ઓછું એ વસ્તુમાં વળે છે. એટલે ઓછામાં ઓછામાંથી ઘટાડવાપણું તો કશું રહ્યું જ નહિ. તેથી એનાથી પાછા હટી જ ન શકાય, એટલે સ્વાભાવિક ક્રિયા વૃદ્ધિની જ થઈ શકે. ખીજી લડતો શુદ્ધ હોય છતાં માગણીમાં ઓછું કરવાનો અવકાશ પ્રથમથી જ રાખવામાં આવે છે, તેથી વૃદ્ધિનો કાયદો વગર અપવાદે લાગુ પાડવામાં મેં શંકા બતાવી. પણ બ્યારે ઓછામાં ઓછું એ વધુમાં વધુ પણ છે ત્યારે વૃદ્ધિનો કાયદો કેમ લાગુ પડી શકે એ સમજાવવાનું બાકી રહે છે. વૃદ્ધિ શોધવાને સાર જેમ ગંગા નદી પોતાની ગતિ છોડતી નથી તેમ સત્યાગ્રહી પણ પોતાનો તલવારની ધાર જેવો રસ્તો છોડતો નથી. પણ જેમ ગંગા નદીનો પ્રવાહ આગળ ચાલતો જાય છે તેમ તેમ ખીજાં ખાણી પોતાની મેળે તેમાં ભળે છે તેવું સત્યાગ્રહી મંગાતે વિષે પણ છે. વસ્તીનો કાયદો સત્યાગ્રહમાં દાખલ થયો ત્યાર

પછી અને તે જોઈને સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતો નહિ જાણનારા હિન્દીઓ-
 એ આગ્રહ કર્યો કે ટ્રાન્સવાલના હિન્દીઓ વિરૂદ્ધના બધા કાયદા તેમા
 દાખલ કરવા. બીજા કેટલાકે વળી એમ કહ્યું કે લડત ચાલે છે
 તેવામા નાતાલ, કેપ કૉલોની, ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટ ૪૦ બધાને નિમંત્રણ
 કરી દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓ વિરૂદ્ધના એકેએક કાયદાની
 બાબતમા સત્યાગ્રહ કરી નાખવો. આ બન્ને વાતમા સિદ્ધાંતભંગ
 હતો. મેં ચોખ્ખું જણાવ્યું કે જે સ્થિતિ સત્યાગ્રહ શરૂ થયો તે
 વખતે આપણે નહોતી ઉભી કરી તે હવે લાગ જોઈને ઉભી
 કરવી એ અપ્રમાણિક છે. આપણી શક્તિ ગમે તેટલી હોય તો
 પણ આ સત્યાગ્રહ તો જે માગણીને સારૂ થએલ છે તે માગણી
 કબૂલ થયે આટોપવો જ જોઈએ. જે આ સિદ્ધાંતને અમે ન
 વળગી રહ્યા હોત તો જીતને બદલે હાર જ થાત એવો મારો દૃઢ
 વિશ્વાસ છે એટલું જ નહિ પણ જે લાગણી અમે મેળવી શક્યા
 હતા તે પણ ગુમાવી બેસત. એથી ઉલટું બ્યારે ચાલતે સત્યા-
 ગ્રહ પ્રતિપક્ષી પોતે જ નવી આપત્તિઓ ઉત્પન્ન કરે તો તે અના-
 યાસે જ સત્યાગ્રહમાં દાખલ થઈ જાય. સત્યાગ્રહી પોતાની
 દિશામાં જતો જતો તેને રસ્તે આવી ભળતી વસ્તુઓને પોતાનો
 સત્યાગ્રહ છોડ્યા વિના અવગણી શકતો જ નથી. અને પ્રતિપક્ષી
 સત્યાગ્રહી હોતો જ નથી (સત્યાગ્રહની સામે સત્યાગ્રહ અસંભ-
 વિત જ છે) તેથી તેને ઓછાવવાનું બંધન હોતું જ નથી. કાંઈ
 નવી જ વસ્તુ ઉભી કરી સત્યાગ્રહને ડરાવવા ધારે ત્યારે તે ડરાવી
 શકે છે. પણ સત્યાગ્રહીએ ભય તો છોડ્યો છે એટલે પ્રતિપક્ષી
 નવી આપત્તિઓ શરૂ કરે તેની સામે પણ તે પોતાનો મંત્રાન્યાર
 કરે છે, અને શ્રદ્ધા રાખે છે કે વચમાં આવતી બધી આપત્તિઓની
 સામે એ મંત્રાન્યાર ફલદાયી થશે જ. તેથી જ સત્યાગ્રહ જેમ

સંખ્યા—એટલે પ્રતિપક્ષી તેને જેમ સંખ્યાબ્યા કરે—તેમ તેની દૃષ્ટિએ તો તેને ગુમાવવાનું જ રહ્યું, અને સત્યાગ્રહીએ વધારે કમાવાનું રહ્યું. આ નિયમના લાગુપણનાં બીજાં દર્શાવેલાં આપણે આ લડતના દરિદ્રાસમાં જ જોઈશું.

પ્રકરણ ૫ મું

સોરાખળ શાપુરળ અડાજણીઆ

હવે જ્યારે નવી વસ્તીની વાત પણ લડતમા દાખલ થઈ ત્યારે નવી વસ્તીને દાખલ કરવાની કસોટી પણ સત્યાગ્રહીએ જ કમ્પાની રહી. અમે તે હિન્દીની મારફતે એ કસોટી ન કરાવવી એવા કમિટીનો નિશ્ચય હતો. નવી વસ્તીના કાયદામા પ્રતિબંધની જે બીજી શરતો હતી અને જેની સામે અમારે કંઈ પણ વિરોધ ન હતો તે શરતોનું પાલન કરી શકે એવા માણસને ટ્રાન્સવાલમા દાખલ કરી જેલ મહેલમા બેસાડી દેવો એવી ધારણા હતી. આમ કરી સત્યાગ્રહ એ મર્યાદા ધર્મ છે એમ સ્પષ્ટીત કરવું હતું. એક કલમ એ કાયદામા એવી હતી કે નવા દાખલ થનારને યુરોપની કોઈ પણ ભાષાનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તેથી અંગ્રેજી જાણનાર હિન્દી જે ટ્રાન્સવાલમા અગ ક ન રહી ગયેલ હોય તેને દાખલ કરવાની કમિટીની ધારણા હતી. કેટલાક હિન્દી નૌજવાનોએ કહેણ મોકલ્યું હતું પણ તેમાંથી સોરાખળ શાપુરળ અડાજણીઆનું જ કહેણ કસોટીના કેસને (ટેસ્ટ કેસ) સારૂ કળૂન રાખવામાં આવ્યું.

નામ ઉપરથી જ વાચનાર સમજી શકશે કે સોરાબજી પારસી હતા. આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પારસીની વસ્તી સોથી વધારે નહિ હોય. પારસીઓને વિષે જે અભિપ્રાય મેં હિન્દુસ્તાનમાં આપેલો છે તે જ હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ ધરાવતો હતો. આખી દુનિયામાં એક લાખથી વધારે પારસીઓ નહિ હોય એટલી નાની કોમ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રહી છે, પોતાના ધર્મને વળગી રહી છે, અને ઉદારતામાં દુનિયાની એક પણ કોમ તેને નથી પહોંચી શકતી, એટલી જ વાત એ કોમની ઉચ્ચતાનું પ્રમાણપત્ર છે તેમાં પણ સોરાબજી તો અનુભવ થતા રતન નીવડ્યા. જ્યારે એઓ લડાઈમાં દાખલ થયા તે વખતે એમને હું રહેજસાજ ઓળખતો. લડતમાં આવવા વિષેના તેમના પત્રવ્યવહારે મારા ઉપર સારી છાપ પાડી હતી. પારસીના ગુણોનો જેમ હું પૂછતો છું, તેમ એક કોમ તરીકે તેઓમાં જે કેટલીક ખોડ છે, તેથી હું અજાણ ન હતો અને નથી. તેથી ખરે અવસરે સોરાબજી નહીં શકશે કે નહિ એ વિષે મારા મનમાં શકે હતો પણ સામેનો માણસ પોતે એથી વિરુદ્ધ વાત કરતો હોય ત્યારે એવા શકે ઉપર અમલ ન કરવો એ મારે કાયદો હતો એટલે મેં તો સોરાબજીએ જે દબતા પોતાના કાગળમાં બતાવી હતી તે માની લેવાની ભલામણ કમિટીને કરી અને પરિણામે તો સોરાબજી પ્રથમ પંક્તિના સત્યાગ્રહી નીવડ્યા. લાંબામાં લાંબી જેલ ભોગવનારા સત્યાગ્રહીઓમાં તે એક હતા, એટલું જ નહિ પણ તેમણે લડતને એટલો બધો ઉડો અભ્યાસ કરી લીધો કે લડતને વિષે એ જે કંઈ કહે તે બધાને સાબળવું પડતું. તેમની સલાહમાં હમેશા દબતા, વિવેક, ઉદારતા, શાંતિ વગેરે જોવામાં આવતા. ઉતાવળે તો વિચાર બાધે જ નહિ અને વિચાર બાધ્યા પછી ફેરવે જ નહિ. જેટલે દરજ્જે તેમનામ.

પારસીપણું હતું—અને તે ખૂબ હતું—તેટલે જ દરજ્જે હિન્દીપણું હતું. સંકુચિત જાતિઅભિમાનની ગંધ સરખી તેમનામા કોઈ દિવસ નથી આવી. લડત પૂરી થયા પછી સારા સત્યાગ્રહીઓમાથી કોઈને વિલાયત મોકલી ઍરીસ્ટર બનાવવા સારૂ દાકતર મહેતાએ શિષ્યવૃત્તિ આપી હતી. તેની પસંદગી તો મારે જ કરવાની હતી. એ ત્રણ લાયક હિન્દીઓ હતા પણ ત્યંધા મિત્રમંડળને એમ જ લાગ્યું કે સોરાબજીના પીઠપણુની અને દરેલપણુની હરીફાઈ કરી શકે એવું બીજું કોઈ ન હતું તેથી તેમને જ ચુંટવામા આવ્યા હતા. એવા એક હિન્દીને વિલાયત મોકલવાનો એ હેતુ હતો કે તે દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા આવી મારી જગ્યા લઈ શકે અને કોમની સેવા કરે. કોમનો આશીર્વાદ અને કોમનું માન લઈને સોરાબજી વિલાયત ગયા. ઍરીસ્ટર થયા. ગોખલેના પ્રસંગમા તો દક્ષિણ આફ્રિકામા જ આવ્યા હતા પણ વિલાયતમા વધુ નિકટ આવ્યા. તેમનું મન સોરાબજીએ હરી લીધું. જ્યારે હિન્દુસ્તાન જાય ત્યારે સોરાબજીને ‘હિન્દ સેવક સમાજ’મા દાખલ થવાનો આગ્રહ પણ કર્યો. સોરાબજી વિદ્યાર્થીવર્ગમા અતિશય પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. દરેકના દુઃખમા ભાગ લે, વિલાયતના આડબરની કે એશ-આરામની તેમના મન ઉપર જરાયે અસર ન થઈ. જ્યારે વિલાયત ગયા ત્યારે સોરાબજીની ઉંમર ત્રીસ વરસથી વધારે હતી. તેમનો અંગ્રેજી અભ્યાસ ઉંચા પ્રકારનો ન હતો. વ્યાકરણ વગેરે કટાઈ જ્યા હતા. પણ મનુષ્યની ખંતની આગળ આવી અગવડો નબી શકતી નથી. શુદ્ધ વિદ્યાર્થીજીવન ગાળી સોરાબજી પોતાની પરીક્ષાઓમાં પાસ થતા ગયા. મારા જમાનાની ઍરીસ્ટરની પરીક્ષા પ્રમાણમા સહેલી હતી. આજકાલના ઍરીસ્ટરોને પ્રમાણમાં બહુ વધારે અભ્યાસ કરવો પડે છે. પણ સોરાબજી હાર્યા નહિ.

વિલાયતમાં જ્યારે ‘એમ્બ્યુલન્સ ડ્રોર’ થઈ ત્યારે આરંભ કરનારાઓમાં તે હતા ને છેવટ સુધી તેમાં રહ્યા. એ ટુકડીને પણ સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો હતો. તેમાં ઘણા પડી ગયા હતા. જેઓ અડગ રહ્યા તેમાં અગ્રેસર સોરાબજી હતા. હું અહીં કહી નાખું કે એ ટુકડીના સત્યાગ્રહમાં પણ જય જ મળ્યો હતો.

વિલાયતમાં ઍરિસ્ટર થયા પછી સોરાબજી જોહાનીસ્મર્ગ ગયા. ત્યાં સેવા અને વહીવટ બન્ને શરૂ કર્યાં. દક્ષિણ આફ્રિકાથી મને જે કાગળો આવ્યા તેમાં સૌ સોરાબજીના વખાણ જ કરતા હતા—“જેવા સાદા હતા તેવા જ છે. આડબર મુદ્દલ નથી. નાના મોટા બધાની સાથે હજે મજે છે.” પણ ઇશ્વર જેવો દયાળુ લાગે છે તેથી જ નિર્દય પણ લાગે છે. સોરાબજીને તીવ્ર ક્ષય થયો અને થોડા મહિનામાં કોમનો નવો પ્રેમ સંપાદન કરી કોમને રોતી મૂકી ચાલતા થયા ! એમ ઇશ્વરે કોમની પાસેથી થોડા કાળમાં બે પુરુષરત્ન છીનવી લીધા—કાઝલીઆ અને સોરાબજી.

પસંદગી કરવી હોય તો બેમાંથી હું કોને પ્રથમ પદ આપું ? હું પસંદગી કરી જ ન શકું. બન્ને પોતાના ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ હતા. અને જેમ કાઝલીઆ જેટલા શુદ્ધ મુસલમાન તેટલા જ શુદ્ધ હિન્દી હતા તેમ સોરાબજી પણ જેટલા શુદ્ધ પારસી તેટલા જ શુદ્ધ હિન્દી હતા.

આ સોરાબજી પ્રથમ સરકારને નોટીસ આપી ટેસ્ટને જ ખાતર ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થયા. સરકાર આ પૈગલાંને સારૂ મુદ્દલ તૈયાર ન હતી. તેથી સોરાબજીનું શું કરવું એનો તાબડોલ નિશ્ચય કરી શકી નહિ. સોરાબજી જાહેર રીતે સરહદ વટાવી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થયા. પરવાના તપાસનાર સરહદી અમલદાર તેમને જાણતો હતો. સોરાબજીએ કહ્યું: “ હું ટ્રાન્સવાલમાં

ધરદાપૂર્વક કસોટી ખાતર દાખલ થાઉં છું. મારી અગ્રેજીની પરીક્ષા લેવી હોય તો તું લે અને મને પકડવો હોય તો તું પકડ ” અમલદારે જવાબ આપ્યો: “ તમે અગ્રેજી જાણો છો એ તો મને ખબર છે એટલે એ પરીક્ષા લેવાપણું છે જ નહિ. તમને પકડવાનો મને હુકમ નથી. તેથી તમે મુખેથી જાઓ જ્યાં જશો ત્યાં તમને સરકાર પકડવા હશે તો પકડશે. ”

એટલે અણધારી રીતે સોરાબજી તો બેહાનીશબર્ગ સુધી પહોંચ્યા. અમે જ્યાંએ તેમને હાઈબેર વધાવી લીધા કોઈએ આશા રાખી જ ન હતી કે સરકાર સોરાબજીને ટ્રાન્સવાલની સરહદના વૉલ્ડસરસ્ટ સ્ટેશનથી જરા પણ આગળ વધવા દે. ઘણી વેળા એવું અને છે કે જ્યારે આપણે આપણા પગલાં વિચારપૂર્વક અને નિર્ભયતાથી તુરત લઈએ છીએ ત્યારે તેના વિરોધની તૈયારીઓ સરકારે કરેલી હોતી નથી. પ્રત્યેક સરકારનો આ સ્વભાવ ગણી શકાય. અને સામાન્ય હિલચાલોમા સરકારનો કોઈ પણ અમલદાર એટલે સુધી પોતાનું ખાતુ પોતાનું નથી કરતો કે જેથી તેણે દરેક બાબતના વિચાર પહેલેથી ગોઠવી લીધા હોય અને તૈયારીઓ રાખી હોય. વળી, અમલદારને એક જ કામ નથી હોતું પણ અનેક હોય છે, જેમા તેનું ધ્યાન વહેંચાઈ જાય છે. તે ઉપરાંત અમલદારને સત્તાનો મદ હોવાથી તે બેકીકર રહે છે અને માની લે છે કે ગમે તેવી હિલચાલને પણ પહોંચી વળવું એ સત્તાધિકારીને સારૂ રમત વાત છે. આથી કિલટું હિલચાલ કરનારો પોતાનું ધ્યેય જાણતો હોય, સાધન જાણતો હોય, અને તેની યોજના વિષે દૃઢ હોય તો તે તો પૂરો તૈયાર હોય છે અને તેને તો એક જ કામનો વિચાર રાતદિવસ કરવાનો હોય. તેથી જો એ ખરા પગલા સચોટપણે લઈ શકે તો સરકારથી હમેશા

આગળ ને આગળ જ ચાલે. ધણી હીલચાલો નિષ્ફળ જાય છે તેનું કાળુ સરકારની અપૂર્વ સત્તા એ નથી હોતું પણ સંચાલકોમાં ઉપર બતાવ્યા ગુણની કિલુપ એ હોય છે.

સોરાશ, સરકારની ગદ્ગતને લીધે કે ઇરાદાપૂર્વક કરેલી યોજનાને લીધે સોરાબજી જોહાનીસ્મર્ગ મુધી પહોંચી શક્યા અને સોરાબજીના જેવા કેસમાં અમલદારનું જે કર્તવ્ય હોય તેનો ખ્યાલ અથવા તે વિષે તેના ઉપરીની સૂચના સ્થાનિક અમલદારને નહોતા. સોરાબજીના આ પ્રમાણે આવવાથી કોમી ઉત્સાહમાં બહુ વધારો થયો, અને કેટલાક જુવાનોને તો એમજ લાગ્યું કે સરકાર હારી ગઈ, અને થોડા વખતમાં જ સમાધાની કરી લેશે. તેવું કંઈ ન હતું એમ આ યુવકમંડળે તરત જ સિદ્ધ થયેલું જોયું. બદલે એ પણ જોયું કે સમાધાની થતાં પહેલાં તો કદાચ ઘણા યુવાનોને પોતાના બળિદાન આપવા પડે.

સોરાબજીએ જોહાનીસ્મર્ગમાં પોતાના આગમનની ખબર જોહાનીસ્મર્ગના પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડન્ટને આપી, અને તેમાં જણાવ્યું કે ટ્રાન્સવાલમાં રહેવાનો પોતે નવી વસ્તીના કાયદા પ્રમાણે પોતાને હકદાર માને છે. કારણમાં પોતાનું અંગ્રેજી ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન ટાંચુ અને જે અમલદાર પરીક્ષા લેવા ધારે તો તે આપવાને સારૂ પોતાની તૈયારી જાહેર કરી. આ કાગળનો કશો જવાબ ન મળ્યો. અથવા તો એ કાગળના જવાબમાં કેટલેક દિવસે સમન્સ મળ્યો. કોરટમાં કેસ ચાલ્યો. હિન્દી પ્રેક્ષકોથી કોરટ ચિકાર ભરાઈ ગઈ. કેસ શરૂ થતા પહેલાં કોરટના આગણમાં જ જે હિન્દીઓ ત્યાં આવેલા હતા તેમને એકઠા કરી તેમની એક તાત્કાલિક સભા ભરી અને સોરાબજીએ શૌર્યભર્યું ભાષણ કર્યું. તેમાં જીત ન મળે ત્યાં સુધી

જેટલી વાર જોલમા જવું પડે તેટલી વાર જવાને તૈયાર રહેવા અને ગમે તે સંકટો આવી પડે તે સહન કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી આ અરસો એટલો લાખો હતો કે તે દરમ્યાન સોરાબજીની મેં સારી રીતે ઓળખાણ કરી લીધી હતી અને હું સમજી ગયો હતો કે સોરાબજી જરૂર શુદ્ધ રત્ન નીવડશે. કેસ ચાલ્યો. હું વકીલ તરીકે ઉભો રહ્યો. સમન્સમા કેટલાક દોષ હતા તે દોષથી સોરાબજીની સામેનો સમન્સ કાઢી નાખવાની મેં માગણી કરી. સરકારી વકીલે પોતાની દલીલ રજૂ કરી પણ કોરટે મારી દલીલો માન્ય કરી સમન્સ કાઢી નાખ્યો! કેમ હપધેલી થઈ. પરિણામે તો હપધેલી થવાનું કારણ પણ હતું એમ કહી શકાય. ખીજો સમન્સ કાઢી તુરતમા સોરાબજીની ઉપર કામ ચલાવવાની સરકારની કેમ હિમત ચાલી શકે? અને ન જ ચાલી. તેથી સોરાબજી જાહેર કામ કરવામા ગુંથાઈ ગયા.

પણ એ કંઈ હંમેશાનો છૂટકારો ન હતો. સ્થાનિક હિન્દીઓને સરકાર પકડતી જ ન હતી. સરકારે એમ જોયું હતું કે પોતે જેમ જેમ પકડવાનું કરે છે તેમ તેમ કોમમા જોસ વધે છે. વળી કોઈ કેસમા કોઈ ને કોઈ કાયદાની આરીકીને કારણે હિન્દી છૂટી જાય છે તો તેથી પણ જોસ વધે છે. સરકારને કાયદા કરવાના હતા તે પાસ કરી લીધા હતા. પરવાના ઘણા હિન્દીઓએ આળી નાખ્યા હતા એ ખરૂં, પણ તેઓ પરવાના લઈ પોતાનો રહેવાનો હક સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છે. એટલે તેઓને જોલ મોકલવાની ખાતર જ તેઓની ઉપર કામ ચલાવવામા સરકારે કંઈ ફાયદો જોયો નહિ અને એમ માન્યું કે સરકાર ખામોશ રહેશે તો હીલચાલ કરનારા તેઓની પાસે હીલચાલ કરવાનું કંઈ આઈ ઉઘાડું ન રહેવાથી પોતાની મેજે ધીમા પડી જશે. પણ સરકારની

એ ગણત્રી ખોટી હતી. કામે સરકારની આમોશીનો તાગ કાઢવા એવું નવું પગલું ભર્યું કે જેથી તે તાગ આવી ગયો, અને છેવટે સોરાબજી પર ફરી કામ ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૬ હું

શેઠ દાઉદ મહમદ વગેરેનું લડતમાં દાખલ થવું

જ્યારે કેમે જોયું કે સરકાર કેમને કંઈ જ પગલાં ન બરી થકવી દેવા માગે છે ત્યારે કેમને ખીજાં પગલા લેવાની ફરજ પડી. સત્યાગ્રહીમા જ્યાં લગી હુ ખ સહન કરવાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી તે થાકતો જ નથી. તેથી સરકારની ગણતરી કેમ ખોટી પાડવા સમર્થ હતી.

નાતાલમા એવા હિન્દીઓ વસતા હતા કે જેઓને ટ્રાન્સવાલના વસવાટના પુરાણા હક હતા. તેમને ટ્રાન્સવાલમાં વેપાર અર્થે દાખલ થવાની જરૂર ન હતી. પણ તેઓને આવવાનો હક હતો એવી કેમની માન્યતા હતી. વળી તેઓને થોડુંકાણું અંગ્રેજી જ્ઞાન તો હતુ જ. એ ઉપરાત મોરાળજીના જેટલી તાલીમવાળા હિન્દીઓને પણ દાખલ કરવામા તો સત્યાગ્રહના નિયમનો કંઈ ભંગ હતો જ નહિ. એટલે એ પ્રકારના હિન્દીઓને દાખલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એક તો જેઓ પૂર્વે ટ્રાન્સવાલમા રહી ગયા હતા તેઓ અને ખીજા જેઓએ ખાસ અંગ્રેજી તાલીમ લીધી હતી તેવા કે જે ‘કેળવાએલા’ વિશેષજુથી ઓળખાતા હતા.

આમા શેઠ દાઉદ મહમદ, પારસી રસ્તમજી એ એ મોટા વેપારીઓમાથી હતા અને સુરેન્દ્રરાય મેઢ, પ્રાગજી ખંડુભાઈ દેસાઈ, હરિલાલ ગાધી, રતનદી સોઢા વગેરે કેળવાએલામાથી હતા.

શેઠ દાઉદ મહમદની ઓળખાણ કરાવું. એ નાતાલ ઈન્ડિયન કોએસના પ્રમુખ હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલા હિન્દી વેપારીઓમાં છેક પુરાણી હતા. તેઓ મુરતી સુન્નત જમાતના વેરા હતા. ચતુરાઈમાં તેમની સરખામણી કરી શકે એવા થોડા જ હિન્દીઓ મેં દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોએલા. તેમની સમજશક્તિ ઘણી સગ્ગ હતી. તેમનું અક્ષરજ્ઞાન થોડું હતું પણ અનુભવથી તેઓ અંગ્રેજી ને ડચ સાડે ખોલી જાણતા. અંગ્રેજી વેપારીઓની સાથે પોતાનું કામ સારી રીતે ચલાવતા. તેમની સખાવત પ્રખ્યાત હતી. તેમને ત્યાં હમેશા પચાસેક મહેમાનોનું જમવાનું તો હોય જ. કોમી શાળાઓમા તેમનું નામ અંગ્રેસરોમા જ હોય. તેમને અમૂલ્ય દિકરો હતા. તે તેમનાથી ચારિત્ર્યમા બહુ જ ચઢી જાય. એનું હૃદય સ્થિતિકમણિ સમાન હતું. એ દિકરાના ચારિત્ર્યવેગને દાઉદ શેઠે કદી રોકેલ નહિ. પોતાના દિકરાને દાઉદ શેઠ પૂજતા એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી. પોતાની એક પણ એમ હસનમા ન હોય એમ ઇચ્છતા. તેને વિલાયત મોકલી સરસ તાલીમ આપી હતી. પણ દાઉદ શેઠ તે રત્નને ભરણુવાનીમા ખોષ ખેઠા. હસનને ક્ષયના રોગે ઘેરી લીધો ને તેના પ્રાણનું હરણુ કર્યું. એ જખમ કદી રૂઝાયો નહિ. હસનની સાથે હિન્દી કોમની મહાન આશાઓ પણ ડૂબી હસનને હિન્દુ-મુસલમાન ડાખી જમણી આપ હતા. તેનું સત્ય તેજસ્વી હતું. આજે દાઉદ શેઠ પણ નથી. કાળ કોઈને ક્યાં મૂકે છે ?

પારસી રસ્તમજીની ઓળખ હું કરાવી ગયો છું. કેળવાએલા-

ઓમાના ધણાખરાને વાચનાર જાણે છે. કંઈ પણ સાહિત્ય પાસે રાખ્યા વિના આ પ્રકરણો હું લખી રહ્યો છું. તેથી નામો રહી ગયા હશે. તેને સાર તે તે ભાષાઓ મને માફ કરશે આ પ્રકરણો નામો અમર રાખવા સાર નથી લખાતા પણ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજાવવા તથા એનો વિજય કેમ થયો, તેમાં કેવાં વિદ્વાં આવે છે અને તેમને કેમ દૂર કરી શકાય તે બતાવવા લખાય છે. જ્યાં જ્યાં નામો અને નામધારીઓની ઓળખ આપુ છું ત્યાં પણ મુદ્દો એ જ છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં નિરક્ષર ગણાય એવા માણસોએ કેવા પરાક્રમ કર્યા. ત્યાં પણ હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે કેમ સાથે મળી શક્યા ને કેમ વેપારી, કેળવણી વગેરેએ પોતાની ફરજ બજાવી એ વાંચનાર જાણી શકે. જ્યાં ગુણીની ઓળખ કરાવી છે ત્યાં તેનું નહિ પણ કેવળ તેના ગુણનું સ્તવન કર્યું છે.

આમ જ્યારે ઘડઘડ શેઠ પોતાની સત્યાગ્રહી ફોજ લઈને ટ્રાન્સવાલની સરહદ પર પહોંચ્યા ત્યારે સરકાર તૈયાર હતી. આટલા દળને તે ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કરવા દે તો તેની હાસી થાય, એટલે તેઓને તો પકડ્યે જ છૂટકો. તેઓ પકડાયા. કેસ ચાલ્યો ને વૉકસરસ્ટ સરહદી શહેરની જેલમાં દાખલ થયા. ટ્રાન્સવાલનો વધ્યો. નાતાલથી મદદ આવેલાઓને છોડાવી ન શકે તો છેવટે તેમને સાથે તો ટ્રાન્સવાલના હિન્દીઓ દે. આ વિચારથી ટ્રાન્સવાલના હિન્દીઓ પણ જેલનો માર્ગ શોધવા લાગ્યા.

તેઓને પકડવાના ધણા યે રસ્તા હતા. જો રહીશ પરવાના ન બતાવે તો વેપારના પરવાના ન મળે. વેપારના પરવાના વિના વેપાર કરે તો ગુન્હો ગણાય. નાતાલમાંથી સરહદમાં દાખલ થવું હોય તો પરવાના બતાવવા જોઈએ. તે ન બતાવે તો પકડાય.

પરવાના તો ખાબ્યા જ હતા, એટલે રસ્તો સાફ હતો. બન્ને રસ્તા લીધા. કોઈ વગર પરવાને ફેરી કરવા લાગ્યા ને કોઈ સરહદમાં દાખલ થતા પરવાના ન ખતાવ્યાથી પકડાવા લાગ્યા.

હવે લડત જમી કહેવાય. બધાની કસોટી થવા લાગી. નાતાલથી ખીજ આવ્યા. જોહાનીસ્ખર્ગમાં પણ પકડાપકડી શરૂ થઈ. જેની ઈચ્છા હોય તે પકડાઈ શકે એવી સ્થિતિ થઈ રહી. જેલો ભરાવા માડી.

હવે કંઈ સોરાબજી છૂટા રહી શકે? તેઓ પણ પકડાયા. નાતાલથી આવેલા બધાને છ છ માસની જેલ મળી. ટ્રાન્સવાલનાને ચાર દિવસથી ત્રણ માસની.

આમ પકડાએલામાં આપણા ઇમામસાહેબ ખાવાઝીર પણ હતા. તેમની શરૂઆત ચાર દિવસથી થએલી. ફેરી કરીને પકડાએલા. તેમનું શરીર એવું નાળુક હતું કે લોકો તેમના જવાથી હસતા. મને આવીને કેટલાક કહી જતા કે “ભાઈ, ઇમામ-સાહેબને ન લો તો સાફ. તે કોમને લજવશે.” મેં એ ચેતવણી ન ગણ્યારી. ઇમામસાહેબની શક્તિનો આકનાર હું કોણ? ઇમામ-સાહેબ કોઈ દહાડો ઉઘાડે પગે ન ચાલતા, શોખીન હતા, તેમને મલાયી ઓરત હતી, ઘર શણગારેલું રાખતા અને ઘોડાગાડી વિના ક્યાય જતા નહિ. એ બધું સાચું પણ તેમના મનને કોણ જાણતું હતું? એ ઇમામસાહેબ ચાર દિવસની જેલ ભોગવી પાછા પણ જેલમાં ગયા. તેમાં આદર્શ કેદી તરીકે, રહ્યા, ત્યાં સખત મજૂરી કરીને જમે ને નિત્ય નવા ખોરાક ખાવાની ટેવ હતી તેમણે મકાઈના આટાની રાખ પીને ખુદાનો પાડ માન્યો. તે હાર્યા તો નહિ જ, પણ તેમણે સાદાઈ ગ્રહણ કરી; કેદી તરીકે પથ્થર ફેડમાં, ઝાકુ વાળ્યું ને ખીજ કેદીઓની હારે ઉભા રહ્યા.

છેવટે શ્રીનિકેસમા ખાણી ભર્યા તે છાપખાનામા બીઆ પગ ગોઠવ્યા. શ્રીનિકેસ આશ્રમમા રહેનારને બીઆ ગોઠવવાની કળા જાણી લેવાની ફરજ હતી. તે ફરજ ઇમામસાહેબે યથાશક્તિ જાણી લીધી હતી. આ ઇમામસાહેબ અત્યારે હિન્દુસ્તાનમા પોતાનો પ્રાણો ભરી રહ્યા છે.

પણ એવા તો ઘણાં જે જલમા શુદ્ધ થયા.

— જોસફ રૉયપેન ઍરીસ્ટર, કેમ્પ્રીજનો ટ્રેન્યુએટ, નાતાલમા ગ્રીન્મીટીઆ માયાપને ઘેર જન્મેલ પણ સાહેબદોઢ થઈ ગએલ; તે તો વળી ઘરમાયે જૂઠાં વિના ન ચલાવે. ઇમામસાહેબને વજીર કરતી વેળા પગ ઘોવા જોઈએ નમાઝ ઉઘાડે પણ પઢવી જોઈએ. બિચારા રૉયપેનને તો એટલું જ નહિ. ઍરીસ્ટરીને! ત્યાગ કરી બગલમા ભાજીપાલાની ટોપલી નાખી, ફેરી શરૂ કરીને પકડાશે. તેણે પણ જેલ ભોગવી. “પણ મારે ત્રીજા વર્ગમા મુસાફરી કરવી?” રૉયપેને પૂછ્યું. “જો તમે પહેલાં કે બીજા વર્ગમા મુસાફરી કરો તો મારે ફોની પાઝ ત્રીજા વર્ગમા મુસાફરી કરાવવી? જેલમા તમને ઍરીસ્ટર તરીકે કોણ ઓળખશે?” મેં જવાબ આપ્યો. જોસફ રૉયપેનને સાડાં એ જવાબ બસ હતો. તે પણ જેલમા સીધાવ્યા.

મોળ વર્ષના જીવતા તો કેટલાય જેલમા પહોંચ્યા.

જેલમા સત્તાવાળાઓએ દુખ દેવામાં બાકી ન રાખી. પાપખાનાં સાફ કરાવ્યા. તે હિન્દી કેદીઓએ હસતે મુખે સાફ કર્યા. પથ્થર ફોડાવ્યા. અક્ષા કે રામનુ નામ લેતા તે તેમણે ફોડાવ્યા. તળાવો ખોદાવ્યા, પથ્થરવાળી જમીનો ખોદાવી. હાથમા આટણો પડ્યા, કોઈ અસહ્ય દુઃખથી મૂર્છા પણ પામ્યા, પણ હાર્યા નહિ.

જેલમાં માહોમાહે તકરારો ને અદેખાઈ ન થાય એમ કોઈએ ન સમજવું. વધારે જોરાવર તકરાર ખાવા વિષે હોય તેમથી પણ અમે કગચી.

હું પણ બીજી વાર પકડાયો હતો. વૉકસરસ્ટની જેલમાં એક વેળા અમે લગભગ ૭૫ હિન્દી કેદીઓ ભેગા થએલા. અમારી રસોઈ અમે અમારે હાથ લીધી. તકરારોનું નિવારણ મારે જ હાથે થાય એમ હતું. તેથી હું રસોઈઓ બન્યો. પ્રેમને વશ થઈ મારે હાથે થએલી કાચીપાકી, સાકરખાડ વિનાની રાખ પણ સારીઓ પી લેતા.

સરકારને લાગ્યું કે મને નોખો પાડે તો હું પણ જરા તવાઉ ને કેદીઓ હારે એવો રડો અવસર તેણે ન જોયો.

મને પ્રીટારીઆ લઈ ગયા. ત્યાં તોફાની કેદીઓને સાફ રાખવામાં આવતી એકાત કોટડીમાં મને પૂના માત્ર બે વખત કસરતને સાફ બહાર કાઢે. વૉકસરસ્ટમાં ધી અપાય. અહીં તો તે પણ નહિ. આ જેલના પેટાદુખોમાં હું પડવા નથી ઇચ્છતો. જેને છૂટાસા હોય તેણે દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલના મારા અનુભવો વાચી લેવા.

આમ છતાં હિન્દીઓ ન હાર્યા. સરકાર વિમાસણમાં પડી. જેલમાં કેટલા હિન્દીઓને પૂરાય ? ખર્ચ વધે. હવે શું કરે ?

પ્રકરણ ૭ મું

દેશનિકાલ

‘ખૂની’ કાયદામાં ત્રણ પ્રકારની સજા હતી. ૬૬, ૬૬ અને દેશનિકાલ આ ત્રણે સજા સાથે કરવાનો અદાલતને અપ્ત્યાર હતો અને તે અપ્ત્યાર નાના માણસોને પણ આપવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ તો હદપાર એટલે દાન્સવાલની હદ બહાર નાતાલ કે ફ્રી સ્ટેટની કે ડેલાવેરિયા એ ની હદમાં અપરાધીને લઈ જઈને મેલી આવવા. જેમકે નાતાલ તરફથી આવેલા હિન્દીઓને વોકસરસ્ટ સ્ટેશનની હદની બહાર લઈ જઈ છોડી મૂકે. આવી રીતે હદપાર કરવામાં અગવડ ઉપરાંત કશી હરકત ન હતી આ તો કેવળ ફારસ હતું. હિન્દીઓમાં આથી ઉલટો વધારે જુસ્સો આવતો હતો.

તેથી સ્થાનિક સરકારને પંજવણીની નવી યુક્તિ શોધવી પડી. જેલમાં જગ્યા રહી ન હતી. સરકારે વિચાર્યું કે જો હિન્દીઓને હિન્દુસ્તાન લગી હદપાર કરી શકાય તો તેઓ જરૂર હેખતાઈ જઈ શરણુ આવે. આ ગણતરીમાં કંઈકે સત્ય હતું ખરું. સરકારે એક મોટા જથ્થાને આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાન મોકલ્યો. એને

ઘણી હાડમારીઓ વેઠવી પડી. ખાવાપીવાનું પણ સરકાર કરે તે જ એટલે અત્યંત અગવડ. બધાને ડેકમા જ મોકલે. વળી આમ દેશ-પાર થનારને પોતાની જમીન હોય, બીજી મિલકત હોય, પોતાનો ધંધો હોય, પોતાના આશ્રિતો હોય, કેટલાકને કરજ પણ માથે હોય. શક્તિ છતાં આ બધું ગુમાવવા—નાદાર થવા—ઘણા માણસો તૈયાર ન હોય.

આમ છતાં ઘણા હિન્દીઓ તો સંપૂર્ણ રીતે મક્કમ રહ્યા. ઘણા મોળા પણ પડ્યા. મોળા પડ્યા તેઓ જાણીજોઈને પકડાતા અટક્યા. તેમના ઘણાએ બાળેલા પરવાના પાછા કઢાવવા સુધીની નબળાઈ તો ન બતાવી. પણ ઘણાએ બીકના માર્યા ફરી પરવાના પાછા કઢાવ્યા.

છતાં જેઓ દદ રહ્યા હતા તેઓની સંખ્યા નાખી દેવા લાયક ન હતી. તેઓની બહાદુરીનો પાર ન હતો. હું માનું છું કે તેમના કેટલાક હસને ચહેરે ફાસીએ પણ ચઢે એવા હતા. માલમતાની દરકાર તો છોડી જ દીધી હતી. પણ જેઓને હિન્દુસ્તાન મોકલી દેવામાં આવ્યા તેઓમાના ઘણા તો ગરીબ અને ગભરૂ હતા; કેવળ વિશ્વાસથી જ લડતમાં જોડાયા હતા. તેઓની ઉપર આટલો જુલમ થાય એ અસહ્ય લાગ્યું. તેઓને મદદ પણ કંઈ રીતે દેવાય તે સમજવું મુશ્કેલ હતું. પૈસા તો થોડા જ હતા. આવી લડતમાં પૈસાની મદદ દેવા જતાં લડત ખોઈ બેસાય; તેમાં લાલચુ માણસો દાખલ થઈ જાય તેથી પૈસાની લાલચે તો એક પણ માણસને બેળવવામાં આવતો નહોતો. લાગણીની મદદ દેવી એ ધર્મ હતો.

મેં અનુભવે જોયું છે કે લાગણી, મીઠો ખોલ, મીઠી નગર જે કામ સાધે છે તે પૈસો નથી સાધી શકતો. પૈસાના લાલચુને પણ

જો લાગણી ન મળે તો તે છેવટે ત્યાગ કરે છે, એથી ઉલટું પ્રેમને વશ રહેલા અનેક સંકટો સહન કરવા તૈયાર રહે છે

તેથી આ દેશનિકાલીઓને સારૂ લાગણી જે કંઈ કરી શકે તે કરવાનો હવાવ કર્યો. તેઓને આશ્વાસન આપ્યું કે હિન્દુસ્તાનમાં તેઓને સારૂ થતો બદોબસ્ત કરવામાં આવશે વાચનારે ગાળુનું જોઈએ કે આમાંના ઘણા તો ગીરમીટમુક્ત હતા. તેઓને સગા-સાધ હિન્દુસ્તાનમાં ન મળે. કોઈ તો વળી દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ જન્મેલા હોય. બધાને હિન્દુસ્તાન પરદેશ જેવો તો ખરો જ. આવા નિરાધાર માણસોને હિન્દુસ્તાનને કિનારે ઉતારી મેલીને રક્ષણતા મૂકવામાં આવે એ તો ઘાતકીયાણું જ ગણાય. તેથી એઓને ખાત્રી આપી કે તેઓને સારૂ હિન્દુસ્તાનમાં બધો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે.

આ બધું કરવા છતાં તેઓની સાથે કોઈ મદદગાર ન હોય ત્યાં લગી તેમને શાંતિ ન જ મળે આ દેશનિકાલ થનારાઓની પહેલી ટુકડી હતી. સ્ટીમર ઉપડવાને થોડા જ કલાક બાકી હતા. પસંદગી કરવાને વખત ન હતો. સાથીઓમાંના બાકી પી કે. નાવડુ ઉપર મારી નજર પડી મે પૂછ્યું:

“તમે આ ગરીબડા બાકીઓને વળાવવા હિન્દુસ્તાન જશો?”

“કેમ નહિ?”

“પણ સ્ટીમર તો હમણા જ ઉપડશે?”

“ભલેને ઉપડે.”

“પણ નમારા લુગડાદારાનું શું? બાતાનું શું?”

“લુગડા પહેર્યા છે તે જ, બાતુ સ્ટીમરમાંથી મળી રહેશે.”

મારા હપ્તોને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. પારસી હસ્તમણના મકાન ઉપર આ વાત ચાલેલી. ત્યાં જ તેમને સારૂ કંઈ કપડા, કામળા વગેરે ભીખી, તેમને રવાના કર્યા.

“જો, જો, રસ્તામા આ ભાઈઓની પૂરી સંભાળ રાખજો, સૂચાડીને સૂજો. હું મદ્રાસમા મિં નરેશનને તાર કરું છું. તે કહે તેમ કરજો.”

“હું સાચો સિપાહી નીવડવા પ્રયત્ન કરીશ.” આટલું કહી તે રવાના થયા. જ્યાં આવા વીર પુરુષો હોય ત્યાં હારવાનું હોય જ નહિ એમ મેં વિચારી લીધું. ભાઈ નાયડુનો જન્મ દક્ષિણ આફ્રિકામા થયો હતો. તેમણે હિંદુસ્તાન કદિ જોયું ન હતું. મેં મિં નરેશન ઉપર બલામણુપત્ર આપ્યો હતો. મિં નરેશનને તાર પણ કર્યો.

એ વખતે હિન્દુસ્તાનમા પરદેશીમા વસતા હિન્દીઓના દુખોના અભ્યાસ કરનાર, તેમને મદદ કરનાર, તેમને વિષે રીતસર ને જ્ઞાનપૂર્વક લખનાર મિં નરેશન એક જ હતા એમ કહીએ તો ચાલે તેમની સાથે મારો પત્રવ્યવહાર નિયમિતપણે ચાલ્યા કન્ટો. જ્યારે આ દેશનિકાલ થએલા ભાઈઓ મદ્રાસ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને મિં નરેશનને સંપૂર્ણ મદદ કરી. ભાઈ નાયડુ જેવા સમાજદાર માણસ સાથે હોવાથી મિં નરેશનને પણ ઠીક મદદ મળી. તેમણે સ્થાનિક ઉધરાણું કરી તેઓ દેશનિકાલ થઈ આવ્યા છે, એવું તેઓને જણાવા જ ન દીધું.

સ્થાનિક સરકારનું આ કામ જેટલું ઘાતકી હતું તેટલું જ ગેરકાયદેસર હતું. સરકાર પણ એ જાણતી હતી. સામાન્ય રીતે કોડેને ખખર નથી રહેતી કે સરકાર ઘણી વેળા પોતાના કાયદાનો ઇરાદાપૂર્વક ભંગ કર્યો જ જાય છે. બીક આવે ત્યારે નવા કાયદા કરવાનો વખત રહેતો નથી એટલે કાયદા તોડીને પોતાનું મનમાન્યું કરી લે છે ને પછી કા તો નવા કાયદા કરાવે છે અથવા કાયદાનો થએલો ભંગ પ્રગટી પાસે બુલાવી દે છે.

હિંદીઓ તરફથી આ સરકારે કરેલા કાયદા બાબત ખૂબ હિંસચાલ થઇ. હિંદુસ્તાનમાં પણ શેર મળ્યો ને સ્થાનિક સરકારને આમ ગરીબ હિંદીઓ ને દેશપાર કરવું બરે થઇ પડ્યું. હિંદીઓએ ભરવા જોઇએ તે કાયદેસર પગલાં પણ ભર્યા. અપીલો કરી તેમાં પણ જય મળ્યો ને છેવટે હિંદુસ્તાન લગી દેશપાર કરવાની પ્રથા તો અંધ થઇ.

પણ આની અસર મત્યાયડી ક્ષેત્ર ઉપર પડ્યા વિના ન રહી હવે જેઓ ગ્લા ને ખાસ લાવેલા ગ્લા, 'રખેને હિંદુસ્તાન મોકલી દેશે તો' એ ધર્તીનો ત્યાગ બધા ન કરી શક્યા.

કોમનો ગુરુસો ભાગવાન ઉપનુ એક જ પગલું સરકારે નહેતું ભર્યું. ગયા પ્રકરણમાં દુ જણાવી ગયો છું કે સત્યાગ્રહી કેદીઓની ઉપર દુ ખ પાડવામાં સરકારે મુદ્દલ કસર નહોતી રાખી. તેઓની પાસે પથ્થર ફેંકાવવા મુશ્કેલીનું કામ કરાવતા હતા. આટલેથી બસ ન થયું પ્રથમ બધા કેદીઓને સાથે ગણતા હવે તેઓને તોખા ગણવતા નીતિ અદલ્ય કરી ને દરેક જોલમાં કેદીઓને ખૂબ તાલ્ય. ટ્રાન્સવાલનો શિયાળો બહુ સખત હોય છે. ઠંડી એટલી બધી પડે કે સવાનના કામ કરતાં હાથ ઠંડા થઇને અ-શક્ય બન્યા તેવી કેદીઓને સારૂ શિયાળો દેહ્ય થઇ પડે આવી નિયતિમાં કેદનાક કેદીઓને એક નાની જોલમાં રાખ્યા—જ્યાં કોઇ તેઓને મળવા પણ ન જઇ શકે આ દુકડીમાં નાગાપન કરીને એક નવજુવાન સત્યાગ્રહી હતો. તેણે જેલના નિયમે પાળ્યા જેટલી મોપવામાં આવી તેટલી મજૂરી કરી. સવાં વહેલા સડકોની પૂરણી ભરવા જતો તેમાંથી તેને સખત ફેકમાંને વડુ લાગ્યું પડ્યો ને છેવટે તેણે પેનાનો વહાલો પ્રાણ આપ્યો. નાગાપનના સાર્થીઓ કહે છે કે તેણે અંતલગી લડતનું જ સ્તવ

ર્યું. જેલ જવાથી તેને પચાસાપ ન થયો. દેશને ખાતર મળેલા મોતની તેણે મિત્રની જેમ ભેટ કરી આ નાગાપન આપણા મન પ્રમાણે માપતા નિગ્રહર ગણાય અંગ્રેજ, ઝુલુ વગેરે ભાષા અનુભવથી બોલી જાણે. અંગ્રેજ જેવું તેવું કદાચ લખતો યે હોય, પણ એને વિદ્વાનની પંકિતમા તો ન જ મૂકાય. છતાં નાગાપનની ધીરજ, તેની શાંતિ, તેની દેશભક્તિ, તેની મરણાન્ત ત્રગીની દૃઢતાનો વિચાર કરીએ, ત્યારે તેને વિષે કંઈ વધારે ઋણપાણુ રહે? ભારે વિદ્વાનો ન બળ્યા છતાં ટ્રેન્સવાલની નડન ચાલી શકી, પણ નાગાપન જેવા સિપાહી ન બળ્યા હોત તો લડાઈ ચાલી શકત ?

જેમ નાગાપનનું મૃત્યુ જેલના દુઃખથી થયું તેમ નાગણુ-સામીનું દેશનિકાલ થતા થયું. તેને દેશનિકાલની હાડમાર્ગ મૃત્યુ-રૂપ નીવડી. આ બનાવોથી કેમ દારી નહિ, પણ નમળા માણુએ તેમાથી ખસ્યા. નમળા પણ યથશક્તિ ભોગ આપી ચૂક્યા. નમળા જાણી તેમની અવગણના ન કરીએ એવો નિર્વાજ પડી ગયો છે કે આગળ વધતારા પાછળ રહેનારનો તિસ્તાર કરે છે ને પોતાને ભારે માને છે. હકીકત તો ઘણી વાર તેથી કેલટી હોય છે. જેની પાસે પચાસ રૂપિયા આપવાની શક્તિ હોય તે પચીસ આપી બેસી જાય ને પાચતી શક્તિવાળો પૂર પાચ આપે તો પાચ આપનારે વધારે આપ્યું એમ જ આપણે ગણીશું. છતાં પચીસ આપનાર પેલા પાચ આપનારની સામે ઘણી વાર ફુલાય છે. પણ આપણે સમજીએ છીએ કે તેને ફુલાવાનું કંઈ જ કારણ નથી. તેમજ પોતાની નબળાઈને લીધે આગળ નહિ ચાલનાર જે પોતાની બધી શક્તિ વાપરી ચૂક્યો હોય તો મન ચોગનાર બલે માપ જેતા વધારે શક્તિ વાપરતો

હોય છતાં તેના કરતાં પેલો વધારે યોગ્ય છે. તેથી જેઓ લાંબા સમય થતાં ખસી ગયા તેમણે પણ દેશસેવા નો કરી જ હોય એવો વખત આવ્યો કે જ્યારે વધારે મહનશક્તિની ને વધારે હિંમતની જરૂર હતી. તેમા પણ ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ પાસે ન પડ્યા. લડત ચલાવવાને સારૂ જોઈએ તેટલા તે ગણા જ નહોતા.

પણ આમ દિવસે દિવસે લોકોની કમોડી થતી ચાલતી હિંદીઓ જેમ વધારે બળ ખતાવવા લાગ્યા તેમ સરકારે પણ વધારે બળ વાપર્યું નોકરાની કેદીઓને અથવા જેમને ખાનગીમાં રાખવા હોય એવાને સારૂ હમેશા કેટલાંક ખાસ કેદખાનાં રાખવામાં આવે છે; તેમ ટ્રાન્સવાલમાં પણ હતું. આવા કેદખાનાનું નામ ‘ ડાયકલુક ’ હતું. ત્યાંનો દરોગો પણ સખત ત્યાગી મજૂરી પણ સખત. છતાં તેને પણ પૂરા પડે તે કેદીઓ મળી ચૂક્યા. તેઓ મજૂરી કરવા નૈયાર હતા પણ અપમાન સહન કરવા નૈયાર ન હતા. દરોગાએ તેઓને અપમાન કર્યું એટલે તેઓએ અપવાસ શરૂ કર્યા શરૂ થઈ હતી: “ જ્યાં લગી તમે આ દરોગાને ટૂંક નહિ કરો અથવા અમારી જેલ નહિ બદલો ત્યાં લગી અમે ખોગાક લેવાના નથી આ અપવાસ શુદ્ધ હતા. અપવાસ કરનારા ધૂપી રીતે કંઈ ખાય તેવા ન હતા. વાચનારે જાણવું જોઈએ કે આવા કેસો જે હિંદીઓ હતા તેમણે થઈ શકે છે તેને સારૂ ટ્રાન્સવાલમાં પણ અવકાશ ન હતો. વળી ત્યાંના નિયમો કઠણ હતા આવે સમયે પણ કેદીઓને જોવા જવાનો રિવાજ ન હતો. સત્યાગ્રહ કેદખાનામાં ગયો એટલે ઘણું ભાગે તેને પોતાનું સંભાળી લે પડતું. લડાઈ ગરીબોની હતી ને ગરીબાઈથી ચાલતી હતી એટલે આવી પ્રતિજ્ઞાનું જોખમ બહુ હતું. છતાં આ સત્યાગ્રહીઓ

દેડ રહ્યા. ને વખતનું તેમનું કાર્ય આજના કરતા વધારે સ્તુત્ય
ગણાય, કેમકે તે વેળા આવા અપવાસની ટેવ પડી ન હતી.
પણ આ સત્યાગ્રહીઓ અડગ રહ્યા ને તેમને શ્તેષ મળ્યા
સાત અપવાસ ગાછી તેઓને પ્રીતિ જેલમાં મોકલવાનાં કમ
નિકળ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું

ફરી રૂઝુશન

આમ સત્યાગ્રહીઓને જોલમા મોકલવાનું અને દેરાગર કરવાનું ચાલી રહ્યું હતું તેમા ભરતીઓટ થતી હતી. બન્ને પક્ષ કંઈકે મોળા પણ પડ્યા હતા. સરકારે જોયું કે જોલ ભરવાથી ચુસ્ત રહેલા સત્યાગ્રહીઓ હાગવાના નથી. દેરાનિકાલથી સરકારની અવગણના થતી હતી. કોઈક કેમો અફાસતોમા જતા હતા તેમા તેની હાર પણ થતી હતી દિંદોગ પણ જલદ મુકાબલો કરવા તૈયાર ન હતા. તેટલી સામ્યામા સત્યાગ્રહી નહા પણ નહોતા કેટલાક કાયર થયા હતા કેટલાક છેક હારી ગયા હતા ને કુસ્ત રહેલ ઓને મૂરખ ગણી કાઢતા હતા. મૂરખ પોતાને કહ્યા જોઈ હથિર ઉપર અને લકાઈની તથા પોતાના સાધનની સત્યતા ઉપર સપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી બેઠા હતા. તેઓ માનતા હતા કે અંતે સત્યનો જ જય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાનો રાજ્યવહીવટ તો એક ક્ષણ પણ રોકાતો ન હતો. બોઅર અને અંગ્રેજો દક્ષિણ આફ્રિકાના બધા સંસ્થાનો એકત્ર કરી વધારે સ્વતંત્રતા આહતા હતા. જનરલ હર્ટજોગ પ્રિટિશ મંત્રાલય તરફ નાજુદ કરવા ઇચ્છતા હતા બીજાઓ પ્રિટિશનો નામનો મંત્રાલય પસંદ કરતા હતા અંગ્રેજો

સંબંધનો સંપૂર્ણ ભંગ તો સદન કરે તેમ ન હતું. જે કાષ્ઠ મેળવ્યું હતું તે ક્ષિત્રિય પાર્લામેન્ટ માન્દ્રને જ મળે તેમ હતું. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકા તરફથી એક ડેપુટેશન વિલાયત જાય ને દક્ષિણ આફ્રિકાનો કેસ ક્ષિત્રિય પ્રધાનમંડળ આગળ રજૂ કરે એવો ભોત્તર અને ક્ષિત્રિયોએ ઠગવ કર્યો હતો.

દિ દવારીઓએ જોયું કે જો એકત્રતા — યુનિયન — થાય તો તેમની રિયલિટી છે તેના કરતા વધારે દફેડી થશે. બધા સંસ્થાનો હિદીઓ ઉપર હમેશા વધારે ને વધારે દબાણ કરવા માગતા હતા એટલે એ બધા વિરોધીઓ વધારે એકત્ર થાય તો હિદીઓ ઉપર વધારે દબાણ થય એ દેખીતું હતું. જો કે હિદીઓનો અવાજ નગરા આગળ તતુડીના સમાન હતો છતાં એક પણ પ્રયત્ન જતો ન કરવો એ હેતુથી આ સમયે ફરી હિદીઓનું એક ડેપુટેશન વિલાયત મોકલવાનો ઠગવ થયો. આ વેળા ડેપુટેશનમા મારી સાથે પોર્ગમનના મેમ્બર શેડ હાથ હામીયને નીમવામા આવ્યા હતા. એમનો ટ્રાન્સવાલનો વેપાર ધણા જૂના વખતનો હતો. અનુભવ બહોળો હતો. અગેજ કેમ્પબેલી નહેની છતાં અંગ્રેજ, હય, કુટુંબ વગેરે ભાષાઓ સહેલાઈથી સમજી લેતા હતા. એમની મિત્રસોજ સત્યાગ્રહીઓ તન્સ હતી પણ પોને સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહી ન કહેવાય. અમે જાને બાકાઓ કેપટાકિનથી જે આંગોટમા વિદાય થયા તેમા દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રખ્યાત કુઝર્ગ મેરીમેન પણ હતા. તેઓ યુનિયન સાધવા સફળતા હતા. જનન્દ્ર સમૂહ વગેરે તો અગાધથી પહોંચ્યા હતા. નાતલ તન્સથી પણ એક નોખું હિદી ડેપુટેશન આ વેળા વિલાયત ગયું હતું. એ સયમ્રહને અગે ન હતું, પણ નાતાલમા પડતી મુશ્કેલીઓને અગે હતું.

આ વખતે લૉર્ડ કુ સંસ્થાનાના પ્રધાન હતા અને લૉર્ડ મોલી ફિફના વજીર હતા. ખૂબ ચર્ચા થઈ અને ઘણાને મળ્યા. એક પણ અધિપતિ કે આમ કે ઉમરાવની સલાહના એક પણ મેમ્બર જેને મળી શકાય તેમ હતું તેને મળ્યા વિના ન રહ્યા. લૉર્ડ એમ્પટહીલની મદદ ખેડફ હતી એમ કહી શકાય તેઓ સાહેબ મિ. મેરીમેન, જનરલ બોથા વગેરેને મળ્યા કરતા હતા અને છેવટે જનરલ બોથા તરફથી એક સંદેશ લાવ્યા તેમણે કહ્યું. “ જનરલ બોથા તમારી લાગણીને સમજે છે. તમારી પરચુરણ માગણીઓ કબૂલ રાખવા તૈયાર છે પણ ‘ એશિયાટિક ઍક્ટ ’ રદ કરવા ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં નવા આવનારાઓ વિષેના કાયદામાં કેન્દ્રીય કરવા તૈયાર નથી. કાયદામાં મહેસો કાળાધોગા વચ્ચેના ભેદ તમે રદ કરાવવા માંગો છો તે રદ કરવાની તેઓ ના પાડે છે. ભેદ રાખવો એ જનરલ બોથા સિદ્ધાંત સમજે છે અને કદાચ તેમને લાગે કે રદ કરવો તો પણ તે વાત દક્ષિણ આફ્રિકાના ગેરારાઓ કદિ સહન ન કરે. જનરલ સ્મટ્સનો પણ જનરલ બોથાના જેવો જ મત છે. તેઓ ખત્તે કહે છે કે આ તેમનો છેવટનો નિર્ણય છે, ને છેવટનું કહેણ છે. આથી વધારે તમે માગશો તો દુઃખી થશો ને તમારી કામ પણ દુઃખી થશે માટે તમે કરો તે નિર્ણય જોઈ વિચારીને કરજો. આમ તમને કહેવા અને તમારી જવાબદારીનો તમને ચિતાર આપવા જનરલ બોથાએ મને કહ્યું છે ” આટલો સંદેશ આપી લૉર્ડ એમ્પટહીલ ખોડ્યા:

“ જુઓને, તમારી પાંચી વહેવાર માગણીઓ તો જનરલ બોથા કબૂલ રાખે છે અને આ દુનિયામાં ગાપનું તો આપણું કરવી જ પડે છે. આપણું ટચ્છીએ છીએ તે અધુ મળ્યા

શકતું નથી. એટલે હવે મારી તમને ખાસ સલાહ છે કે મારે આ કહેલું કળૂલ રાખવું. તમારે સિદ્ધાંતને ખાતર લડવું હોય તો આગળ ઉપર તમે લડી શકશો. આ વાતનો તમે બંને વિચાર કરી જોજો અને પછી જોઈએ તો જવાબ દેજો.”

આ માબળાં મે શેઠ હાજી હબીબ તરફ જોયું. તેઓએ કહ્યું: “મારી વતી કહો કે હું સમાધાની પક્ષ તરફથી કહું છું કે મને જનરલ બોથાનું કહેલું મંજૂર છે. એટલું જો તેઓ સાહેબ આપે તો આપણે હાલ સંતોષ વાળાં જો ને સિદ્ધાંતને માત્ર પાછળથી લડી લઈએ. હવે કામ વધારે ખુવાર થાય એ મને ગમતું નથી જે પક્ષની વતી હું બોલું છું તે પક્ષની સંખ્યા વધારે છે ને તેની પાસે પૈસા પણ વધારે છે.” મેં આ વાક્યોનો અક્ષરેઅક્ષર તરજુમો કરી આપ્યો, ને પછી મારા પક્ષ તરફથી હું બોલ્યો. “આપે જે તસ્દી લીધી છે તેને સાચું અમે બંને આપના આભારી છીએ. મારા સાથીએ જે કહ્યું તે બરાબર છે. તેઓ સંખ્યામાં ને પૈસામાં વધારે બળવાન પક્ષની વતી બોલે છે હું જેમની વતી બોલું છું તેઓ પ્રમાણમાં ગરીબ છે ને સંખ્યામાં થોડા છે. પણ તેઓ મરણીયા છે. તેમની લડાઈ વ્યવહાર તેમજ સિદ્ધાંત બંનેને સાચું છે. જો બેમાંથી એક જતું જ કરવું પડે તો તેઓ વ્યવહારને જવા દઈ સિદ્ધાંતને સાચું ઝુઝશે. જનરલ બોથાની સત્તાનું અમને માપ છે પણ અમારી પ્રતિજ્ઞાને અમે તેના કરતા પણ વધારે વજનદાર સમજીએ છીએ. તેથી પ્રતિજ્ઞાના પાલનને અર્થે અમે ખુવાર થવા રાજી છીએ. અમે ધીરજ રાખશું અમારો વિશ્વાસ છે કે અમે અમારા નિશ્ચય ઉપર કાયમ રહીશું તો જે અધિરતે નામે અમે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે તેને પરી કરશે.”

“આપની સ્થિતિ હું પૂરી સમજું છું. આપે અમારે સારું ધણુ કર્યું છે. હવે આપ અમને મૂડીમર સત્યાગ્રહીઓને વધુ સાથ ન દઈ શકો તો અમને તેનો ઘોષો નહિ થાય. અને તેથી આપે કરંશે ઉપકાર પણ અમે નહિ ભૂલીએ. આપ પણ અમે આપની સલાહ કબૂલ નથી ગણી શકતા તેને સારું અમને માફ કરંશે એવી અમને કિમેદ છે. જનરલ બોથને અમારી બન્નેની વાત આપ સુમેથી સંભળાવજો ને કહેજો કે અમે જે થોડા છીએ તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાના જ છીએ ને આશા ગણવાના છીએ કે અમારી દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ અતે તેમના હૃદયને પણ ભેદશે ને તેઓ ‘એશિયાટિક એક્ટ’ રદ કરશે”

લૉર્ડ એમ્પટીએ ઉત્તર આપ્યો:

“તમે એમ ન જાણજો કે હું તમને છોડી દઉં. મારે પણ મારી સજ્જનતા તો જાળવવી ગહેતી જ છે. જે કામ એકવાર હાથ ધર્યું તેને અગ્રેજ એકાએક છોડતા નથી. તમારી લડત વાજબી છે. તમે શુદ્ધ સાધનોથી લડો છો. હું તમને કેમ છોડું ? પણ મારી સ્થિતિ તમે સમજી શકો છો. દુઃખ તો તમારે ભોગવવાનું રહ્યું. એટલે જરા પણ સમાધાની થઈ શકે તો તે કબૂલ કરવાની સલાહ આપવી એ મારો ધર્મ ગણાય, પણ તમે જે દુઃખ સહન કરનારા છો તે પોતે તમારી ટેકને સારું ગમે તેટલું દુઃખ સહન કરવા તૈયાર હો તો હું તમને કેમ રોકું ? હું તો તમને ધન્યવાદ જ આપું. એટલે તમારી કમિટીનો પ્રમુખ તો હું રહીશ જ ને મારાથી બનતી મદદ પણ જરૂર કર્યા કરીશ. પણ તમારે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું રહ્યું છે કે હિમરાવની સભામાં હું એક નાનો સભાસદ ગણાઉં. મારું વજન બહુ ન ગણાય.

છતા જે કાષ્ટ છે તે તમારે સારૂ વપરાયા જ કરશે એ વિષે તમે નિઃશંક રહેજો.”

આ ઉત્તેજનનાં વચન સાંભળી અમે બંને રાજી થયા.

વાચનારે આમા એક મધુર વસ્તુ કહાય નહિ પારખી હોય. શેડ હાજી હખીય અને હું ઉપર જણાવ્યું તેમ મતભેદ ધરાવતા હોવા છતા અમારી વચ્ચે એટલી મીઠાશ હતી અને એટલો વિશ્વાસ હતો કે શેડ હાજી હખીએ પોતાનું વિરાધી વેણ મારી માગફને જ કહેવડાવવામા અચકા ન ખાધો. તેઓ એટલો વિશ્વાસ ગળી શકતા હતા કે હું તેમનો કેસ લૉર્ડ એમ્પટહીલ પાસે બરાબર રજૂ કરીશ.

અડી વાચનાને એક અપ્રત્યુત વાત પશુ કહી લઉં. વિલાયતમા હું રહ્યો તે દરમ્યાન મારે ઘણા અનાજકવાદીઓ સાથે વાનો થયેલી. તે બધાની દલીલોનું ખંડન કરતા ને દક્ષિણ આફ્રિકામા તેવા માણસો હતા તેમનું સમાધાન કરવામાથી ‘હિંસ્વરાજ’ની હતપત્તિ થઇ. તેના મુખ્ય તત્ત્વો મેં લૉર્ડ એમ્પટહીલની સાથે પણ ચર્ચાલાં હતા તે એવા જ ઇરાદાથી કે તેઓ સાહેબ એવો ખ્યાલ મુદત ન લાવે કે મેં માગ વિચારો દખાવીને તેમના નામનો ને તેમની મદદનો દક્ષિણ આફ્રિકાના કામને સારૂ ગેરવપયોગ કર્યો. તેઓ સાહેબ સાથેની આ વિષેની મારી ચર્ચા મને હમેશા યાદ રહી છે. તેમને ત્યા માદગી હતી છતા મને તેઓ મળ્યા હતા. અને જો કે ‘હિંસ્વરાજ’ના મારા વિચારોને તેઓ મળતા ન આળ્યા છતા દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમા તેમણે પોતાનો હિસ્સો છેવટ લગી પૂરેપૂરો આપ્યો અને અમારી વચ્ચેનો મીઠો સંબંધ છેવટ લગી કાયમ રહ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું

દૌસ્તોય કાર્મ (૧)

આ વેળા વિલાયતથી જે ડેપ્યુટશન પાછુ કયું તે સારા સમાચાર તો ન લાવ્યું. બ્રોકે લોર્ડ એમ્પ્લીસે કરેલી વાતોનો સાગ શો કાઢશે એની મને એાછી ચિતા હતી. મારી સાથે છેવટ લગી કોણુ ઉભા રહેશે એ હું જાણતો હતો. સત્યાગ્રહ કિયે મારા વિચારો વધારે પરિપક્વ થયા હતા. તેની વ્યાપકતા અને અલૌકિકતા હું વધારે સમજી શક્યો હતો તેથી હું શાત હતો. વિલાયતથી પાછા ફરતાજ મેં આગળોટમા 'હિંદસ્તરાજ' લખ્યું હતું. તેનો મુદ્દો કેવળ સત્યાગ્રહની મન્યતા બતાવવાનો હતો. એ પુસ્તક મારી શ્રદ્ધાનું માપ છે. તેથી લોકનારાની સંખ્યાનો મારી આગળ સવાલ જ નહોતો.

પણ મને પૈમાની ચિતા રહેતી હતી. લાગત કાળ સુધી લડત ચલાવવી ને પાસે નાણા ન હોય એ દુખ મોકું થઈ પડ્યું. પૈસા વિના લડત ચાલી શકે, પૈસા ધણી વેળા સત્યની લડતને દબિત કરે છે. પ્રજા હમેશા સત્યાગ્રહીને - મુશુક્ત આવરમકતા ઉપરાંત સાધન આપતો જ નથી - એ હું ત્યારે એટલું સ્પષ્ટ નહોતો સમજતો, જેટલું આજ સમજી છું. પણ

હું આસ્તિક છું મને પ્રભુએ ત્યારે પણ સાથ દીધો. મારી બીડ ભાંગી. એક તરફથી મારે દક્ષિણ આફ્રિકાને કિનારે કિતરતા કોમને નિષ્ફળતાના ખજૂર આપવાના હતા તો બીજી તરફથી મને પ્રભુએ નાણાંની તંગીથી મુક્ત કર્યો. કેમકે કેપટાઉન કિતરતા જ વિલાયતથી તાર મળ્યો કે સર રતન તાતાએ રૂ. ૨૫૦૦૦ આપ્યા છે. એટલા નાણાં ને વેળા ધણું થઈ પડ્યા કામ ચાલ્યું.

પણ તે નાણાંથી અથવા ગમે તેટલા નાણાંથી સત્યાગ્રહની-સત્યની-આત્મશુદ્ધિની-આત્મબળની હાલ ન ચાલી શકે. એ હાલતને સારૂ આગ્રિની મૂડી જોઈએ. ધણી વિનાનો મહેલ પણ જન્મ ખંડીએ જન્મે લગે તેમ ચારિત્રહીન મનુષ્યનું અંતે તેની મિલકતનું સમગ્રનું સત્યાગ્રહીએએ જોયું કે હવે હાલ કેટલી લાખી ચાલશે તેનું માપ કોઈથી ન થકાય. ક્યા જનરલ બોથાની ને જનરલ સ્મૂસની એક તસુ પણ ન હાલવાની પ્રતિજ્ઞા ને ક્યા સત્યાગ્રહીની મરણ પર્વત જૂઝવાની પ્રતિજ્ઞા! હાથી ને કોડી વચ્ચેનું યુદ્ધ હતું. હાથીના એક પગની નાંચે અસંખ્ય કોડીઓ કચરાઈ શકે સત્યાગ્રહી પોતાની સત્યાગ્રહની મુદતને વાડથી ખાધી શકતા ન હતા. વર્ષ લગે કે વર્ષો, અધું તેને મન એક જ હતું. તેને તો લાડવું એ જ જય હતો. લાડવું એટલે જોલ જવું, દેશનિકાલ થવું તે દરમ્યાન કુટુંબનું શું? નિરંતર જોલ જનારને નોકરી તો કોઈ ન જ આપે. જોલમાંથી છૂટે ત્યારે પોતે ખાય શું, ખવડાવે શું? ક્યા રહે? ભાડું કોણ આપે? આજીવિકા વિના સત્યાગ્રહી પણ મૂંઝાય. ભૂખે મરી, પોતાનાને ભૂખે મારીને પણ હાલ લડનારા જગતમાં ધણા ન જ હોઈ શકે.

આજ લગી તો જેલ જનારનાં કુટુંબોનું બરણુ તેમને માસે પૈસા આપીને થતું હતું. સૌને તેની આવશ્યકતા મુજબ આપાતુ હતું. કીડીને કણ અને હાથીને હારો. બધાને રૂં સરખું તો ન જ દેવાય. પાંચ બાળકોવાળા સત્યાગ્રહીને એ બ્રહ્મચારી જેને કોઈ આશ્રિત નથી તેને એક પંકિતમા ન જ મૂકાય અથવા કેવળ બ્રહ્મચારીને જ ભરતીમા લેવ તો ન જ બને. ત્યારે કયા ધોરણ મુજબ દ્રવ્ય અપાય ? હ બાળે દરેક કુટુંબની ઉપર વિશ્વાસ મેલીને તે ઓછામા ઓ આક મૂકે તે પ્રમાણે ખર્ચ આપવામા આવેતો હતો. આ કપટને પુષ્કળ અવકાશ હતો. કમીટીઆએ તેનો કદક લ પણ લીધો. બીજા નિખાલમ હૃદયના પણ અમુક ધોરણ મુજબ રહેનારો હોઈ મદદની આશા રાખતા હતા. મેં જોયું કે : પ્રમાણે લડત લાખી મુદત ચક્રાવરી અશક્ય હતી લાય

- અ યાય થવાનો ને નાચાયકને પોતાના પાખડમા શરી જવા બચ રહેતો હતો. આ દુસ્કેલીનો કંકેલ એક જ રીતે થાય તે હતું—બધા કુટુંબોને એક રથએ રાખવા ને બધા સાથે રહી કે કંવું. આમા કોઈને અન્યાયનો ભય તો ન જ રહ્યો. પાખડ કંઈ જ અવકાશ ન રહે એમ પણ કહી શકાય. જાહેર પૈસા બચાવ થાય ને સત્યાગ્રહી કુટુંબોને નવા અને સદા જીવન તથા ધણાની સાથે હળીમળીને રહેવાની તાલીમ મળે આ રીતે ધણા પ્રાતના ને ધણા ધર્મના હિદીઓને પણ સ રહેવાનું મળે.

એવી જગ્યા કયાથી મળે ? શહેરમાં રહેવા જતા તો બહુ શકતાં ઉંટ પેસવાનો ભય હતો. માસિક ખર્ચ જેટલું કદા માફ જ આપવું પડે ને કુટુંબોને શહેરમા સાદાદથી રહેવા

મુશીબતો પડે. વળી શહેરમાં એવી જગ્યા તો ન જ મળી શકે કે જ્યાં ઘણાં કુટુંબો ઘેર બેઠે કંઈ ઉપયોગી કાંઈ કરી શકે. તેથી શહેરથી બહુ દૂર પણ નહિ, બહુ નજીક પણ નહિ, એવું ક્ષેત્ર પસંદ કરવું જોઈએ એ સમજાવવા શકાયું. શ્રીનિકસ તો હતું જ. ત્યાં 'ઇડિયન એપિનિઅન' ચાલતું હતું થોડી ખેતી પણ થતી હતી સગવડો ઘણી તૈયાર હતી પણ શ્રીનિકસ જોડેનસબગથી ત્રણસો માઇલ દૂર હતું અથવા ત્રીસ કલાકની મુસાફરીના રસ્તો હતો. એટલે દૂર કુટુંબોને લાગવા લાગ્યું જ્યાં વિકર અને મેથુન કાર્ય હતું. વળી કુટુંબો પોતાના ઘરઆર છોડીને એટલે દૂર જવાને તૈયાર ન થાય. થાય તોયે એટલે દૂર નેઓને અને જેડીઓ છૂટે ત્યારે તેમને ત્યાં મોકલવાનું પગેરે અશક્ય જેવું લાગ્યું.

ત્યારે જગ્યા તો ટ્રાન્સવાલમાં જ અને તે પણ જોડેનસબગથી નજીક હોવી જોઈએ, મિન્ડેલ બેંકની હું ઓળખાણ કરાવી ગયો છું. તેમણે ૧૧૦૦ એકર જમીન વેચાતી લીધી અને તેનો ઉપયોગ સત્યગ્રહીઓને સારું આપ્યો. તે જમીનમાં ફળદ્રુપ હતા ને એક પાંચ સાત માણસ રહી શકે એવું નાનું મકાન હતું. પાણીનો ઝરો હતો. ત્યાંથી સ્ટેશન એક માઇલ જેટલું દૂર હતું, અને જોડેનસબગ ૨૧ માઇલ હતું. આ જ જમીન ઉપર મકાન બાંધવાનો અને કુટુંબ વસાવવાનો નિશ્ચય થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ટાલ્ફોન કાર્મ (૨)

આ જમીન ૧૧૦૦ એકર હતી ને તેની ટોચે નાની ટેકરી હતી, જ્યાં એક નાનકડું મકાન હતું. ત્યાં ફળાકાંડો હતા. તેમાં નારંગી, એપ્રિકોટ, પ્લમ પુષ્કળ ડિગતા હતા — એટલા કે મોસમમાં સત્યાગ્રહીઓ પેટભરીને ખાય છતાં જાય. પાણીના એક નાનો ઝરો હતો. તેમાંથી પાણી મળી રહેતું. જે જગ્યાએ રહેવાનું હતું ત્યાંથી ૫૦૦ વાર દૂર હશે. એટલે પાણી કાવડોમાં • મરીને લાવવાની મહેનત હતી જ

આ સ્થાનમાં નોકર માગ્ફને કંઈ પણ કારકામ, તેમજ અને તેટલું વાડીનું અને ગાંધિકામનું પણ કામ ન લેવું એવો આગ્રહ હતો. એટલે પાંચખાનાથી માંડીને રસોઈ સુધીનું બધું કામ હાથે જ કરવાનું હતું. કુટુંબોને રાખવાના હતા પણ પ્રથમથી જ નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને નોખા રાખવા. તેથી મકાનો નોખાં અને થોડા દૂર બનાવવા એમ હતું. દરેક સ્ત્રીઓ અને સાઠ પુરુષો રહી શકે એટલા મકાન તુરત બનાવવાનો નિશ્ચય થયો. મિંડ કૅલનબેકને રહેવાનું પણ એક મકાન બનાવવાનું હતું ને તેની જ સાથે એક નિશાળનું. આ ઉપરાંત એક કારખાનું સુનારકામ, મોચીકામ ઇત્યાદિ માટે બનાવવાનું હતું.

જેઓ આ સ્થાનમાં રહેવા આવવાના હતા તેઓ ગુજરાતના, મદ્રાસના, આંધ્ર દેશના અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના હતા. ધર્મે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી હતા. લગભગ ચાળીસ જુવાન. એ ત્રણ વયોવૃદ્ધ. પાંચ ઓરત અને વીસથી ત્રીસ બાળકો હતાં. તેમાં ચાલ પાંચ બાળાઓ હતી.

ઓરતોમાંની જે ખ્રિસ્તી હતી તેમને અને બાળકોને માસા-હારની ટેવ હતી. આ સ્થાનમાં માસાહાર દાખલ ન કરવો પડે તો સાડે એમ મિં કંલનબંકનો તેમજ મારો અભિપ્રાય હતો. પણ જેઓને તેને વિષે જરાયે બાધ ન મળે, જેઓ સંકટ સમયે આવે સ્થાને આવવાના હતા, જેઓને જન્મથી તે વસ્તુને અભ્યાસ, તેઓને માસાહાર અમુક મુદતને સાર પણ છોડવાનું કેમ કહી શકાય ? ન કહેવાય તો ખર્ચ કેટલું થાય ? વળી જેમને ગોમાસની ટેવ હોય તેને ગોમાસ પણ આપવું ? કેટલા ગંભીર ચલાવવા ? મારો ધર્મ શો હતો ? આના કુટુંબોને પૈસા આપવાનું નિમિત્ત થકને પણ હું માસાહાર ને ગોમાંસાહારને મદદ તો કરતો જ હતો. જો હું એવો નિયમ કર કે માસાહારીને મદદ નહિ જ મળે તો મારે સત્યાગ્રહ કેવળ નિરામિય ભોજન કરનારની મારફતે જ લઈવો જોઈએ તે પણ કેમ થાય ? લડત તો હિંદીમાત્રને સાર હતી મારો ધર્મ હું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યો. જો ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન ભાઈઓ ગોમાસ પણ માગે તો મારે તેમને તે પૂરૂ પાડ્યે જ છૂટકો હું તેઓને આ સ્થાનમાં આવવાની મનાઈ ન જ કરી શકું.

પણ પ્રેમનો બેલી ઇશ્વર છે જ. મેં તો સરળભાવે ખ્રિસ્તી બહેનોની આગળ મારૂં સંકટ મૂક્યું. મુસલમાન માયાપોએ તો કેવળ નિરામિય રસોડું ચલાવવાની મને રજા આપી દીધી હતી

બહેનોની સાથે મારે હિસાબ કરવાનો હતો. તેમના ધણી કે પુત્ર તો જોલમાજ હતા. તેમની સંમતિ મને હતી. તેમની સાથે આવા પ્રસંગો મને ઘણી વેળા આવેલા કેવળ બહેનોની સાથે આવો નિકટ પ્રસંગ આ પહેલો જ આવ્યો. તેમની પામે મકાનની અગવડતી, પૈસાની અને મારી લાગણીની મેં વાત કરી. સાથે મે તેમને નિર્ભય કરી કે તેઓ માગશે તો હું તો ગોમાસ પણ પૂરું પાડીશ. બહેનોએ ત્રેમભાવથી માંસ ન મગાવવાનું સ્વીકાર્યું. રસોઈનો કારભાર તેમના હાથમા સોંપાયો. તેમને મદદ કન્વામા અમારામાથી એક બે પુરુષો રોકાયા. આમાનો હું તો એક ખરો જ. મારા હાજરી ઝીણા કકામને દૂર રાખી શકતી હતી. રસોઈ સાદામા સાદી કરવી એ દરેક થયો. ખાવાના ટંક મુકરર થયા. રસોડું એક જ હતું. બધા એક પંગતે જ જમે. સૌએ પેતપોતાના વાસણ માણધોષને સર રાખવાના સામાજિક વાસણો વાગાકરતી માનવાનો દરેક થયો. મારે કહેવું જોઈએ કે ટાઈટ ય કાર્મ લાખી મુદત સુધી આશ્ચું છતા બહેનોએ કે બાદઓએ કદિ માસાહારની માગણી ન કરી. શરાબ, તમાકુ વગેરે તો બંધ હતા જ.

મકાનો બાંધવામા પણ હાથે થઈ શકે તેટલું કામ કરવું એ આગ્રહ હતો એમ હું આગળ લખી ગયો છું. સ્થપતિ તો મિં કૅલનએક હતા જ. તેમણે એક યુરોપના કડિયાને મેળવ્યો. એક ગુજરાતી સુતારે પોતાની મદદ મફત આપી અને બીજાની મદદ એછે દમે આણી આપી. કેવળ મજૂરીનું કામ અમે હાથે જ કર્યું. અમારામાંના જે શરીર વાળવે ચાલાક હતા તેમણે તો હદ વાળી સુતારનું અધું કામ તો એક વિહારી કરીને સરસ સત્યાગ્રહી હતો તેણે ઉપાડી લીધું. સાદસુદ રાખવું, શહેર-

મા જવું, ત્યાંથી બધો સામાન લાવવો. વગેરે કામ સિંહ જેવા થયી નામકુએ ઉચકી લીધું હતું.

આ ટુકડીમા બાધ પ્રાગજી હતા તેમણે જીંદગીમા કદિ ટાઈતડો સહન જ ન કરેલો. અહો તો ટાઢ હતી, તડકો હતો, વરસાદ હતો. અમારી શરૂઆત તો તંબુમાં થયેલી. મકાન બંધાય ત્યારે તેમા સુવાય. એ માસમા મકાન તૈયાર થયાં હશે. મકાનો પતરાના હતા એટલે તેને કરતાં વખત જ ન જાય. લાકડા પણ જે માપનાં જોઈએ તેવાં તૈયાર મળી શકે. એટલે માત્ર માપસર ટુકડા કરવાનું જ રહે. બારીબાજુ થોડા કરવાના હતા. એથી જ એટલી ટુકડી મુદતમાં આટલા બધા મકાનો તૈયાર થઈ શક્યા. પણ આ મળૂરીના કામે બાધ પ્રાગજીની પૂરી હાજરી લીધી. જેલના કરતાં 'શર્મનું' કામ ટૂંકા હતું જ. એક દિવસ તો થાકથી અને તાપથી બેમાન થઈ પડ્યા. પણ પ્રાગજી ઝૂટ હારે તેમ ન હતા. તેમણે પોતાના શરીરને અહીં પૂરું કરી લીધું ને છેવટે તો મહેનતમા સહુની સાથે ઉભા રહે એવી શક્તિ મેળવી લીધી હતી.

એવા જ બીજા જેસફ રાયપન હતા. એ તો ઍસ્ટિટર, પણ તેમને ઍસ્ટિટરપણાનું ગુમાન ન હતું. અતિશય મળૂરી તેમનાથી ન થઈ શકતી. ટ્રેનમાથી બોળે ઉચકવા ને તેને ગાડી ઉપર લાદવા એ બધું કામ તેમને માટે અઘરું હતું. પણ તેમણે તે વચાશક્તિ કર્યું.

ટાઈસ્ટોય કામમા નજાળા સખળા જમા ને મળૂરી સૌને સદી.

બધાને કંઈ ને કંઈ પ્રસંગે જોઈનસખર્ગ જવાનું થાય. બાળકોને સહેલને ખાતર જવાની ઈચ્છા થાય. મારે પણ કામસર

જવું પડે. ડ્રાઇ એવો થયો કે સામાજિક કામસર જવું હોય તેને જ રેલ્વેથી જવાની રજા મળે. ત્રીજા વર્ગ સિવાય તો જવાનું હોય જ નહિ. અને સહેલને ખાતર જવું હોય તેણે ચાલીને જવું. સાથે ખાવાનો નાસ્તો બધાની દેવો. કાઠનાથી ખાવાનું ખર્ચ શહેરમાં ન થાય આવા કડક નિયમો ન રાખ્યા હોત તો જે પૈસા અચાવવા ખાતર જંગલમાં પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો તે પૈસા રેલમાડામાં ને અગ્નિના નાસ્તામાં ઉડી ગત. ધરતો નાસ્તો પણ સાદો જ હતો. ઘેર બનાવેલી વગર ચાણેલા ને ઘેર દળેલા બગડા લોટની રોટી, તેની ઉપર ભોયશિંગનું ઘેર બનાવેલું માખણ ને ઘેર બનાવેલો નારંગીની છાલનો મુરખો. લોટ દગ્ગાને મારે દાઢે ચલાવવાની લાખડની ઘટ્ટી કીધી હતી ભોયશિંગને બુઝને પીસવાથી માખણ અને છે. તેની કિંમત દૂધના માખણના કરતા ચારગણી ઓછી પડતી. નારંગી તો ફાર્મમાં જ પુરક થતી. ફાર્મમાં ગાયનું દૂધ તો ભાગ્યે જ લેતા ડગ્ગાનું દૂધ વાપરતા.

પણ આપણે પાછા મુસાફરી પર આવીએ. જેમને જોહનસબર્ગ જવાનો શોખ થાય તે અઠવાડિયામાં એક વખત કે બે વખત ચાલીને જાય અને તે જ દિવસે પાછા આવે. આગળ જણાવી ગયો છું કે આ પંથ રો માઈલનો હતો પગપાળા જવાના આ એક નિયમથી સેંકડો રૂપિયા ખર્ચા ગયા, ને ચાલીને જનારને ઘણો શયદો થયો. કેટલાકને ચાલવાની નવી ટેવ પડી. નિયમ એવો હતો કે આમ જનારે બે વાગે હિલ્લું અને અઢી વાગે ચાલી નીકળવું. બધા છઠ્ઠી સાત કલાકની અંદર જોહનસબર્ગ પહોંચી શકતા. ઓછામાં ઓછો સમય લેનારા ચાર કલાક અઢાર મિનિટ પહોંચતા.

વાંચનાર એમ ન માને કે આ નિયમો બેબાઈપ હતા સહુ તેનું પ્રેમપૂર્વક પાલન કરતા. બાળકારે હું એક પણ માણસને ન રાખી શકત. યુવકો મુસાફરીમા કે આશ્રમ પર બધું કામ હસમુખે વધને ને કસોણ કરતા કરતા મજૂરીના કામને વખતે તેઓને મસ્તી કરતા રોકવા મુશ્કેલ પડતું રીઝવીને લઈ શકાય એટલું જ કામ લેવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. આથી કામ થોડું થયાનું મને નથી ખાસ્યું.

પાયખાનાની કથા સમજવા જેવી છે. એવડી વસ્તી હતી છતાં ક્યારે ક્યારે કે મેલું કે એડવાડ કોઈના જોવામાં ન જ આવે. બધો ક્યારે જમીન ખોદી ગળી હતી તેમા દાટી દેવામા આતો પાણી કોઈથી રસ્તામા દોળાય નહિ બધું વાસણમા એકઠું કરવામા આવતું ને તે ઝાડોને જતું એડવાડતું અને શાકના કચરાનું ખાતર બનતું. પાયખાનાન સારું રહેવાના મકાનની નજીક એક ચોરસ ટુકડો દોઢ ફુટ ઊંડો ખોદી રાખ્યો હતો. તેમા બધું પાયખાનું દાટવામા આવતું તેની ઉપર ખોદેલી માટી ખૂબ દાટવામા આવતી હતી. તેથી જરાપે દુગધ નહોતી રહેતી. માખી પણ ત્યાં ન બણુબણે અને ત્યાં મેલું દાટેલું છે એવો કોઈને ખ્યાલ પણ ન આવે સાથે ગ્રામને અમલ્ય ખાતર મળતું હતું. જો આપણે મેલાનો મદુપયોગ કરીએ તો લાખો રૂપિયાનું ખાતર બચાવીએ ને અનેક રોગોમાથી બચીએ પાયખાના વિષેની આપણી કુટુંબને લીધે આપણે પવિત્ર નદીના કિનારા બગાડીએ છીએ. માખીઓની કત્તિ કરીએ છીએ ને નાહીયામ સાક થમા પડ્યા પાણી જ નાખ્યા બગાડી દોળમલ બેદરકારીથી ઉઘાડી મેલેલી વિદ્યા ઉપર બેસી છ તે માખીન આપણા શરીરનો સ્પર્શ કરવા હમને છીએ. એક નાનકડી

સરખી કોદાળી આપણને ઘણી ગંદકીમાંથી બચાવે તેમ છે. ચાલવાને રસ્તે મેલું નાખવું, થુકવું, નાક સાફ કરવું એ ઈશ્વર પ્રત્યે તેમજ મનુષ્ય પ્રત્યે પાપ છે. તેમાં દયાનો અભાવ છે જે માણસ જંગલમાં રહે તોયે પોતાનું મેલુ દાટે નહિ તે દડને લાયક છે.

અમારું કામ સત્યાગ્રહી કુટુંબોને ઉદ્દેશી રાખવાનું, પંસા બચાવવાનું અને છેવટે સ્વાત્રયી થવાનું હતું. આમ કરી શકીએ તો અમે ગમે તેટલી મુદત લગી ઝૂકી શકીએ. જોડાનું ખર્ચ તો હતું જ. અંધ જોડથી ગરમ હવામાં તો નુકસાન જ છે. પસીનો બધો પગ ચૂને ને નાજુક થાય મોજાંડી જરૂર તો આપણા જેવી હવ મા ન જ હોય પણ કાટા, પથંગ વગેરેથી બચવા સારું કંઈક રક્ષણની આવશ્યકતા અમે માની હતી. તેથી અમે કાટાગખા એટલે ચંપલ બનાવવાનો ધંધો શીખવાનું ઠગવ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટ્રેપિસ્ટ નામના રોમન કેથોલિક પાદરીઓનો મઠ છે. ત્યાં આવા ઉદ્દેશો ચાલે છે તેઓ જર્મન હોય છે. તેમાંના એક મઠમાં મિંડ કૅલનબૅક ચંપલ બનાવવાનું શીખી આવ્યા. તેમણે મને શીખવ્યું અને બીજા સર્થીઓને. આમ કેટલાક જીવાનિયા ચંપલ બનાવતા શીખી ગયા. અને અમે મિત્રવર્ગને વેચતા પણ થઈ ગયા મારે કહેવાની જરૂર તો ન જ હતી જોઈએ કે મારા ઘણા શિષ્યો મારા કરતા આ કસબમાં સહજે ચઢી ગયા. બીજું કામ સુનારનું દાખલ કર્યું એક ગામડું વસાવીને રહ્યા ત્યાં પાટલાથી માંડીને પેટી સુવેતી અનેક નાની મોટી વસ્તુઓ જોઈએ; તે અમે હાથે જ બનાવતા. પેલા પરોપકારી મિત્રીઓએ તો અમને કેટલાક માસ લગી મદદ દીધી જ હતી આ કામનું ઉપરીપણું મિંડ કૅલનબૅકે પોતાને

હસ્તક રાખ્યું હતું. તેમની સુવડતા ને ચોકસાઈનો અનુભવ અમને પ્રત્યેક ક્ષણે થતો.

યુવકો, બાળકો અને બાળાઓને સારું નિશાળ તો જોઈએ જ. આ કામ સહુથી મુશ્કેલ માલમ પડ્યું ને સંપૂર્ણતાને છેવટ લગી ન જ પડે. શિક્ષણનો બોલો મુખ્ય ભાગે મિ. કૅલનૅન્ગ અને મારી ઉપર હતો. નિશાળ બપોરે જ ચલાવી શકાય અને બંને મજૂરી કરીને ખૂબ થક્યા હોઈએ નિશાળિયા પણ થાકેલા હોય જ. એટલે ઘણી વાર તેઓ ઝોલા ખાય અને અમે પણ ઝોલા ખાઈએ. આખે પાણી છાટીએ, બાળકોની સાથે ગેલ કરી તેમનું અને અમારું આળમ ભગીએ પણ તે કેટલીક વાર નિર્રથક જતું. જે આરામ શરીર માગે તે લાંબે જ છોડે. આ તો એક અને નાનામા નાનું વિદ્યન વર્ણવ્યું. કેમકે એમ ઝોલા ખવાઈ જતા છતાં વર્ગ તો ચાલતા જ. પણ તામિત્ર, તેલગુ અને ગુજગતી આમ ત્રણ ભાષા બોલવાવાળાને શું અને કંઈ રીતે શીખવાય ? માતૃભાષા વાટે શીખવાનો લોભ તો ખરો જ. તામિત્ર થોડું ઘણું હું જાણું. તેલગુનો તો અક્ષર સરખોયે નહિ. આવી ત્રિનિમા એક શિક્ષક શું કરે ? જે યુવકો હતા તેમાંથી કેટલાકનો શિક્ષક તરીકે ઉપયોગ કર્યો. તે પ્રયોગ સરળ થયો ન ગણી શકાય. ભાઈ પ્રાગજીનો ઉપયોગ તો થતો જ હતો. યુવકો-માંના કેટલાક ખૂબ તોફાની અને આળસુ હતા. ચોપડી સાથે તો હમેશાં લડાઈ જ કરે. એવા વિદ્યાર્થી શિક્ષકને શાનદા ગાઈ ? વળી મારું કામ અનિયમિત હતું. મારે જરૂર પડ્યે જોઈનસર્ગ જવું જ પડે. તેવું જ મિ. કૅલનૅન્ગનું હતું. બીજી મુસીબત ધાર્મિક શિક્ષણની હતી. સુસલમાનેને કુરાન શીખવવાનો તો લોભ રહે જ. પારસીને અવેસ્તા શીખવવાની ઇચ્છા થાય. એક

ખોજનો ખાગક હતો. તેને ખાસ ખોજ પંથની નાનકડી પોથી હતી તે શીખવવાનો ખોજે તેના પિતાએ મારે માટે મૂક્યો હતો. મેં મુસલમાની અને પારસી પુસ્તકો ભેળા કર્યા. હિંદુધર્મના મૂળતત્ત્વો અને સમજાય નેટલા લખી કાઢ્યા - મારા જ ખાજકેને અંગે કે ફાર્મખા જ એ હુ ભૂલી ગયો છું. મારી પામ જો એ વસ્તુ હોત તો તો હુ મારી પોતાની પ્રગતિ કે ગતિના માપને અર્થે તે અહીં છાપી નાખત. પણ આવી વસ્તુઓ તો ઘણીયે મેં મારી છાંદગીમા નાખી દીધી છે કે ખાળી નાખી છે. એ વસ્તુઓને સંઘરી રાખવાની આવશ્યકતા અને જેમ જેમ ઓછી જણાતી ગઈ અને જેમ જેમ મારો વ્યવસાય વધતો ગયો તેમ તેમ મેં આવી વસ્તુઓનો નાશ કર્યો. અને તેનો પશ્ચાત્તાપ નથી. એ વસ્તુઓનો સંગ્રહ અને ખોજરૂપ ને અહુ ખૂરચાળ થઈ પડત. તેને સાચવવાના સાધન મારે ક્રિપત કરવા પડત. એ મારા અચરિત્રી આત્માને અસહ્ય થાત.

પણ આ શિક્ષણપ્રયોગ વ્યર્થ ન ગયો. છોકરાઓમા કદિ અસહિષ્ણતા નહોતી આવી એકબીજાના ધર્મ પ્રત્યે ને એકબીજાના રીતરિવાજો પ્રત્યે ઉદારતા શીખ્યા. તેઓ બધા સગા માઇની જેમ રહેતાં શીખ્યા. એકબીજાની સેવા શીખ્યા, સભ્યતા શીખ્યા. ઉદ્યમી થયા, અને આજ પણ તે ખાજકોમાના જેમની પ્રવૃત્તિની અને કંઈએ ખબર છે તે ઉપરથી હુ જાણું છું કે તેઓએ ટ્રાંસટૉય ફાર્મખા જે મેળવ્યું તે નિર્ધારક નથી ગયું. અધૂરો તો પણ એ વિચારમય અને ધાર્મિક પ્રયોગ હતો. અને ટ્રાંસટૉય ફાર્મખા અત્યંત મીઠા સ્મરણોમા આ શિક્ષણના પ્રયોગના સ્મરણ ઓછા મીઠા નથી.

પણ તે સ્મરણોને સાડ નવું પ્રકરણ થતે છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

ટ્રાંસ્ટ્રૉય ફાર્મ (૩)

આ પ્રકરણમાં ટ્રાંસ્ટ્રૉય ફાર્મના ઘણા સ્મરણોનો સંગ્રહ હશે. એટલે તે સ્મરણો અસંગઠ્ઠ લાગશે. તેને સારૂ વાચનાર ક્ષમા બક્ષે.

શિક્ષણ માટે જે વર્ગ મને મળ્યા હતો તેવો ભાગ્યે કોઈને નહીંએ આન્યો હશે. સાતેક વર્ષના બાળકો અને બાળિકાઓથી માંડીને વીસ વર્ષના જુવાનિયા ને બાર તેર વર્ષની બાળાઓ આ વર્ગમાં હતી. કેટલાક છોકરા જગતી ગણી શકાય તેવા હતા, તેજાન પણ ખૂબ કરે.

આ સંધને શું શીખવવું ? બધા સ્વભાવને કેમ અનુકૂળ થવું ? વળી બધા જોડે કઈ બાપામા મારે વાનો કરવી ? તામિલ ને તેલુ છોકરાં કાં તો તેમની માતૃભાષા સમજે અથવા તો અંગ્રેજી થોડુંક પણ જાણે. મારે તો અંગ્રેજીથી જ કામ લેવું રહ્યું હતું. ગુજરાતી જોડે ગુજરાતીમાં અને બાકીના જોડે અંગ્રેજીમાં એમ વિભાગ પાડ્યા. મુખ્ય ભાગે તેઓને કંઈક રસિક વાતો કહેવી અથવા વાંચી સંભળાવવી એમ ગોઠવણ રાખી. તેઓને એક માથે બેસતા. મિત્રભાવ — સંવાભાવ — કેળવતા કરી મૂકવા એટલો ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો. થોડુંક ઇતિહાસબોધનું

સામાન્ય જ્ઞાન આપવું ને થોડું લખતાં શીખવવું. કેટલાકને અંક-ગણિત. આમ ગાડું રેડવતો પ્રાર્થના અર્થે કેટલાક ભગ્ન શીખવાતા. તેમાં તામિલ બાળકોને પણ ભગવા લલચાવતો.

બાળકો અને બાળાઓ છૂટથી સાથે બેસતા. ટાઈસ્ટોય શાર્મમાં મારો આ પ્રયોગ વધારેમાં વધારે નિર્ભય હતો. જે છૂટ હું ત્ય આપી તેમજ કેળવી શકો છો તે છૂટ આપવાની કે કેળવવાની મારી હિંમત પણ આજે ન આતે. તે વેળા મારું મન આજ છે તેના કરતા વધારે નિર્ભય હતું એમ મને લાગ્યાં કર્યું છે. આતું કારણ મારું અજ્ઞાન હોઈ શકે. ત્યાર બાદ હું ડંભાયો છું. મને કડવા અનુભવો થયા છે. જેને હું છેક નિર્ભય સમજતો તે દોષિત નીવડ્યા છે. માગમાં પણ મેં ઉઠે ઉઠે વિચારો ભાળ્યા છે તેથી મન ગંક બન્યું છે.

• મને માગ પ્રયોગને વિષે પશ્ચાત્તાપ નથી. એ પ્રયોગને લીધે તો કંઈ જ ખરાબી નથી થઈ એમ પણ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે. પણ જેમ દૂધનો દહાયો છાશ ફૂટીને પીએ તેવું મારે વિષે ગણી શકાય.

મનુષ્ય શ્રદ્ધા કે હિંમત બીજા પાસેથી ચોરી નથી શકતો. મહાશત્રુમા વિનયશીલ । ટાઈસ્ટોય શાર્મમાં મારી હિંમત ને શ્રદ્ધા પગકાઢ એ પહેલેથી જ હતી. એ શ્રદ્ધા ને હિંમત ફરી આપવા હું હૃદયરૂપે વિનવી રહ્યા છું. પણ તે સાબળે ત્યારે ના ! તેની પાસે તો મારા જેવા અસંખ્ય ભીમારોઓ છે. આશ્વાસન માત્ર આ છે ખરું કે જેમ તેને અસંખ્ય ભીમારો છે તેમ તેને અસંખ્ય કાન પણ છે. એટલે તેના ઉપર મારી શ્રદ્ધા પૂરી છે. જ્યારે હું યોગ્ય બનીશ ત્યારે તે મારી અરજ સાબળશે એમ પણ હું બાલું છું.

આ મારો પ્રયોગ

હુઆ ગણાતા છોકરાઓ ને નિર્દોષ જીવાન બાળાઓને હું સાથે નહાવા મોકલતો. બાળકોને મર્યાદાધર્મ વિષે ખૂબ સમજાવ્યું હતું. માગ સત્યાગ્રહથી તેઓ બધા પરિચિત હતા. મારો તેઓના પ્રત્યેનો રસેહ માના જેટલો જ હતો એમ હું તો જાણતો જ હતો, પણ તે છોકરાઓ પણ માનતાં હતાં. વાચનાર પેલો પાણીનો ઝરો યાદ રાખે રમોડાથી તે દૂર હતો. ત્યાં આવો સંગમ થવા દેવો ને નિર્દોષતાની આશા રાખરી ! મારી આખ તો જેમ માની આંખ દીકરીની પાછળ ફર્યો જ કરે તેમ પેલી બાળાઓ પાછળ ફરતી જ રહેતી. વખત નીમાએલા હતા. નહાવા બધા છોકરા ને બધી છોકરીઓ સાથે જતા સંઘમા એક પ્રકારની સુરક્ષિતતા રહેલી છે તે અહીં હતી કયાથે. એકાત તો ન જ હોય ઘણે ભાગે એજ વખતે હું તો પહોંચેતો જ હોઉં.

ખુદી ઝાશરીમા બધા સૂના. બાળકો, બાળાઓ મારી આસપાસ પડ્યા હોય. પથરીઓની વચ્ચે ભાગે ત્રણેક કુટુંબ અંતર હોય. પથારીના કમમા સાવધાની હતી ખરી. પણ દોષિત મનને એ સાવધાની શું કરી શકે ? આ બાળકો અને બાળાઓ વિષે પ્રભુએ જ લાજ રાખી એમ હવે જોઉં છું. બાળાઓ અને બાળકો આવા નિર્દોષપણે સાથે બળી શકે એવી માન્યતાથી મેં આ પ્રયોગ કર્યો મામાપોએ મારા પર અનહદ વિશ્વાસ મૂકી તે પ્રયોગ કરવા દીધો.

એક દિવસે આ બાળાઓએ જ કે કોઇ બાળકે મને ખબર આપી કે એક જીવાનિયાએ આ બે બાળાઓની મશ્કરી કરેલી.

હું દૂરથી મેં તપાસ કરી. વાત ખરી હતી જીવાનિયાને સમજાવ્યું પણ એટલેથી બસ ન હતું બંને બાળાઓના શરીર ઉપર મેં એવું ચિર્ન પ્રચ્છય કે જેથી દરેક યુવક ને સમજી શકે અને જાણે કે એ બાળાઓ ઉપર કુદરિ કરાય જ નહિ. બાળાઓ પણ સમજે કે પોતાની પવિત્રતા ઉપર કોઈ હાથ નાખી જ ન શકે. સીતાને વિકારી રાવણ અપર્શ કર્યો ન કરી શક્યો. રામ તો દૂર હતા એવું કયુ ચિર્ન હું એ બાળાઓને આપુ કે જેથી તેઓ પોતાને સુરક્ષિત સમજે અને બીજા તેમને જોઈ નિર્વેકાર ગઈ? રાત જગ્યા સવારમા બાળાઓને વિનવી તેઓને બડકાવ્યા વિના સમજાવીને સૂવડ્યું કે તેઓએ પોતાના મુઠ્ઠા લાગ્યા વાળ કાપી નાખવાની મને રજા આપવી. ધર્મ પર હુમલો અને વાળ કાપવાનું અમે અરમપરમ કરી લેતા. તેથી મંચાકાતર અમારી પાસે રહેતા. પ્રથમ તો તે બાળાઓ ન સમજી મોટી સ્ત્રીઓને સમજાવી મૂકી હતી. તેમનાથી મારી મૃત્યુના મહત્ત તો ન થયું પણ તેઓ મારો હેતુ સમજી શકી હતી તેઓની મને મદદ હતી છોકરીઓ બંને બચી હતી અહો! એક આજે નથી. તે તેજસ્વિની હતી બીજી હયાત છે તે પોતાનો ગુદમંસાગ ચલાવી ગઈ છે છેવટે તે બંને સમજી. તે જ ક્ષણે જે હાથ આ પ્રસંગ ચીતરી નહોતો છે તે હાથે આ બાળાઓના વાળ પર કાતર ચલાવી. તે પછી વર્ગમા આ કાર્યનું પૃથક્કરણ કરી અધાને સમજાવ્યું. પશ્ચિમ મુંદર આવ્યું. કરી જે મરકરીની વાત ન સાબળી એ બાળાઓએ કંઈ ખેલું તો નહિ જ કેટલું મેળવ્યું તે તો હૈય જાણે યુવકો આજ પગ આ પ્રસંગ યાદ કરતા હશે અને પોતાની દ્રષ્ટિનું ગુદ મખતા હશે એમ હું આશા મળું છું.

આવા પ્રયોગ અનુકરણને સાર નથી નોધાતા. કોઈ પણ શિક્ષક આવા પ્રયોગનું અનુકરણ કરે તો તે મોટું જોખમ વહેરે. આ પ્રયોગની નોંધ મનુષ્ય ક્યાં સુધી અમુક સ્થિતિમાં જઈ શકે છે તે બતાવવા તથા સત્યાગ્રહની લડતની વિશુદ્ધતા સૂચવવા લીધી છે. એ વિશુદ્ધતામાં જ વિજયનું મૂળ હતું. એ પ્રયોગને સાર શિક્ષકે મા અને બાપ બન્ને થવું જોઈએ ને પોતાનું માથું ડારે મૂકીને જ તેવા પ્રયોગ થાય તેની પાછળ કંઈ તપશ્ચર્યા જોઈએ.

આ કાર્યની અસર કાર્મવાસીની તમામ રહેણીકરણી ઉપર થયા વિના રહી નહિ. ઓછામાં ઓછા ખર્ચથી રહેલું એ હેતુ હોવાથી પોશાકમાં પણ ફેરફાર કર્યો. ત્યાં શહેરોમાં સામાન્ય રીતે આપણા પુરુષવર્ગનો પોશાક યુરોપિયન ઢાંચો જ હોય; સત્યાગ્રહીએ તો પણ હતો. કાર્મ પર એટલા કપડાંની જરૂર ન હોય. અમે બધા મજૂર બન્યા હતા, તેથી પોશાક રાખ્યો મજૂરનો પણ યુરોપી ઢાંચો; એટલે કે કેવળ મજૂરિયા પાટનું અને મજૂરિયા ખમીસ. આમાં જોલનું અનુકરણ હતું જાણ આસમાની કપડાના સસ્તા પાટનું ને ખમીસ મળતા તે સહુ વાપરતા. ઓરતોમાં ઘણી ખરી શીવણનું કામ સુદૃઢ ગીતે કરી શકતી. તેઓએ બધું શીવણ કામ માથે લીધું.

ખોરાકમાં ઓળા, દાળ, શાક ને રોટલી, અંત કોઈ વેળા ખીર એમ સામાન્ય નિયમ હતો. આ બધું એક જ વાસણમાં પીરસાતું. વાસણમાં થાળાને બદલે જોડના જેવી તાંસળી રાખી હતી અને લોકડાના ચમચા હાથે બતાવી લીધેલા. ખોરાક ત્રણ ટંક અપાતો. સવારના છ વાગે રોટી અને ઘઉંની દાણી,

અગિયાર વાગે દાળભાત તથા શાક અને સાંજે સાડાપાચ વાગે ઘેશ ને દૂધ અથવા રોટી ને ઘઉંની કાશી. રાત્રિના નવ વાગે એટલે સહુએ સૂઇ જવું જોઇએ. જમ્યા પછી સાત કે સાડા સાત વાગે પ્રાર્થના. પ્રાર્થનામા ભજન. કોઇ વેળા રામાયણ હોય, અને કંઈક ઇસ્લામના પુસ્તકોમાથી. ભજનોમા અંગ્રેજી, હિંદી ને ગુજરાતી. કોઇ વેળા ત્રણેમાથી તો કોઈ વેળા એક જ.

ધર્મપર ઘણા એકાદશીવત પાળતા. ત્યાં ભાઇ કેતવાડ પહેલ્યા હતા. તેમણે ઉપવાસ આદિ ઠીક કેળવ્યા હતાં. તેમનું જોઇ ઘણાએ ચાતુર્માસ કરેલા. આ જ અરસામાં રોજ પશુ આવતા હતા. અમારામા મુસલમાન જીવાનિયા હતા. તેમને રોજ રાખવામા કિતેજન આપવું એ અમને ધર્મ લાગ્યો. તેમને સરગીતી તેમજ રાત્રિભોજનની સગવડ કરી આપી. તેમને સાર રાત્રે ખીર ઇત્યાદિ પશુ રંધાતા. માસાહાર તો નહોતો જ. કોઇએ માગણી પણ નહોતી કરી. એમના માન અર્થે અમે એકટાણું રાખના અને પ્રદોષ કરતા. સામાન્ય નિયમ સૂર્યસ્ત પહેલા જમી લેવાતો હતો. ને મુસલમાન છોકરા થોડા જ હતા તેથી ખીજા સૂર્યસ્ત પડેલા ખાઇને તૈયાર થઇ જતા એટલો જ તકાવત હતો. મુનઝમાન નવયુવકોએ પણ પોતાના રોજ રાખતાં એટલો બધો વિનય વાપર્યો કે કોઇને વધારેપડતી તકલીફ ન આવતા દીધી. પણ આમ ગેરમુસ્લીમ બાળકોએ તેઓને ખાવાના સંયમમા સાથ આપ્યો તેની અસર સહુની ઉપર સરસ પડી. હિંદુ-મુસલમાન બાળકો વચ્ચે ધર્મને લીધે ઝગડો કે બેદ થયો એવું મને એક પણ સ્મરણ નથી. એવી ઉલટું હું જાણું છું કે બધા પોતપોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહેતાં છતાં એકબીજા

પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનથી રહેતા હતા અને એકબીજાને પોતાના ધર્મની કિંવા કરવામાં મદદ દેતા હતા.

એટલે દૂર રહેતાં છતાં માદગીને સારૂ સામાન્ય સગવડો રાખવામાં આવે છે તેની કદાચ રાખી ન હતી. એ વેળા બાળકોની નિર્દોષતા વિષે મને જે શ્રદ્ધા હતી તેની શ્રદ્ધા માદગીમાં કેવળ કુદંતી ઉપાયો લેવા વિષે પણ હતી સાદા જીવનને અંગે માદગી હેાય જ શેની, પણ આવશે તો તેને પહોંચી વળાશે એમ લાગતું. માંડ આરોગ્યનું પુસ્તક મારા પ્રયોગોની અને મારી તે વેળાની શ્રદ્ધાની ને ધોયી છે મારે તો માદા પડવાપણું જ ન હતું એમ હું અભિમાન રાખતો. કેવળ પાણીના, મટીના કે ઉપવાસના પ્રયોગોથી ને ખોરાકના ફેફારોથી બંધી જતની માંડગીને પહોંચી વળાય એમ માનતો. અને કાર્મમાં એક પણ માદગીને સમયે દવાનો કે દાકતરનો ઉપવાગ કર્યો જ નહોતો. એક સીત્તેર વર્ષના છુટ્ટો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનનો હતો તેને દમ અને ખાસી હતા તે પણ કેવળ ખોરાકના ફેફારથી અને પાણીના પ્રયોગથી મટ્યા. પણ એવા પ્રયોગો કરવાની હિમત હવે હું ખોટા બેઠો છું અને હું ગોને બે વેળા માદો પડ્યા પછી અધિકાર પણ હારી બેઠો છું એમ માનું છું.

કાર્મ ચાલતું હતું તે જ દરમિયાન સ્વ ગોખડે દક્ષિણ અફ્રિકા આગ્યા હતા. તે મુસાફરીના વર્ણનને સારૂ તો નોખું પ્રકરણ બેઠશે. પણ એક કડવુંમીઠું સ્મરણ છે તે આપી દઉં. અમારૂં જીવન તો વાચનારે જાણ્યું કાર્મમાં ખાટલા જેવી વસ્તુ ન હતી. પણ ગોખડેજીને સારૂ એક માગી આપ્યો. તેમને સંપૂર્ણ એકાંત રહે એવી કોટડી ન હતી. બેસવાને નિશાળના બાંકડા હતા. આવી સ્થિતિમાયે નાન્યુક શરીરવાળા ગોખડેજીને

શર્મ પર લાગ્યા વિના કેમ ચાલે? તેમ તેઓ તે જંગલ વિના પણ શેના રહે? મારા મનમાં એમ હતું કે તેમનું શરીર એક રાતની અગવડ સહન કરી શકશે ને તેઓ શરેશ્વરથી શર્મ સુધી — દોઢેક માઇલ — ચાલી પણ શકશે. મેં પૂછી મૂક્યું હતું ને પોતાની સરળતાને લીધે તેમણે વગરવિચારે મારા પર વિશ્વાસ રાખીને બંધી વ્યવસ્થા કળૂણ કરી લીધી હતી. ભોગભોગે તે જ દિવસે વરસાદ પણ આવ્યો. મારાથી પણ એકાએક કશો ફેરફાર ન થઈ શકે તેમ હતું. આમ અજ્ઞાનમય પ્રેમને લીધે મેં તે દિવસ તેમને જે કંઈ આપ્યું તે કદિ વિસર્યો નથી. આટલા બધા ફેરફાર સહન ન જ થાય. તેમને તો ટાલ ચડી. તેમને ખાવાને રસાડે ન લઈ જઈ શકાય. મિંડેલનબેકની આરટીમાં તેમને ઉતારો આપ્યો હતો. ત્યાં જમવાનું પહોંચાડતા હું તો થાક જ નેમને સારું હતું ખાસ 'સુપ' પનાવતો. બાઇ કોતવાલ ખાસ લોટની રોટી પનાવતા. પણ ને ગરમ કેમ રહી શકે? જેમ તેમ કરી સંકેત્યું. તેમણે મને કંઈ જ ન સંભળાવ્યું. પણ તેમના ચહેરા ઉપરથી હું સમજી ગયો ને મારી મૂર્ખતા પણ સમજી ગયો. જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે અમે ગધા ભોય ઉપર મૂકતા હતા ત્યારે તેમણે પોતાને સારું ખાટલાં હતાં તે દૂર કરાવી પોતાની પથારી પણ ભોય ઉપર કરાવી એ રાત્રિ મેં પશ્ચાત્તાપમાં ગાળી. જોખણને એક ટેવ હતી જેને હું કુંટવ કહેતો. તે નોકરની જ ચાકરી હતા આવી મુસાફરીમાં નોકરને સાથે ફરવતા નહિ. મિંડેલનબેક, મે, તેમના પગ ચાપવા દેવા બહુ વિનવ્યા. તે એકતા બે ન થયા. અમને સ્પર્શ કર્યો ન કરવા દીધો કેવળ અરધા ખીજમાં અને અરધા હાસીમાં કહે: "તમે ગધા એમ જ સમજતા હાશો છો કે હાથ ને અગવડ ભોગવવા

એક તમે જ જન્મ્યા છો ને અમાગ જેવા તમારે પંપાળવા સાડ જ જન્મ્યા છીએ. આ તારી અતિશયતાની સજા આજે તું પૂરી ભોગવી લે. હું તને મારો સ્પર્શ જ નહિ કરવા દઉં. તમે બધા નિત્યક્રિયા કરવા દૂર જશો ને મારે સાડ તમે પેટી રાખશો એમ કે ? હું ગમે તેટલી અગવડ ભોગવીશ, પણ તમારો ગર્વ ઉતારીશ.” વચન તો વજ્રસમ હતા. કેવળનર્થક અને હું ખિન્ન થયા. પણ તેમના મુખ ઉપર હાસ્ય હતું એટલું આશ્વાસન હતું. અર્જુને કૃષ્ણને અભાણપણે બહુથે દૂભવ્યા હશે એ કંઈ કૃષ્ણે યાદ રાખ્યું હોય ? ગોખલેએ તો સેવાનો ભાવ જ યાદ રાખ્યો. સેવા તો કરવા ન જ દીધી. તેમનો મોખાસાથી લખેલ પ્રેમણ કાગળ મારી છાતીમા કોતરાઈને અંકિત છે. તેમણે દુઃખ વેઠ્યું પણ જે સેવા અમે કરી શકતા હતા તે છેવટ લગી ન જ કરવા દીધી. ખાવાનું વગેરે તો અમારે હાથે ન લે તો નય કયા ?

ખીજે દિવસે સવારે ન આરામ લીધો પોતે, ન દીધો અમને. પોતાના ભાપણો જે અમે પુસ્તક રૂપે છાપવાના હતા તે બધાં સુધાર્યાં. કંઈક પણ લખવાનું હોય ત્યારે તેમને આટા મારી તે વિચારી લેવાની ટેવ હતી. એક નાનો સરખો કાગળ લખવાનો હતો મેં માન્યું કે તે તો તુરત લખી નાખશે. પણ નહિ, મેં ટીકા કરી એટલે મને વ્યાખ્યાન મળ્યું. “માડ જીવન તું શેનો જાણે ? હું નાનામા નાની વસ્તુ પણ ઉતાવળે નથી કરતો; તેનો વિચાર કરું. તેનું મધ્યબિંદુ વિચારું; વિષયને લગતી ભાષા વિચારું ને પછી લખું. એમ બધા કરે તો કેટલો વખત બચી જાય ? ને પ્રજા પણ આજે તેને જે અધકચર્યા વિચારો મળી રહ્યા છે તેના મારમાંથી બચે.”

જેમ ગોખલેની મુલાકાતના વર્ણન વિના ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મનાં સ્મરણો અધૂરાં ગણાય તેમ કંલનબંકની રહેણીને વિષે કહી શકાય. એ નિર્મળ પુરુષનો પરિચય હું આગળ કરાવી ગયો છું. મિં કંલનબંકનું ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મમાં આપણા લોકોના સમુદાયમાં તેના જેવા જ થઈને રહેવું એ જ આશ્ચર્યકારક વસ્તુ હતી. ગોખલે સામાન્ય વસ્તુથી આકર્ષાય એવા ન હતા. પણ કંલનબંકના જીવનના મહાન પરિવર્તનથી એ પણ અત્યંત આકર્ષાયો હતા. કંલનબંકે કોઈ દહાડો ટાલતડકો સહન કર્યો જ નહોતો. એક પણ પ્રકારની અગવડ ન ભોગવેલી. એટલે કે સ્વચ્છંદને ધર્મ કરી મૂક્યો હતો. દુનિયાના વૈભવો ભોગવવામાં કશી ઉણપ નહોતી રાખી. ક્યારે વસ્તુ મેળવી શકે તે વસ્તુ પોતાના સુખને સાદ મેળવવામાં તેણે કદિ પાછી પાની ન કરી હતી.

આવા માણસનું ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મમાં રહેવું અને સૂવુંમેસવું, ખાવુંપીવું અને ફાર્મવાસીઓની સાથે ઓતપ્રોત થઈ જવું એ જેવીતેવી વસ્તુ ન હતી. આપણા લોકોને આનું સાનંદાશ્ચર્ય થયું અને કેટલાક ગોરાઓએ મિં કંલનબંકને 'મૂરખ' અથવા તો દીવાના ગણી મૂક્યા. ખીજા કેટલાકનું તેની ત્યાગ કરવાની શક્તિને લીધે તેમના પ્રત્યેનું માન વધ્યું. કંલનબંકે પોતાના ત્યાગને કદિ દુઃખરૂપ ન માન્યો. જેટલો આનંદ તેમણે પોતાના વૈભવમાથી મેળવ્યો તેના કરતા વિશેષ તેમને તેમના ત્યાગમાથી મળ્યો. સાદાઈના સુખનું વર્ણન કરતા તે તેમાં તલ્લીન થઈ જતા અને ક્ષણવાર તો સાંભળનારને પણ એ સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા થઈ જતી. નાનાંમોટાં બધાંની સાથે એ એટલા પ્રેમથી બળી જતા કે તેમનો અદ્ધ વિચાર પણ સૌને સાધ્યા વિના ન રહે. ફળાડોને! અનંદ શોખ હોવાથી માણસનું ઠામ મિં કંલનબંકે પોતાના

હાથમાં રાખ્યું હતું. અને હમેશાં સવારે બાજીરો અને મોટાંઓની પાસેથી ફળઝાડોને સમારવાનું કામ લેતા. મહેનત પૂરી કરાવે અને છતાં તેમની સાથે કામ કરવું સૌને ગમે એવો હસમુખો ચહેરો અને આનંદી સ્વભાવ એમનો હતો. જ્યારે જ્યારે સવારના એ વાગ્યે જીડીને ટાઈસ્ટોય ફાર્મથી જોહનસબર્ગની મુસાફરી કરનારા નીકળે ત્યારે ત્યારે મિં કૅલનબૅક એ ટોળામાં હોય જ.

એમની સાથે ધાર્મિક સંવાદો હમેશાં થાય. મારી પાસે અહિંસા, સત્ય ઇત્યાદિ મુખે સિવાય બીજી વાત તો શી હોઈ શકે? સર્પોદિ જનવરોને મારવામા પાપ છે એ વાતથી પ્રથમ તો જેમ મારા બીજા અનેક યુરોપિયન મિત્રોને થયું તેમ મિં કૅલનબૅકને પણ આઘાત પહોંચ્યો. પણ છેવટે તાત્ત્વિક દષ્ટિએ એ સિદ્ધાંત તેમણે કબૂલ કર્યો. જે વસ્તુનો જીવિ સ્વીકાર કરે તે વસ્તુનો અમલ કરવો યોગ્ય છે અને ધર્મ છે એમ તેમણે અમારા સંબંધના આરંભમાં જ સ્વીકારી લીધું હતું. અને તેથી જ તેઓ પોતાના જીવનમાં મહત્ત્વના ફેરફારો એક ક્ષણમાં વગરસંકોચે કરી શક્યા હતા. હવે જો સર્પોદિને મારવા એ અયોગ્ય હોય તો તેમની મિત્રતા કેળવવાની મિં કૅલનબૅકને ઇચ્છા થઈ. પ્રથમ તો જુદી જુદી જાતના સર્પોની ઓળખ કરવાની ખાતર સર્પો વિષેનાં પુસ્તકો તેમણે એકઠાં કર્યાં. તેમાં તેમણે જોયું કે અધા સર્પો ઝેરી નથી હોતા. અને કેટલાક તો ખેતરોના પાકની રક્ષા કરનારા હોય છે. અમને બધાને સર્પોની ઓળખ કરતાં શીખવ્યું અને છેવટે એક જળરક્ત અજગર જે શર્મમાંથી મળી આવ્યો હતો તેને પાલ્યો. એને હમેશાં પોતાને હાથે ખાવાનું આપે. નરમાશથી મેં મિં કૅલનબૅકની

સાથે દર્શાવ કરી કે “ જો કે તમારો ભાવ શુદ્ધ છે, છતાં અજગર તેને ન ઝોળખી શકે, કેમકે તમારી પ્રીતની સાથે ભય રહેલો છે. એને છૂટો રાખી એની સાથે ગેલ કરવાની તમારી કે મારી કોઈની હિંમત નથી. અને જે વસ્તુ આપણે કેળવવા ઇચ્છીએ છીએ એ તો એવા પ્રકારની હિંમત. તેથી આ સર્પને પાળવામાં હું સહભાવ જોઉં છું પણ તેમાં અહિંસા નથી. આપણું કાર્ય તો એવું હોવું જોઈએ કે જોને એ અજગર ઝોળખી શકે. પ્રાણુમાત્ર ભય અને પ્રીતને ઝોળખે છે એવો તો આપણો હમેશનો અનુભવ છે. વળી એ સર્પને તમે ઝેરી તો માનતા જ નથી. એની રીતભાત, એની ટેવો ઇત્યાદિ જાણવાને ખાતર એને કેદ કરેલો છે. એ એક પ્રકારનો સ્વચ્છંદ છે. મૈત્રીમાં એને પણ સ્થાન નથી.”

મિંડેલનબૅંક આ દલીલને સમજ્યા. પણ એ અજગરને ઝટપટ છૂટો કરવાની એમને ઇચ્છા ન થઈ. મેં કશા પ્રકારનું દબાણ તો નહોતું જ કર્યું. સર્પના વર્તનમાં હું પણ રસ લેતો હતો અને ખાળકો તો અત્યંત આનંદ લઈ રહ્યા હતા. તેની પગવણી કરવાની સૌને મનાઈ હતી. પણ આ કેદી પોતે જ પોતાનો રસ્તો કાઢી રહ્યો હતો. પાજગનું ખારણું ઉઘાડું રહી ગયું હશે કે શુક્રિથી પોતે તેને ખોલી શક્યો હશે, ગમે તે કારણ હોય—એ ચાર દિવસની અંદર જ એક સવારે મિંડેલનબૅંક તેના કેદી મિત્રની મુલાકાત લેવા જાય છે તો તેમણે પાજરું ખોલી જોયું. એ ગજ થયા, અને હું પણ ગજ થયો. પણ આ અખતરાથી સર્પ એ અમારી વાતનો હમેશનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. મિંડેલનબૅંક એક ગરીબ જર્મનને કાર્મ પર લાવ્યા હતા એ ગરીબ હતો તેમ અપંગ પણ હતો. તેની ખુદ એટલી બધી

વળી ગદ્ય હતી કે લાકડીના ટેકા વિના તે ચાલી જ ન શકે. તેની હિંમતનો પાર ન હતો. શિક્ષિત હોવાથી સૂક્ષ્મ વાતોમા બહુ રસ લેતો. કાર્મમા તે પણ હિંદીઓના જેવો જ થઈને સહુની સાથે હળીમળીને રહેતો. તેણે નિર્ભયપણે સર્પોની સાથે ખેત્રવું શરૂ કર્યું અને નાનકડા સર્પોને પોતાના હાથમા લઈ આવે, અને હથેળી ઉપરે રમાડે પણ ખરો જો કાર્મ લાખા વખત સુધી ચાલ્યું હોત તો આ જર્મન જેનું નામ ઓલ્ડવર્ટ હતું તેના અખતરાનું શું પરિણામ આવત તે તો દૈવ જાણે.

આ અખતરગણોને પરિણામે જો કે સર્પ આગતનો ભય ઓછો થયો છતાં કેઈ એમ ન માને કે કાર્મની અદર કોઈને સર્પનો ભય જ ન હતો અથવા તો સર્પોદિને મારવાની સહુને મનાઈ હતી. અમુક વસ્તુમા હિંસા છે અથવા પાપ છે એ એક સ્થિતિ છે અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની શક્તિ હોવી એ બીજી સ્થિતિ છે. જેનામા સર્પનો ભય રહ્યો છે, અને જો પોતે પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર નથી તે બીડમા આવ્યે સર્પને છોડવાનો નથી કાર્મમા એવો એક કિસ્સો જાણ્યો હતો તે મારા સ્મરણમાં છે. ત્યાં સર્પોનો ઉપદ્રવ ઠીક હતો એમ તો વાચનારે કદંબી લીધું હશે. આ કાર્મમા જ્યારે અમે ગયા ત્યારે કાંઈ જ વસ્તી ન હતી. અને કેટલોક કાળ થયા તે નિર્જન હતું. એક દિવસ મિ. કૅલનબૅકની જ કોટડીમા એક સર્પ એવી જગ્યાએ જેવામાં આવ્યો કે જ્યાંથી તેને મગારવો અથવા પકડવો અસંભવિત જેવું લાગ્યું. કાર્મના એક વિદ્યાર્થીએ તેને જોયો. મને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું કે હવે શું કરવું? મારવાની તેણે પરવાનગી માગી એ પરવાનગી વિના સર્પને તે મારી શકતો હતો, પણ સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓ કે બીજાઓ પણ આવું પગલું મને પૂછ્યા વિના ન ભરે.

મારવાની રજા દેવાનો હું ધર્મ સમજ્યો અને મેં રજા દીધી. આ લખતી વેળાએ પણ મને એમ નથી લાગતું કે મેં રજા દેવામાં કાંઈ પણ ખોટું ક્યું હતું. સર્પને હાથે પકડવાની અથવા કાર્મવાસીઓને બીજી કોઈ પણ રીતે નિર્ભય કરવાની મારામાં શક્તિ ન હતી અને આજ લગી તે કેળવી શક્યો નથી.

કાર્મમાં સત્યાગ્રહીઓની ભરતીઓટ થયાં કરે એ વાંચનાર સહેજે સમજી શકશે. કેદમાં જનારા અને કેદમાંથી છૂટેલા એવા સત્યાગ્રહીઓ કોઈ ને કોઈ હોય જ. તેમાંના બે એવા આવી પહોંચ્યા કે જેમને માજીસ્ટ્રેટે જાતમુચલકા પર છોડ્યા હતા. અને જેઓને સજા સાંભળવાને સારૂ બીજે દિવસે હાજર રહેવાનું હતું. વાતો કરતા બેઠા હતા ત્યાં જે છેલ્લી ટ્રેન લેવાની હતી તેનો સમય ભરાય જવા આવ્યો અને ટ્રેન પકડી શકાશે કે નહિ એ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. બંને જીવાનિયા હતા અને કસરતમાં કુશળ હતા. તેઓ અને અમે કેટલાક વળાવનારા દોડ્યા. રસ્તામાં જ ટ્રેન આવવાની સીટી મેં સાંભળી; ટ્રેન ચાલવાની સીટી થઈ ત્યાં અમે સ્ટેશનની બહાર લગી પહોંચ્યા. આ બંને ભાઈઓ તો વધારે ને વધારે દોડતા જ ગયા. હું પાછળ પડી ગયો. ટ્રેન ચાલી. આ બંનેને દોડતા બેઠાં સ્ટેશનમાસ્તરે ચાલતી ટ્રેનને રોકી આ જીવાનોને બેસાડી લીધા. મેં પહોંચીને તેનો ઉપકાર માન્યો. આ વર્ણન આપતા હું બે વસ્તુ જણાવી ગયો છું. એક સત્યાગ્રહીઓની જેલમાં જવાની અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાની ધૃગ્ધ અને સ્થાનિક અમલદારોની સાથે સત્યાગ્રહીઓએ કેળવેલો મીઠો સંબંધ. આ જીવાનિયા બે એ ટ્રેન ન પકડી શક્યા હોત તો બીજે દિવસે કોર્ટમાં હાજર ન રહી શકત. તેઓના કોઈ બીજા

જમીન નહિ હતા, કે નહોતા તેઓની પાસે કંઈ પૈસા મૂકાવ્યા. માત્ર તેઓની સારમાણસાઈ પર છોડેલા. સત્યાગ્રહીઓની શાખ એવી પડી ગઈ હતી કે તેઓ જેલમાં જવાને આતુર હોવાથી તેઓની પાસેથી જમીન લેવાની જરૂર ફાઈના અમલદારો ન માનતા. આ કારણથી જુવાન સત્યાગ્રહીઓને ટ્રેન ચૂકવાના ભયથી ધણો ખેદ થયો હતો, તેથી તેઓ પવનવેગે દોડ્યા. સત્યાગ્રહના આરંભમાં અમલદારો તરફનો કંઈક ત્રાસ હતો એમ કહી શકાય. જેલના અમલદારો કોઈ કોઈ જગ્યાએ અતિશય કડક હતા એમ પણ કહી શકાય. પણ જેમ જેમ લડત આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ એકંદરે અમે જોયું કે અમલદારો ઓછા કડવા થયા અને કેટલાક મીઠા પણ થયા. અને જ્યાં તેઓ જોડે લાખો પ્રસંગ થતો હતો ત્યાં આ રેશનના અમલદારની મારફત મદદ કરતા પણ થયા. કોઈ વાંચનાર એમ ન માને કે સત્યાગ્રહીઓ અમલદારોને કોઈ પ્રકારની લાંચ આપીને તેમની પાસેથી સગવડ મેળવતા હતા. એવી અયોગ્ય સગવડ મેળવવાની કદિ ધારણા જ નહોતી રાખી. પણ સભ્યતાની સગવડ લેવાની કેને હોશ ન હોય ? અને તેવી સગવડો સત્યાગ્રહીઓ ધણી જગ્યાએ મેળવી શક્યા હતા. રેશનમાસ્તર ઉલટો થાય તો નિયમોની હદમાં રહેવા છતાં ધણી કનડગત કરી શકે. આવી કનડગતની સામે ફરિયાદ પણ ન થઈ શકે અને સવળો થાય તો નિયમોની અંદર રહેવા છતાં ધણી સગવડો આપી શકે. આવી બધી સગવડો અમે આ ફામની નજીકના લૉલી રેશનના રેશન-માસ્તર પાસેથી મેળવી શક્યા હતા. અને તેનું કારણ સત્યાગ્રહીઓનો વિવેક અને તેઓનું ધૈર્ય તથા દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ હતી.

એક અપ્રસ્તુત પ્રસંગની નોંધ અહીં લેવી અયોગ્ય નહિ ગણાય. મને ખોરાકના મુદ્દારા અને અખતરાઓ ધાર્મિક, આર્થિક અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કરવાનો શોખ લગભગ ૩૫ વરસ થયા છે. એ શોખ હજી મેં મંદ પડ્યો નથી. એ અખતરાઓની અસર મારી આસપાસનાઓ ઉપર તો પડે જ એ અખતરાઓની સાથે સાથે દવાઓની મદદ લીધા વિના કુદરતી—જેવા કે પાણીના અને માટીના—ઉપચારોથી દરેક મટાડવાના અખતરાઓ પણ હું કરતો. વધીલાત કરતો તે વખતે અસીલોની સાથે મારો સંબંધ કૌટુંબિક જોવા થઈ જતો. તેથી તેઓ પોતાના મુખદુઃખમા મને ભાગીદાર બનાવતા. કેટલાક આરોગ્ય વિષેના મારા અખતરાઓથી માહિતગાર હોઈ તે વિષયમા મારી મદદ લેતા. ટૉસ્ટૉય શર્મ પર આવી મદદ લેનારા કોઈ કોઈ વખત ચઢી આવતા. આમાનો એક ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો પ્રથમ ગિરમિટમા આવેલો લુટાવન નામનો યુદ્ધો અસીલ હતો. તેની ઉંમર ૭૦ વરસ ઉપરની હશે તેને ઘણા વરસનો દમ અને ઉધરસનો વ્યાધિ હતો. વૈદોની ફાફી અને દાકતરોની ખાટલીનો તેણે પુષ્કળ અનુભવ મેળવ્યો હતો. એ વખતના મારા ઉપચારો વિષેના મારા વિશ્વાસનો પણ પાર ન હતો. જો મારી બધી શરતોનું પાલન કરે અને શર્મ ઉપર ગંઢે તો તેની ઉપર મારા અખતરા અજમાવવાનું મેં કબૂલ કર્યું. તેમની દવા કરવાનું મેં કબૂલ કર્યું એમ તો કેમ જ કહી શકાય ! તેણે મારી શરતો કબૂલ કરી. લુટાવનને તમાકુનું ભારે વ્યસન હતું તમાકુ છોડવી એ શરતોમાની એક શરત હતી. લુટાવનને એક દિવસનો ઉપવાસ કરવો. હમેશા બાર વાગે તડકામા ક્યુની ગાય આપવાનો આદંબ કર્યો. ત્યારની ઝડતુ તડકામા મેંસી શકાય તેવી હતી.

ખોરાકમાં થોડો ભાત, યોડું ઑલીવ ઑઇલ (જેતુનનું તેલ) મધ અને મધ સાથે કોઈ વખતે ખીર અને મીઠી નારંગી અથવા દ્રાક્ષ તથા લૂંગેલા ઘઉંની કાશી, નીમક અને મસાલા માત્ર બંધ હતા. જે મકાનમાં હું સૂતો તે જ મકાનમાં પણ અંદરના ભાગમાં લુટાવનની પથારી હતી. પથારીમાં બધાને બે કામળા રહેતા. એક પાથરવાનો અને એક ઓઢવાનો; અને લાકડાનો તકિયો. એક અઢવાડિયું ગયું લુટાવનના શરીરમાં તેજ આવ્યું. દમ ઓછો થયો. ખાસી પણ ઓછી થઈ. પણ રાતના દમ અને ખાસી બંને ઉપડે. મને તમાકુ વિષે શક ગયો મેં તેને પૂછ્યું. લુટાવને કહ્યું: “હું નથી પીતો.” એક બે દિવસ ગયા. હજી ફેર ન પડ્યો એટલે લુટાવનને ધ્રુપી રીતે તપાસવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. બધા ભોય પર સૂએ, સર્પાદિનો ભય તો ખરો જ તેથી મિંડેલનબેકે મને વિજળાની ચોરખતી આપી હતી અને પોતે પણ એક રાખતા. એ મશાલ પાસે રાખીને હું સૂતો. એક રાતે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા જાગવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. દરવાજાની પાસે બહાર ઓશરીમાં મારી પથારી હતી, અને દરવાજાની અંદર પડ્યો જ લુટાવનની હતી. લુટાવને મધરાતે ખાસી ખાધી, દીવાસળી સળગાવી બીડી શરૂ કરી. એટલે ધીમેથી હું તેની પથારી પાસે ઉભો અને પેલી બત્તીની આપ દાખી. લુટાવન ગભરાયો, સમજી ગયો, બીડી બંધ કરી બેઠો થયો અને મારા પગ ઝાલ્યા. “મૈને જડા શુન્હા ક્રિયા. અબ્બ મેં કભી તમાકુ નહિ પીઉગા. આપકો મૈને ઘોખા દિયા. મુઝકો આપ માફ કરે.” એમ કહેતા કહેતા લુટાવન ગળગળો થયો. મેં આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું કે બીડી નહિ પીવામાં તેનો સ્વાર્થ હતો. મારી ગણતરી પ્રમાણે ખાસી મટવી જ જોઈતી હતી તે ન

મટી તેથી મને શક ગયો. લુટાવનની બીડી ગઇ અને તેની સાથે એ કે ત્રણ દિવસમાં દમ અને ખાસી મોળાં પડ્યાં, અને એક માસની અંદર બન્ને બંધ થયા. લુટાવનમાં ખૂબ તેજ આવ્યું, અને તેણે વિદાયગિરી માગી.

સ્ટેશનમાસ્તરના દીકરાને — એ વર્ષના હશે — ટાઇફોઇડ તાવ હતો. તેને પણ માગ ઉપચારોની ખબર હતી જ. મારી સલાહ માગી. એ બાળકને મે પહેલે દિવસે તો કાંઇ જ ખાવાનું ન આપ્યું. અને બીજો દિવસથી અરધું કેળું — ખૂબ છૂદેલું, તેમાં એક ચમચી ઑલીવ ઑઇલ અને થોડા લીંણના ટીપાં એ સિવાય બીજો બધો ખોરાક બંધ. એ બચ્ચાને પેટે રાત્રે માટીના પાટા બાંધ્યા. એને પણ આરામ થઇ ગયો. એમ હોઇ શકે કે દાકતરોનું નિદાન ખોટું હતું અને એ તાવ ટાઇફોઇડ ન હતો.

આવા તો ઘણાં અખતરા મે ફાર્મમાં કરેલા. એકમાં નિષ્ફળતા થઇ એવું સ્મરણ નથી. પણ આજે એ જ ઉપચારો કરવાની મારી હિંમત ન ચાલે. ટાઇફોઇડ થએલા દરદીને ઑલીવ ઑઇલ અને કેળું આપતા તો મને ધૂળરી જ છટે. ૧૯૧૮માં હિંદુસ્તાનમાં મને મરડો થયો તેનો જ ઉપાય હું નહોતો કરી શક્યો. અને આજ લગી મને ખબર નથી કે જે ઉપચારો દક્ષિણ આફ્રિકામાં સફળ થતા હતા તે જ ઉપચારો એટલે અંશે અહીં સફળ નથી થતા તેમાં મારા આત્મવિશ્વાસની ન્યૂનતા હશે કે અહીંના વાતાવરણને તે ઉપચારો પૂરા અનુકૂળ નહિ હોય, એ હશે. એટલું જ હું જાણું છું કે આવા ધરગથ્ય ઉપચારોથી અને ટ્રાસ્ટ્રોય ફાર્મમાં દાખલ કરેલ સાદાકથી ડોમના કંઈ નહિ તોયે એ ત્રણ લાખ રૂપિયા બચી ગયા,

રહેનારાઓમાં કૌટુંબિક ભાવના ઉત્પન્ન થઈ, સત્યાગ્રહીઓને શુદ્ધ આશ્રયસ્થાન મળ્યું, અધ્યાત્મિકતા અને દંભને અવકાશ ન રહ્યો; મગ અને કાકરી નોખાં પડી ગયાં.

ઉપરના કિસ્સાઓમાં આવી ગએલ ખોરાકના અખતરો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ થએલા પણ આ ફાર્મની અંદર જ મેં મારી ઉપર એક અત્યંત અગત્યનો અખતરો કર્યો. તે કેવળ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ થએલો.

નિરામિષ ભોજન કરનાર તરીકે દૂધ લેવાનો અધિકાર આપણને કેટલો છે અથવા નથી તેનો વિચાર તો મેં ખૂબ કરેલો, તે વિષે ખૂબ વાગ્યેલું પણ. પણ શાર્મમાં રહેતી વખતે મારા હાથમાં કાંઈ પુસ્તક અથવા તો છાપુ આવેલું તેમાં મેં જોયું કે કલકત્તામાં ગાયબેંસોને નીચોવીને તેનું દુધ કાઢવામાં આવે છે. એ લખાણમાં ફૂંકવાની ધાતકી અને ભયાનક ક્રિયાનું પણ વર્ણન હતું. એક સમયે મિ. કેલનબેંકની સાથે દૂધ લેવાની આવશ્યકતા વિષે ચર્ચા ચલાવી રહ્યો હતો તેને અંગે આ ક્રિયાની વાત પણ મેં કરી. દૂધના ત્યાગના ખીળ કેટલાક આધ્યાત્મિક કાયદાઓ પણ મેં વર્ણવ્યા, અને દૂધનો ત્યાગ થઈ શકે તો સાઈ એમ પણ મેં કહ્યું. મિ. કેલનબેંક અતિશય સાહસિક હોવાથી દૂધ છોડવાનો અખતરો કરવા તુરત તૈયાર થઈ ગયા. તેમને મારી કરેલી વાત બહુ પસંદ પડી. અને તે જ દિવસે અમે બન્નેએ દૂધ છોડ્યું, અને છેવટે અમે બન્ને જણા કેવળ સૂકા અને લીલા ફળની ઉપર આવીને ઉભા. રાધેલો ખોરાક પણ બંધ કર્યો. એ અખતરોનો અંત શું આવ્યો એનો ઇતિહાસ આપવાનું આ સ્થળ નથી, પણ એટલું તો કહી જઈ કે કેવળ ફળાહાર

ઉપર જ હું પાચ વર્ષ સુધી રહ્યો તેથી મેં નથી અનુભવી નયળાઇ કે નથી અનુભવ્યો કોઈ પણ જાતનો બ્યાધિ વળી એ દરમ્યાન મારામા શારીરિક કામ કરવાની સંપૂર્ણ શક્તિ હતી, તે એટલે સુધી કે હું એક દિવસની અદર પગે ચાલીને ૫૫ માઇલની મુસાફરી કરી શક્યો હતો — ૪૦ માઇલની મુસાફરી સહેજ વાત હતી. એ અખતરાના આધ્યાત્મિક પરિણામ ધણુ સુંદર આગ્યાં હતાં એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ છે. એ અખતરાનો થોડે અંશે ત્યાગ કરવો પડ્યો એનું મને હમેશાં દુઃખ રહ્યું છે અને જો હું રાજપ્રકરણી વ્યવસાયોમા જેટલે દરજ્જે ગૂથાએલો પડ્યો છું તેમાથી મુક્ત થઇ શકું તો ફરીથી આટલી ઉમ્મરે અને શરીરને જોખમે આધ્યાત્મિક પરિણામ તપાસવાને ખાતર આજે પણ એ અખતરો હું કરી જોઉં. દાકતરો અને વૈદોમા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનો અભાવ એ પણ મારા માર્ગમા અમને વિઘ્નકર્તા થઇ પડેલ છે.

પણ હવે આ મધુર અને અગત્યના સ્મરણોની સમાપ્તિ થવી જોઈએ. આવા સખત પ્રયોગો આત્મશુદ્ધિની લડતને અંગે જ થઈ શકે. છેવટના લુહને સાર ટૉલ્સ્ટૉય શર્મ એ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિનું અને તપશ્ચર્યાનું સ્થાન નીવડયું. જો આત્મ સ્થાન ન મળ્યું હોત અથવા ન મેળવ્યું હોત તો આઠ વરસ સુધી લડત ચાલી શકત કે નહિ, વધારે પૈસા મળી શકત કે નહિ, અને છેવટે જે હાંનરો માણસોએ લડતમા ભાગ લીધો એ એ ભાગ લેત કે નહિ એ વિષે મને સંપૂર્ણ શંકા છે ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મની નોખત વગાડવાનો નિયમ ગળ્યો જ નહોતો. એમ છતાં જે વસ્તુ દયાનં પાત્ર ન હતી તે વસ્તુએ લોકોના દયાભાવને જાગ્રત કર્યો, પોતે જે વસ્તુ કરવાને તૈયાર નથી અને જેને પોતે દુઃખ

માને છે તે વસ્તુ ફાર્મવાસીઓ કરી રહ્યા છે એમ લોકોએ માન્યું. આ તેઓનો વિશ્વાસ એ ૧૯૧૩ની સાલમાં જે મોટા પાયા ઉપર ફરી લડાઈ શરૂ થઈ તેને સારું ભારે મૂડીરૂપ થઈ પડ્યો. એવી મૂડીના વળતરનો હિસાબ નથી થઈ શકતો. વળતર ક્યારે મળે છે તે પણ કોઈ કહી જ ન શકે. પણ મળે જ છે એને વિશે મને તો શંકા નથી જ અને કોઈ શંકા ન કરે.

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગ્રામસેના પ્રવાસ

આમ ટાઈરટોય ફાર્મમાં સત્યાગ્રહીઓ પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યા હતા, અને પોતાને નશીબે જે કાંઈ નિર્માયું હોય તેને માટે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. ડ્યારે લડત પૂરી થશે તેની તેઓને ખબર ન હતી, ન તેની ચિંતા હતી. તેઓની પ્રતિષ્ઠા એક જ હતી. કાળા કાપડાને વશ ન થવું અને તેમ કરતાં જે કાંઈ દુઃખ પડે તે સહન કરવું. લઢવૈયાને સારૂ લઢવું એ જ જીત છે, કારણ કે તેમા જ તે સુખ માને છે, અને લઢવાનું પોતાને હાથ હોવાથી હારજીતનો આધાર અને સુખદુઃખનો આધાર પોતાની હિપર રહે છે. અથવા તો દુઃખ અને પરાજય જેવી વસ્તુ તેના શબ્દકોષમાં હોતાં નથી ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો તેને સુખ-દુઃખ, હારજીત સમાન છે.

છટાછવાયા સત્યાગ્રહી કેદમાં જતા હતા. એવો પ્રસંગ ન આવતો હોય ત્યારે ફાર્મની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ જોઈને કોઈ એમ માને નહિ કે અહીં સત્યાગ્રહીઓ રહેતા હશે, અથવા તેઓ લઢાઈની તૈયારી કરી રહ્યા હશે, તે છતાં કોઈ નાસ્તિક આવી ચઢે ત્યારે મિત્ર હેય તો અમારી હિપર દયા આણે અને ટીકાકાર હોય તો અમને નિંદે. “ આળસ ચઢ્યું છે તેથી અને જંગલમાં પડ્યા

પડ્યાં રોટલો ખાઓ છો, જેલથી હારી ગયા છો, તેથી સુંદર ફળવાડીમાં વસી નિયમિત જીવન ગાળી શહેરની જાનજમાથી છૂટી ભોગ ભોગવી રહ્યા છો.” આવા ટીકાકારને કેમ કરી સમજાવાય કે સત્યાગ્રહી અયોગ્ય રીતે નીતિનો ભંગ કરી જેલમાં જઈ શકેલો જ નથી. એને કોણ સમજાવે કે સત્યાગ્રહીની શાંતિમાં, તેના સંયમમાં લઢાઈની તૈયારી છે. એને કોણ સમજાવે કે સત્યાગ્રહીએ મનુષ્યસહાયનો વિચાર સુદ્ધાં છોડી કેવળ ઈશ્વરનો જ આશરો લીધેલો હોય છે. પરિણામ પણ એવું આવ્યું કે કોઈએ નહોતા ધાર્યા એવા સંજોગો આવી ચઢ્યા. અથવા ઈશ્વરે મોકલ્યા. નહોતી ધારી એવી મદદ પણ આવી પડી. અને અણધારે કસોટી આવી અને છેવટે દુનિયા સમજી શકે એવો બાજુ વિજય પણ થયો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવીને હિંદી સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા હું ગોખલેને અને બીજા નેતાઓને વિનવી રહ્યો હતો. પણ કોઈ આવશે કે નહિ એ વિષે મને સંપૂર્ણ શંકા હતી. મિ. રિય કોઈ પણ નેતાને મોકલવાની કોશીશ કરી રહ્યા હતા. પણ બ્યારે લઢાઈ છેક મંદ પડી ગઈ હોય તેવે સમયે આવવાની હિંમત કોણ કરે? સન ૧૯૧૧ની સાલમાં ગોખલે વિલાયતમાં હતા, તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાની હાલતનો અભ્યાસ તો કરેલો જ હતો. વહી ધારાસભાઓમાં ચર્ચાઓ પણ કરી હતી, અને ગિરમિટિયાઓને નાતાલ મોકલવાનું બંધ કરવાનો ઇરાવ પણ ધારાસભામાં લાવ્યા હતા, જે પાસ થયો હતો. તેમની સાથે મારો પત્રવ્યવહાર ચાલુ જ હતો. હિંદી વજીરની સાથે તેઓ મસલતો પણ ચલાવી રહ્યા હતા, અને દક્ષિણ આફ્રિકા આવી આખા પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવાની વાત હિંદી

વજરને જણાવી હતી. વજરે તેમને તે ધરાદો પસંદ કર્યો હતો. ગોખલેએ છ અઠવાડિયાના પ્રવાસની યોજના ગોઠવવા મને લખી મોકલ્યું અને દક્ષિણ આફ્રિકા છોડવાની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ પણ મોકલી. અમારી ખુશાલીનો તો પાર જ ન રહ્યો. કોઈ પણ નેતાએ હજી સુધી દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરી કરી નહોતી. દક્ષિણ આફ્રિકાની તો શું પણ હિંદુસ્તાનની બહારના એક પણ સંસ્થાનની મુલાકાત ત્યાં વસતા હિંદીઓની સ્થિતિ તપાસવાના હેતુથી કરી ન હતી. એટલે અમે બધા ગોખલે જેવા મહાન નેતાની મુલાકાતનું મહત્ત્વ સમજી શક્યા. બાદશાહને પણ કોઈ દવસ માન ન અપાયું હોય એવા પ્રકારનું માન ગોખલેને આપવું એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાના મુખ્ય શહેરોમાં તેમને લઈ જવા એવો પણ ઠરાવ થયો. સત્યાગ્રહીઓ અને ખીખ હિંદીઓ સ્વાગતની તૈયારીઓમાં ખુશીથી જોડાયા, આ સ્વાગતમાં જોરાઓને જોડાવાનું પણ નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું અને લગભગ અર્ધી જગ્યાએ તેઓ જોડાયા. જ્યાં જ્યાં મહેર સભાઓ થાય ત્યાં ત્યાં તે જગ્યાના મેયર જો કબૂલ કરે તો ઘણેભાગે તેને જ પ્રમુખસ્થાન આપવું એ પણ ઠરાવ કર્યો અને જ્યાં જ્યાં ટાઉનહૉલનો ઉપયોગ મળી શકે ત્યાં ટાઉનહૉલમાં જ સભા ભરતી એમ નિશ્ચય થયો. મુખ્ય સ્ટેશનો પણ રેલવે ખાતાની રજા લઈ શણગારવાનું કાર્ય અમે માથે લીધું. અને ઘણાખરાં સ્ટેશનાની ઉપર શણગાર કરવાની પરવાનગી પણ મળી. સામાન્ય રીતે આવી પરવાનગી આપવામાં નથી આવતી. પણ સ્વાગતની અમારી બારે તૈયારીઓની અસર સત્તાવાળાઓની ઉપર થઈ અને તેમાં જેટલી સહાનુભૂતિ આપી શકાય તેટલી તેઓએ આપી. દાખલા તરીકે જેહનસબગમાં જ તેના રેલવે સ્ટેશન ઉપર શણગાર

કરવાને સારૂ અમે લગભગ ૧૫ દિવસ લીધા હશે. કેમકે ત્યાં એક સુંદર ચીતરેલો દરવાજો બનાવ્યો હતો.

દક્ષિણ આફ્રિકા શુ છે તેનો અનુભવ ગોખલેને વિલાયતમાં જ મળ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને હિંદી વજરે ગોખલેનો દરજ્જો, તેમનું સામ્રાજ્યમાં સ્થાન ઇત્યાદિ જણાવી મૂક્યાં હતા, પણ સ્ટીમર કંપનીની ટિકીટોનું અથવા તો કેમિનની સગવડ કરવાનું કોઈને કેમ સૂઝી શકે ? ગોખલેની તબિયત નાબુદ તો રહે જ એટલે તેમાં સારી કેમિન જોઈએ, એકાત જોઈએ. એવી કેમિન જ નથી એવો રોકડો જવાબ મળ્યો ! મને ખરાબર યાદ નથી કે ગોખલેએ પોતે કે તેમના કોઈ મિત્રે ઇંડિયા ઓરિસમાં ખાતર આપી. કંપનીના ડિરેક્ટરને ઇંડિયા ઓરિસ તરફથી કાગળ ગયો અને નહોતી ત્યાં ગોખલેને સારૂ સારામાં સારી કેમિન તૈયાર થઈ ! આ પ્રારંભિક કડવાશનું પરિણામ મીઠું આવ્યું. સ્ટીમરના કુટ્ટન ઉપર પણ ગોખલેનું સુંદર સ્વાગત કરવાની ભલામણ ગઈ હતી. તેથી ગોખલેના આ મુસાફરીના દિવસો આનંદમાં ને શાંતિમાં ગયા. ગોખલે જોટલા ગભીર હતા તેટલા જ આનંદી અને વિનોદી હતા. તેઓ સ્ટીમરની રમતગમતોમાં સારી પેઠે ભાગ લેતા અને તેથી સ્ટીમરના મુસાફરોમાં ખુબ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા. યુનિયન સરકારે ગોખલેને તેમના પરાણા થવાનું અને સરકાર તરફથી રેલવેનું રોટ સલુન સ્વીકારવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું. સલુનનો અને પ્રિટોરિયામાં સરકારી પરાણાગતના સ્વીકારનો નિશ્ચય મારી સાથે મસલત કર્યા પછી તેમણે કર્યો.

ઉત્તરવાનું બંદર કેપટાઉન હતું. ગોખલેની તબિયત હું ધારતો હતો તેના કરતા અતિશય નાબુદ હતી. તેમનાથી અમુક ખોરાક જ લઈ શકાતો હતો, અને ઘણો પરિશ્રમ વેઠી શકે એવી

પણ તબિયત નહોતી. ઘડેલો કાર્યક્રમ તેમને સારૂ અસલ્ય હતો. ખની શકે તેટલા ફેરફારો તો કર્યા જ. જે ફેરફાર ન જ થઈ શકે તો તબિયતને જેખમે પણ આખો કાર્યક્રમ કાયમ રાખવા તેઓ તૈયાર થયા. તેમને પૂછ્યા વિના કઠિન કાર્યક્રમ ધડી નાખવામાં મેં કરેલી મૂર્ખતાનો મને ખુબ પશ્ચાત્તાપ થયો. કેટલાક ફેરફારો તો કર્યા પણ ધણું તો જેમનું તેમ કાયમ રાખવું પડ્યું. ગોખલેને અત્યંત એકાંત આપવાની આવશ્યકતા હતી એ હું નહોતો સમજી શક્યો. એ એકાંત આપવામાં મને વધારેમાં વધારે મુશીબત પડેલી; પણ મારે નમ્રતાપૂર્વક એટલું તો સત્યની ખાતર કહેવું પડશે કે મને માંદાની અને વડીલોની સારવાર કરવાનો અભ્યાસ અને શોખ હોવાથી હું મારી મૂર્ખતા જાણ્યા પછી એટલે સુધી સુધારા કરી શક્યો કે તેમને પુષ્કળ એકાંત અને શાંતિ આપી શક્યો હતો. આખરે મુસાફરીમાં તેમના મંત્રીનું કામ તો મેં જ કર્યું હતું. સ્વયંસેવકો એવા હતા કે જે કાળી રાતે પણ જવાબ આપી શકે. એટલે સેવકોને અભાવે તેમને દુ.ખ કે અગવડ વેઠવા પડ્યાં હોય એવો મને ખ્યાલ નથી. કેલનર્થક પણ એ સ્વયં-સેવકોમાંના એક હતા.

કેપટાઉનમાં સારામાં સારી સભા થવી જોઈએ એ તો સ્પષ્ટ હતું. આઇનર કુટુંબ વિષે હું પ્રથમ ખંડમાં લખી ચૂક્યો છું. તેમાંના મુખ્ય ડાયલેક્ટ પી. આઇનરને પ્રમુખપદ લેવાની વિનંતિ કરી તે તેઓએ સ્વીકારી. વિશાળ સભા થઈ. મોટી સંખ્યામાં હિંદીઓ અને ગોરાઓ આવ્યા. મિં આઇનરે મધુર શબ્દોમાં ગોખલેનું સ્વાગત કર્યું. અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ પ્રત્યે પોતાની દિલસોજી જાહેર કરી. ગોખલેનું બાપણ દૂકું, પકવ, વચારોથી ભરેલું, દૈન તેમ જ વિનયી હતું. તેથી હિંદીઓ રાજી

થયા અને ગોાખલેએ ગોરાઓના મનનું હરણુ કર્યું. એટલે એમ કહી શકાય કે ગોાખલેએ જ દિવસ દક્ષિણ આફ્રિકાની ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો તે જ દિવસે તેના પચરંગી લોકોના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો.

કેપટાઉનથી જોહનસબર્ગ જવાનું હતું. એ દિવસની રેલવેની મુસાફરી હતી. લઘાઇનું કુલ્લેત્ર ટ્રાન્સવાલ હતું. કેપટાઉનથી આવતાં ટ્રાન્સવાલનું સરહદી મોટું સ્ટેશન ક્લાક'સડોર્પ આવતું. ત્યાં હિંદીઓની વસ્તી પણ સારા પ્રમાણમાં હતી. તેથી ક્લાક'સડોર્પમાં તેમજ જોહનસબર્ગ પહોંચતા પહેલા આવતા એવાં જ ખીજાં શહેરમાં રોકાવાનું અને સભામાં હાજર થવાનું હતું તેથી ક્લાક'સડોર્પથી સ્પેશિયલ ટ્રેન કરવામાં આવી હતી. બન્ને જગ્યાએ તે તે ગામના મેયર પ્રમુખ હતા. અને એક જગ્યાએ એક ક્લાકથી વધારે સમય આપવામાં નહોતો આવ્યો. જોહનસબર્ગ ટ્રેન ઠીક વખતસર પહોંચી, એક મિનિટનો પણ દરક નહોતો પડ્યો. સ્ટેશન ઉપર ખાસ ગાલીચા વગેરે બિછાવ્યા હતાં. એક માંચડો પણ બનાવવામાં આવ્યો હતો. જોહનસબર્ગના મેયર અને ખીજા ગોરાઓ હાજર હતા તેમણે ગોાખલેને જોહનસબર્ગના નિવાસ દરમ્યાન પોતાની મોટર વાપરવા આપી. ગોાખલેને માનપત્ર સ્ટેશન ઉપર જ આપવામાં આવ્યું હતું. દરેક સ્થળે માનપત્ર તો હતાં જ. જોહનસબર્ગનું માનપત્ર દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકો ઉપર જડેલી જોહનસબર્ગની ખાણમાંથી નીકળેલા સોનાની હૃદયના આકારની તકતી ઉપર કોતરવામાં આવ્યું હતું. લોકોની ઉપર હિંદુસ્તાનના કેટલાક દેખાવાનું સુંદર કોતરકામ હતું. ગોાખલેની બધાની સાથે ઓળખાણ કરવી, માનપત્ર વંચાવું અને તેનો જવાબ અને ખીજાં માનપત્ર લેવાં એ બધી ક્રિયા ૨૦

મિનિટની અંદર હકેલવામા આવી હતી, માનપત્ર વાચતાં પાંચ મિનિટથી વધારે નહિ ગઇ હોય એટલું તે ટૂંક હતું. ગોખલેને જવાબ પાંચ મિનિટથી વધારે નહિ જ હોય. સ્વયંસેવકોનો અઘોષસ્ત એટલો બધો સુંદર હતો કે 'લેટફોર્મ' ઉપર ધારેલા માણસો કરતા વધારે નહોતા આવ્યા. ઘોઘાટ મુદ્દલ નહોતો. બહાર લોકોની ઠૂક હતી, છતાં કોઈને આવગળ કરવામાં કશી મુશ્કેલી આવી નહિ.

તેમનું રહેવાનું મિં. કેલનર્થની જોહનસબર્ગથી પાંચ માઇલ પર એક ટેકરી ઉપર આવેલી સુંદર બંગલીમા હતું. ત્યાંનો દેખાવ એટલો બધો ભવ્ય હતો, ત્યાંની શાંતિ એટલી આનંદ-દાયક હતી અને બંગલી સાદી છતાં એટલી બધી કળાથી ભરેલી હતી કે ગોખલેને તે અતિશય ગમી ગઇ હતી. બધાને મળવાનું શહેરમાં રાખ્યું હતું. અને તેને સારૂ ખાસ ઑફિસ બાડે રાખવામા આવી હતી. તેમા એક ઓરડી તેમને ખાસ આરામ લેવાને સારૂ, બીજી મુલાકાતને સારૂ અને ત્રીજો એક ઓરડો મળવા આવનારાઓને સારૂ. જોહનસબર્ગના કેટલાક નામાંકિત ગૃહસ્થોની ખાનગી મુલાકાતને સારૂ પણ ગોખલેને લઇ જવામા આવ્યા હતા. આગેવાન ગોરાઓની પણ એક ખાનગી સભા કરી હતી. જેથી તેમના દૃષ્ટિબિંદુનો ગોખલેને પૂરો ખ્યાલ આવી શકે. સિવાય જોહનસબર્ગમા તેમના માનમા એક મોટું ખાણું પણ આપવામા આવ્યું હતું. ૪૦૦ માણસોને નિમંત્રણ હતું. તેમા લગભગ ૧૫૦ ગોરાઓ હશે. હિંદીઓ ટિકિટથી જ આવી શકતા હતા, તેની કિંમત એક ગીની રાખવામા આવી હતી. તે ટિકિટમાંથી એ ખાણાનું ખર્ચ નીકળ્યું. ખાણું કેવળ નિરામિય અને મધપાનરહિત હતું. રસોઇ પણ કેવળ

સ્વયંસેવકોએ જ બનાવી હતી. આ વસ્તુનો ચિતાર અહીં આપવો મુશ્કેલ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા લોકો હિંદુ મુસલમાન છોતઅછોતને જાણતા નથી, સાથે બેસીને ખાય છે. નિરામિય આહારી હિંદીઓ પોતાનું નિરામિય આહારીપણું જાળવે છે. હિંદીઓમાં કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ પણ હતા. તેઓની સાથે પણ મારે તો ખીજાઓ જોડેલો જ ગાઢ પરિચય હતો. તેઓ ધણાખરા ગિરમિટિયા માબાપની પ્રજામાથી હોય છે અને તેઓમાંના ધણા હોટેલોમાં રસોઈનું અને પીરસવાનું કામ કરે છે. આ લોકોની મદદથી આટલા માણસની રસોઈને પહોંચી વળાયું. પંદરેક વાનીઓવાળું ભોજન હશે. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને સારૂ આ તદ્દત નવો અને અજાણ્યભરેલો અનુભવ હતો. આટલા બધા હિંદીઓની સાથે એક પંક્તિએ ખાવા બેસવું, નિરામિય ભોજન કરવું અને મધપાન વિના ચલાવવું — ત્રણે અનુભવો તેમાંના ધણાને સારૂ નવા, બે તો બધાને સારૂ નવા.

આ મેળાવડા આગળ દક્ષિણ આફ્રિકામાંનું ગોખલેનું મોટામાં મોટું અને મહત્ત્વનું બાપણ થયું. ગોખલે બરાબર ૪૫ મિનિટ બોલ્યા. એ બાપણની તૈયારીને સારૂ તેમણે અમારી પુષ્કળ હાજરી લીધી હતી. સ્થાનિક માણસોના દૃષ્ટિબિંદુની અવગણના ન થાય અને તેને મળી શકાય એટલે દરજ્જે મળવું એ તેમનો જીંદગીભરનો નિશ્ચય જણાવ્યો અને તેથી મારી દૃષ્ટિએ હું તેમની પાસેથી બોલાવવા શું ઇચ્છું તે માગે. એ મારે ઘડીને આપવું જોઈએ અને તેની સાથે એ શરત કે તેમાંનું એક પણ વાચ્ય અથવા વિચારનો ઉપયોગ તેઓ ન કરે તો મારે દુઃખ ન માનવું. ન લાણું કંઈ પાલવે, ન દૂકું, છતાં કોઈ પણ અગત્યની

હકીકત ન રહી જાય. બધી શરતોનું પાલન કરીને એમને સારૂ મારે ટાંચણ બનાવવા પડતાં હતા. મારી ભાષાનો તો એમણે મુદ્દલ ઉપયોગ ન કર્યો એમ કહી નાખ્યું. અંગ્રેજી ભાષામાં પારંગત થએલ ગોખલે મારી ભાષાનો ક્યાયે ઉપયોગ કરે એવી આશા હતું રાખુંય શેનો ? મારા વિચારોનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો એમ પણ હતું ન કહી શકું. પણ મારા વિચારોનું ઉપયોગીપણું તેમણે સ્વીકાર્યું, તેથી મેં મનને મનાવી લીધેલું કે વિચારોનો કોઈ પણ પ્રકારે તેમણે ઉપયોગ કર્યો હશે. પણ તેમની વિચાર-શ્રેણી એવી હતી કે તેમાં કંઈ જગ્યાએ આપણા વિચારને સ્થાન આપ્યું છે અથવા આપ્યું છે કે નહિ તેની આપણને તો ખબર ન જ પડે. ગોખલેનાં બધાંયે ભાષણ વખતે હતું હાજર હતો પણ મને એવો પ્રસંગ યાદ નથી કે જ્યારે મેં એમ ઇચ્છ્યું હોય કે અમુક વિચાર અથવા અમુક વિશેષણ તેમણે ન વાપર્યું હોત તો સાફ. તેમના વિચારની સ્પષ્ટતા, દૃઢતા, વિનય છતાંદિ નેમના અત્યંત પરિશ્રમને અને સત્યપરાયણતાને આભારી હતા.

જોહનસબર્ગમાં કેવળ હિંદીઓની જગી સમા પણ થવી જોઈએ જ. માતૃભાષાની મારફતે જ બોલવું અથવા તો રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીની મારફતે જ બોલવું એ મારો આગ્રહ પૂર્વકાળથી જ ચાલુ છે. એ આગ્રહથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની સાથેનો મારો સંબંધ સરળ અને નિકટ થઈ શક્યો. એથી હું ઇચ્છતો હતો કે હિંદીઓની પાસે ગોખલે પણ હિંદુસ્તાની ભાષામાં બોલે તો સાફ. આ બાબતમાં ગોખલેના વિચારો હું જાણતો હતો. ભાગીતૂટી હિંદીથી તો પોતાનું કામ ન જ ચલાવે એટલે કાં તો મરાઠીમાં અથવા તો અંગ્રેજીમાં જ બોલે. મરાઠીમાં બોલવું તેમને કૃત્રિમ લાગ્યું અને તેમાં બોલે તો યે

ગુજરાતીઓને સાર અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના નિવાસી શ્રોતાઓને સાર તેનો હિંદુસ્તાનીમાં તો તરજુમો કરવો જ રહ્યો. તો પછી અંગ્રેજીમાં કાં નહિ? સારે નસીબે મરાઠી બોલવાને સાર ગોખલે સ્વીકારી શકે એવી એક વિશેષ દલીલ મારી પાસે હતી. જોહનસબગમાં કોંકણના ધણા મુસલમાનો વસતા હતા. થોડા મહારાષ્ટ્રી હિંદુઓ તો હતા જ. એ બધાની ગોખલેનું મરાઠી સાંભળવાની બહુ ધમ્મજા હતી. અને તેમને મરાઠીમાં બોલવા વિનવવા તેઓએ મને કહી રાખ્યું હતું. મેં તેમને કહ્યું, “તમે મરાઠીમાં બોલશો તો એ લોડો રાજ થશે અને તમે બોલશો તેનો હિંદુસ્તાનીમાં તરજુમો હું કરીશ.” એટલે એ ખડખડ હસી પડ્યા. “તાં હિંદુસ્તાનીનું જ્ઞાન તો મેં ખૂબ જાણી લીધું. એ હિંદુસ્તાની તને મુબારક હજો. પણ હવે તારે મરાઠીનો તરજુમો કરવો છે? કહે તો ખરો કે એવડું મરાઠી ક્યાંથી શીખ્યો?” મેં કહ્યું, “જેમ મારા હિંદુસ્તાનીનું કહ્યું તેમ મારા મરાઠીનું સમજવું. મરાઠીનો એક અક્ષરે હું બોલી ન શકું પણ જે વિષયનું મને જ્ઞાન છે તે વિષય ઉપર તમે મરાઠીમાં બોલશો તેનો ભાવાર્થ હું જરૂર સમજી જવાનો. લોડોની પાસે તેનો અનર્થ તો નહિ જ કર એ તમે જોશો. બીજા જેઓ મરાઠી સારી રીતે જાણે છે તેવા તરજુમા કરવાવાળાને તો હું અવશ્ય મૂકી શકું છું. પણ એ તમે પસંદ કરવાના નથી. એટલે મને નિભાવી લેજો, પણ મરાઠીમાં જ બોલજો. જેમ કોંકણી ભાષાઓને છે તેમ મને પણ તમારું મરાઠી ભાષણ સાંભળવાની હોશ છે.” “તારો કહ્યો જ તું ખરો રાખજો. અહીં તારે પનારે પડ્યો છું એટલે મારાથી થોડું જ છૂટી શકાય તેમ છે?” એમ કહી મને રીઝવ્યો અને ત્યાર પછી આવી સભાઓમાં છેક ઝાંઝીઆર સુધી તેઓ

મરાહીમા જ બોલ્યા અને હું તેમનો ખાસ નિમાયેલો ભાષાંતર-કાર રહ્યો. ખતી શકે ત્યાં સુધી માતૃભાષા મારફતે જ અને વ્યાકરણશુદ્ધ અગ્રેજીના કરતા વ્યાકરણરહિત ભાગીતૂટી હિંદીમાં બોલવું એ ઇષ્ટ છે એ હું તેમને ગળે ઉતારી શક્યો કે નહિ એ તો હું જાણતો નથી પણ એટલું જાણું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો કેવળ મને રીઝવવાની ખાતર તેઓ મરાહીમા બોલેલા. બોલ્યા પછી એનું પરિણામ તેમને પણ ગમ્યું એ હું જોઈ શક્યો અને જ્યાં સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન ન હોય ત્યાં સેવકોને રીઝવવામાં ગુણ છે એમ જોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના અનેક પ્રસંગે કરેલા વર્તનથી બતાવી દીધું હતું.

પ્રકરણ ૧૩ મું

ગોખલેનો પ્રવાસ (ચાલુ)

જોઈનસમ્પર્ગથી અમારે પ્રિટોરિયા જવાનું હતું. પ્રિટોરિયામાં યુનિયન સરકાર તરફથી નિમંત્રણ હતું તે પ્રમાણે તેઓએ હોટલમાં તેમને સારૂ રોકેલી જગ્યામાં ઉતરવાનું હતું. અહીં ગોખલેને યુનિયન સરકારના પ્રધાનમંડળને મળવાનું હતું. તેમાં જનરલ બોથા અને જનરલ સ્મટ્સ પણ હતા. ઉપર જણાવી ગયો છું તે પ્રમાણે કાર્યક્રમ એવો યનાયો હતો કે હમેશાં કરવાનાં કાર્યોની ખબર હું તેમને સવારના આપતો હતો, અથવા તો તે પૂછે તો આગલી રાત્રે. પ્રધાનમંડળને મળવાનું કાર્ય ધણું જવાબદારીનું હતું. અમે બંનેએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે મારે તેમની સાથે ન જવું, જવાની માગણી ન કરવી. મારી હાજરી હોવાથી પ્રધાનમંડળ અને ગોખલેની વચ્ચે કંઈક ને કંઈક અંતર-પટ પડે, તેઓ પેટ ભરીને સ્થાનિક હિંદીઓની અને ઇસ્લામાં આવે તો મારી જે બૂલ માનતા હોય તે ન બતાવી શકે. તેઓ કંઈ કરવાને માગતા હોય તો તે પણ મોકળે મને ન કહી શકે. તેથી ગોખલેની જવાબદારી બેવડી થતી હતી. કંઈક હકીકતની બૂલ થાય અથવા તો નવી હકીકત તેઓ કહે તેનો ઉત્તર ગોખલેની પાસે ન હોય અથવા હિંદીઓની વતી કંઈ કબૂલાત આપવાની હોય તો શું કરવું એ મારી હાજરી વિના અથવા દક્ષિણ આફ્રિકાના કેાઈ પણ હિંદી જવાબદાર નેતા હાજર ન હોય ત્યારે શું કરવું તેનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. પણ તેનો નિકાલ ગોખલેએ જ તુરત કર્યો મારે તેમને સારૂ અથવા તે ઇતિ સુધી હિંદવાસીઓની સ્થિતિનું તારણ તૈયાર કરવું. હિંદીઓ ક્યાં લગી

જવાને તૈયાર હોય તે પણ લખી નાંખવું. તેની બહારનું કંઈ પણ આવે તો જોખલેએ પોતાનું અજ્ઞાન કળૂલ કરી લેવું, એ નિશ્ચય કર્યો અને નિશ્ચયની સાથે જ નિશ્ચિંત થયા. હવે વાત માત્ર એવું તારણ તૈયાર કરવાની અને તેમણે તે વાંચી લેવાની રહી. વાંચવા જેટલો વખત તો મેં રાખ્યો જ ન હતો. ગમે તેટલું ટૂંકું તારણ કંઈ છતાં બહાર વર્ષનો ચાર સંસ્થાનોનો હિંદી સ્થિતિનો ઇતિહાસ હું દસ વીસ પાના વિના કંઈ રીતે આપી શકું? વળી તારણ વાંચ્યા પછી તેમને સૂઝે તેવા કંઈક સવાલો તો હોય જ. પણ તેમની સ્મરણશક્તિ જેટલી તીવ્ર હતી તેવી જ મહેનત કરવાની શક્તિ અગાધ હતી. આખી રાત્રિ જગ્યા અને પોલાકને અને મને જગાડ્યા એકેએક વસ્તુની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી અને પોતે બરાબર સમજ્યા છે કે નહિ તેનો પડતાળો પણ મેળવી લીધો. પોતાના વિચાર મારી પાસે કહી જાય. અંતે એમને સંતોષ થયો. હું તો નિર્ભય હતો જ.

લગભગ બે કલાક કે તેથી ઉપરાંત પ્રધાનમંડળની પાસે બેઠા અને આવીને મને કહ્યું: “તારે એક વરસની અંદર હિંદુસ્તાન પાછું આવવાનું છે. બધી વાતનો ફેસલો થઈ ગયો છે. કાળો કાયદો રદ થશે. ઇમિગ્રેશન કાયદાનો રંગબેદ નિકળશે. ત્રણ પૌડનો કર રદ થશે.” મેં કહ્યું: “મને પૂરી શંકા છે. પ્રધાનમંડળને હું ઓળખું છું તેટલા તમે નથી ઓળખતા. તમારો આશાવાદ મને પ્રિય છે, કેમકે હું પોતે પણ આશાવાદી છું, પણ અનેક વેળાએ ડંભાએલો હું આ વિષયમાં તમારા જેટલી આશ્વા નથી રાખી શકતો, પણ મને ભય નથી. તમે વચન લા-યા તેટલું મારે સારું બસ છે. મારો ધર્મ માત્ર આવશ્યક હોય ત્યારે લડી દેવાનો છે; અને લડાઈ ન્યાયની છે એવું સિદ્ધ કરવાનો છે.

એ સિદ્ધિમા તમને અપખેલું વચન અમને ધણો શ્રમદો આપશે અને લઢવું જ પડશે તોયે લઢવામાં અમને બમણું જોર આપશે. પણ વધારે હિંદીઓ જોલમા ગયા વિના અને એક વર્ષમાં હું હિંદુસ્તાન આવી શકું એમ મને ભાસતું નથી.”

એટલે તેઓ બોલ્યા: “હું તને કહું છું તેમાં ફેર પડવાનો જ નથી. મને જનરલ બોથાએ વચન આપ્યું કે કાળો કાયદો રદ થશે અને ત્રણ પૌડનો કર નીકળશે. તારે બાર માસમા હિંદુસ્તાન આવ્યે છૂટકો છે. હું એક પણ બહાનું સાંભળવાનો નથી.”

જોહનસનગર્ગનું ભાષણ પ્રિટોરિયાની મુલાકાત પછી થયું હતું. ટ્રાન્સવાલથી ડરબન, મેરિટઝબર્ગ વગેરે જગ્યાએ ગયા. ત્યાં પણ ધણા ગોરાઓના પ્રસંગમા આવ્યા. કિબરલીની હીરાની ખાણ જોઇ. કિબરલી અને ડરબનમા પણ સ્વાગતમંડળે જોહનસનગર્ગ જેવા ખાણા કર્યા હતાં. તેમા ધણા અંગ્રેજોએ હાજરી આપી હતી. આમ હિંદીઓના તેમજ ગોરાઓનાં મન હરણ કરી ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકાનો કિનારો છોડયો, તેમની ઇચ્છાથી કંલનબંક અને હું તેમને ઝાઝીયાર લગી વળાવવા ગયા હતા. તેમને સારૂ સ્ટીમરમાં અનુકૂળ આવે એવા ખોરાકની સમવડ કરી હતી. રસ્તામાં ડેલાગોઆ બે, ઇન્હામબેન, ઝાંઝીયાર વગેરે બંદરો પર તેમને ખૂબ માન આપવામાં આવ્યું હતું.

સ્ટીમરમા અમારી વચ્ચે વાતો કેવળ હિંદુસ્તાનની અથવા તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા ધર્મની જ થાય. દરેક વાતમાં તેમની કોમળ લાગણી, તેમની સત્યપરાયણતા અને તેમનું સ્વદેશાભિમાન ઝળકી ઉઠતું. મેં જોયું કે સ્ટીમરમાં તે રમત રમતા તેમાંયે રમતના કરતાં હિંદુસ્તાનની સેવાનો ભાવ વિશેષ હતો. તેમાંયે સંપૂર્ણતા તો જોઈએ જ.

સ્ત્રીમરમા અમને નિરાતે વાતો કરવાની ધુરસદ તો મળતી જ. તેમા તેમણે મને હિંદુસ્તાનને સારૂ તૈયાર કરેલો. હિંદુસ્તાનના દરેક નેતાઓનું પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું હતુ. તે વર્ણનો એટલા આબેહૂય હતા કે તે તે નેતાઓ વિષે મેં જે અનુભવ્યું તેમા ને તેમના આશ્વેષન વચ્ચે ભાગ્યે જ તફાવત મેં જોયો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોખલેના પ્રવાસમા તેમની સાથેના સંબંધના એવા તો ધણાથે પવિત્ર સ્મરણો છે કે જે હું અહીં આખી શકું; પણ સત્યાગ્રહના ઇતિહાસ સાથે તેનો સંબંધ નથી તેથી મારે અનિચ્છાએ પણ મારી કલમને રોકવી પડે છે. જાઝી-બારમા થએલો વિયોગ અમને બંનેને અતિશય દુઃખદાયક હતો, પણ દેહધારીઓના નિકટમા નિકટ સહવાસ પણ છેવટે બંધ થાય જ છે એમ સમજીને કંલનબંધે અને મેં સંતોષ વાળ્યો, અને બંનેએ આશા રાખી કે ગોખલેની ભવિષ્યવાણી જોઈ અને એમ બંને એક વર્ષની અંદર હિંદુસ્તાન જઈ શકીએ પણ એ અસંભવિત થયું.

એમ છતાં ગોખલેની દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતે અમને વધારે દૃઢ કર્યા, અને જ્યારે લડત ફરી પાછી તીવ્રરૂપે શરૂ થઈ ત્યારે એ મુલાકાતનો મર્મ અને તેની આવશ્યકતા વધારે સમજાયા. જો ગોખલેનો પ્રવાસ દક્ષિણ આફ્રિકામા ન થયો હોત, પ્રધાન-મંડળની મુલાકાત તેમને ન થઈ હોત તો ત્રણ પૌડના કરને લડતનો વિષય અમે ન જ કરી શકત જો કાળો કાયદો રદ થઈ સત્યાગ્રહની લડત બંધ થઈ હોત તો ત્રણ પૌડના કરને વિષે નવો સત્યાગ્રહ કરવો પડત અને તે કરતા અથાગ દુઃખ સહન કરવું પડત, એટલું જ નહિ પણ લોકો તેને સારૂ તુરત તૈયાર થઈ શકત કે નહિ એ વિષે પણ શંકા તો ખરી જ. એ કર નાખૂદ

કરાવવો એ સ્વતંત્ર હિંદીઓની ફરજ હતી તે નાબૂદ કરવાને અંગે અરજીઓ વગેરે બધા ઇલાજ લેવામાં ચૂક્યા હતા. '૯૫ ની સાલથી કર અપાયા કરતો હતો. પણ ગમે તેવું ઘેર દુઃખ હોય તે પણ જો લાખા સમય સુધી ચાલે તો લોકો તેને ટેવાઈ જાય છે, અને તેની સામે થવાનો ધર્મ તેમને સમજાવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને તેની ધોરતા જગતને સમજાવવી તેટલી જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ગોખલેને અપાએલા વચને સત્યાગ્રહીઓનો માર્ગ સરળ કરી મૂક્યો. કા તો સરકાર વચન પ્રમાણે તે કર કાઢી નાખે અને ન કાઢે તો એવો વચનભંગ એ જ લઢાઈનું સંજ્ઞા કારણ થઈ પડે. થયું પણ તેમજ. સરકારે એક વર્ષની અંદર કર નાબૂદ ન કર્યો એટલું જ નહિ પણ એ કર કાઢી નહિ શકાય એમ ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું.

એટલે ગોખલેના પ્રવાસથી ત્રણ પાડોનો કર સત્યાગ્રહની મારફતે કઢાવવામાં અમને મદદ મળી એટલું જ નહિ પણ તેમના પ્રવાસથી ગોખલે દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નના ખાસ જાણકાર તરીકે ગણાયા. તેમના દક્ષિણ આફ્રિકા વિષેના જોલનું વજન પણ વધ્યું, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેતા હિંદીઓ વિષેના અંગત જ્ઞાનને લીધે હિન્દુસ્તાને શું કરવું જોઈએ તે તેઓ વધારે સમજી શક્યા, અને હિન્દુસ્તાનને સમજાવવા પણ શક્તિમાન થયા. બ્યારે ૧૨ી લડત જગી ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાંથી પૈસાનો વરસાદ વરસ્યો અને લૉર્ડ હાર્ડિંગે સત્યાગ્રહીઓના તરફ લાગણી બતાવી તેઓને ઉત્તેજન આપ્યું. હિન્દુસ્તાનથી મિંઝ ઍર્ડુઝ અને મિંઝ પીઅરસન દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવ્યા. એ બધું ગોખલેના પ્રવાસ વિના ન બની શકત. વચનભંગ કેમ થયો અને પછી શું થયું તે નવા પ્રકરણનો વિષય છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું

વચનભંગ

દક્ષિણ આફ્રિકાની લઢાઇના સત્યાગ્રહમાં એટલી બધી સૂક્ષ્મતા વાપરવામાં આવી હતી કે પ્રચલિત નીતિની વિરુદ્ધ એક પણ પગલું નહોતું ભરાતું, એટલું જ નહિ પણ અયોગ્ય રીતે સરકારને ન રંજીડી શકાય એ વસ્તુ પણ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવતી હતી. જેમ કે કાળો કાયદો કેવળ ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓને જ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો તેથી સત્યાગ્રહનીતિમાં કેવળ ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓને જ દાખલ કરવામાં આવતા હતા. નાતાલ, કેપ કોલોની, દર્યાદિથી ભરતી કરવાનો કાંઈ પણ પ્રયત્ન નહોતો કરવામાં આવ્યો, એટલું જ નહિ પણ ત્યાંથી આવેલાં કહેણુ પણ પાછા વાળવામાં આવ્યાં હતા, અને લઢાઇની મર્યાદા પણ એ કાયદો રદ કરાવવા પર્યંતની જ હતી. આ વસ્તુને નહોત્તા ગોરાઓ સમજી શકતા, નહોતા હિંદીઓ સમજી શકતા. આરંભકાળમાં હિંદીઓ તરફથી એવી માગણી થયાં કરતી કે જે લઢાઇ શરૂ કર્યા પછી કાળા કાયદા સિવાયનાં બીજાં દુઃખોને પણ લઢાઇના હેતુઓમાં ભેળવી શકાય તો કેમ ન ભેળવીએ ? ધીરજથી મેં સમજવું કે તેમાં સત્યનો ભંગ

થાય એવું છે અને જ્યાં સત્યનો જ આગ્રહ છે ત્યાં સત્યના ભંગ એવી વાત કેમ થઈ શકે ? શુદ્ધ લઢાઈમાં તો લઢાઈ કરતાં કરતાં લઢવૈયાનું બળ વધતું જોવામાં આવે તોયે તે આરંભકાળે નીમેલા હેતુ ઉપરાંત આગળ જઈ જ ન શકે, અને તેથી ઉલટું જો હેતુને સારું લઢાઈ કરી હોય તે હેતુનો, લઢવાનું બળ વખત જતાં ક્ષીણ થાય છતાં, ત્યાગ પણ ન કરી શકાય. આ બંને સિદ્ધાંતનો દક્ષિણ આફ્રિકામાં સંપૂર્ણ અમલ થયો. લઢાઈના આરંભમાં જો બળ ઉપર હેતુ રચવામાં આવ્યો હતો તે બળ પાછળથી ખોટું નીવડ્યું એ આપણે જોઈ શક્યા, છતાં મુઠી જેટલા બાકી રહેલા સત્યાગ્રહીઓ એ લઢાઈને છોડી ન શક્યા, આમ ખૂંટવું પ્રમાણમાં સહેલું હતું પણ બળની વૃદ્ધિ થતાં છતાં હેતુમાં વૃદ્ધિ ન કરવી એ વધારે કઠિન છે, અને તેમાં વધારે સંયમ રહેલો છે, એવી સાલચો દક્ષિણ આફ્રિકામાં અનેક જગ્યાએ પ્રાપ્ત થઈ, પણ તેનો સાબ એક પણ વેળાએ નથી બિઠાવ્યો એમ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું અને તેથી ઘણીયે વેળા મેં કહ્યું છે કે સત્યાગ્રહીને સારું એક જ નિશ્ચય હોય. તે નથી ઓછું કરી શકતો, નથી વધારે કરી શકતો, તેમાં નથી ક્ષયને અવકાશ કે નથી વૃદ્ધિને અવકાશ. મનુષ્ય જો માપ પોતાને સારું આપે તે માપથી જગત પણ તેને આંકતું થઈ જાય છે. આવી સૂક્ષ્મ નીતિનો સત્યાગ્રહી ઠાવો કરે છે એમ સરકારે જાણ્યું એટલે જો કે એવું નીતિનું એક ધોરણ પોતાને લાગુ ન પડે છતાં સરકારે સત્યાગ્રહીઓને તેઓએ રચેલા માપથી માપવાનું શરૂ કર્યું. અને જોયાર વેળા નીતિભંગનો આરોપ સત્યાગ્રહીઓ ઉપર મૂક્યો. કાળા કાયદા પછી હિંદીઓની સામે નવા ધારા ઘડાય તેનો સમાવેશ લઢાઈમાં થઈ શકે છે એ બાબત પણ સમજી શકે એવી વાત છે, છતાં જ્યારે નવા

દાખલ થનાર હિંદીઓ ઉપર નવો અંકુશ મૂકવામા આવ્યો. ને તેને લઢાઇના હેતુમાં દાખલ કરવામા આવ્યો. ત્યારે સરકારે નવી વસ્તુઓ લેખવ્યાનો આરોપ મૂક્યો. એ તદ્દન અયોગ્ય આરોપ હતો. જો નવા દાખલ થનાર હિંદીઓને પૂર્વે ન હતી એવી અટકાયત કરવામા આવે તો તેઓને પણ લઢાઇમા દાખલ કરવાનો હક હોવો જોઈએ, અને તેથી સોરાબજી વગેરે દાખલ થયા એ આપણે જોઈ ગયા. સરકારથી આ વાત સાંખી ન શકાય, પણ નિષ્પક્ષપાત લોકોને આ પગલાની યોગ્યતા સમજાવતાં મને જરાયે મુશ્કેલી નહોતી આવી. આવો પ્રસંગ ગોખલે જતા ફરી ઉત્પન્ન થયો. ગોખલેએ તો ધાર્યું હતું કે ત્રણ પૌંડનો કર એક વર્ષની અંદર રદ થશે જ, અને તેના જવા પછી ખેસનારી દક્ષિણ આફ્રિકાની પાર્લામેન્ટમાં રદ કરવાનો કાયદો દાખલ થશે તેનું બદલે જનરલ સ્મટ્સે તે પાર્લામેન્ટમા એમ જાહેર કર્યું કે નાતાલના ગેરાઓ એ કર રદ કરવા તૈયાર ન હોવાથી દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર તે રદ કરવાનો કાયદો પસાર કરવા અસમર્થ છે. વસ્તુતઃ એવું કાંઈ નહોતું. યુનિયન પાર્લામેન્ટમાં ચાર સંસ્થાનો છે તેમાં એક નાતાલના સંજોગનું કાંઈ ચાલી શકે તેમ નહોતું. વળી પ્રધાનમંડળે રજૂ કરેલો કાયદો પાર્લામેન્ટ નામંજૂર કરે ત્યાં લગી તેણે પહોંચવાની આવશ્યકતા હતી. તેમાનું કાંઈ જનરલ સ્મટ્સે નહોતું કર્યું તેથી અમને આ ઘાતકી કરને પણ લઢાઇના કારણમા દાખલ કરવાનો શુભ પ્રસંગ સહેજે પ્રાપ્ત થયો. કારણો ખે મળ્યા. ચાલતી લઢાઇ દરમ્યાન સરકાર તરફથી જે કાંઈ વચન આપવામા આવે તે વચનનો ભંગ થાય તો તે ચાલુ સત્યાગ્રહમા દાખલ થાય એ એક, અને બીજું હિંદુસ્તાનના ગોખલે જેવા પ્રતિનિધિનું એવા વચનભંગથી અપમાન થાય અને

તેથી સમસ્ત હિંદુસ્તાનનું અપમાન ગણાય અને તે અપમાન ન સાંખી શકાય. જે માત્ર પહેલું જ હોત અને સત્યાગ્રહીઓની શક્તિ ન હોત તો કરને રદ કરવાને સાર સત્યાગ્રહના સ્વભાવો ઉપયોગ કરવાનું તેઓ છોડી શકત, પણ હિંદુસ્તાનનું અપમાન થાય એ વસ્તુને સાંખવાનું તો ન જ બની શકે તેથી ત્રણ પૌંડના કરને લઢાઇમાં દાખલ કરવાનો સત્યાગ્રહીઓનો ધર્મ સમજાયો, અને જ્યારે ત્રણ પૌંડના કરને લઢાઇમાં સ્થાન મળ્યું ત્યારે ગિરમિટિયા હિંદીઓને પણ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવાનું સ્થાન મળ્યું. આજ લગી એ લોકોને લઢાઇની ખહાર રાખવામાં આવ્યા હતા એ વાચનારે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. એટલે એક તરફથી લઢાઇનો બોળે વધ્યો અને બીજી તરફથી લઢવૈયા પણ વધવાનો સમય દેખાયો.

ગિરમિટિયાઓમાં આજ લગી સત્યાગ્રહની કાંઈ પણ ચર્ચા કરવામાં નહોતી આવી; તેઓને તેની તાલીમ તો ક્યાથી અપાય જ ? તેઓ નિરક્ષર એટલે ‘ ઇંડિયન ઓપિનિયન ’ અથવા તો બીજાં છાપા ક્યાથી વાંચે ? એમ છતાં મેં જોયું કે એ ગરીબ લોકો સત્યાગ્રહનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા, જે ચાલી રહ્યું હતું તે સમજતા હતા અને તેમાંના કેટલાકને લઢાઇમાં દાખલ ન થઇ શકવાનું દરદ પણ થતું હતું. પણ જ્યારે વચનભંગ થયો ત્યારે અને ત્રણ પૌંડનો કર પણ લઢાઇના હેતુમાં દાખલ કરવાની નોટીસ આપવામાં આવી ત્યારે તેઓમાંના કોણ દાખલ, યશો એની મને મુદ્દલ ખબર નહોતી.

વચનભંગ થવાની વાત મેં જોખસેને લખી તેમને અત્મંજ દુઃખ થયું. તેમને મેં લખ્યું કે તમારે નિર્ભય રહેવું; અમે મરજી પર્યંત ઝૂઝીશું અને કર રદ કરાવીશું. માત્ર એક વર્ષની અંદર

મારે હિંદુસ્તાનમા જવાનું હતું તે ટળ્યું અને પછી ક્યારે જઈ શકાય તે કહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું. ગોપ્પેને તો આકાશગામી હતા. તેમણે મારી પાસે વધારેમાં વધારે અને ઓછામાં ઓછા લઘવૈયાઓનાં નામ માગ્યાં. મેં મને અત્યારે યાદ છે તે પ્રમાણે ૬૫ કે ૬૬ વધારેમા વધારે નામ મોકલ્યા, અને ૧૬ ઓછામા ઓછા. આટલી નાનકડી સંખ્યાને સારૂ હિંદુસ્તાનથી પૈસાની મદદની હું અપેક્ષા નહિ રાખું એ પણ જણાવ્યું. અમારે વિષે નિશ્ચિંત રહેવા અને પોતાના શરીરને ધસી ન નાંખવાની પણ વિનંતિ કરી. દક્ષિણ આફ્રિકાથી મુખ્ય પાછા ફર્યા પછી તેમની ઉપર નજાણા ઇત્યાદિના કેટલાક આક્ષેપો મૂકવામા આવ્યા હતા તેનું મને વર્તમાનપત્રો દ્વારા તેમજ બીજી રીતે જ્ઞાન થઈ ચૂક્યું હતું, તેથી હું ઇચ્છતો હતો કે હિંદુસ્તાનમા અમને પૈસા મોકલવાની કાંઈ પણ હિલચાલ એવો ન કરે. પણ ગોપ્પેનો કડક ઉત્તર મને મળ્યો: “જેમ તમે લોકો તમારો ધર્મ દક્ષિણ આફ્રિકામા સમજો છો તેમ અમે પણ કાંઈક અમારો ધર્મ સમજતા હોઈશું. અમારે શું કરવું થોડું છે એ તમને નહિ કહેવા દઈએ. મેં તો માત્ર ત્યાની સ્થિતિ જાણવાને ઇચ્છ્યું હતું. અમારા તરફથી શું થવું જોઈએ એ વિષે સલાહ નહોતી માગી.” આ શબ્દોનો ભેદ હું સમજ્યો. મેં ત્યાર પછી કોઈ દિવસે આ વિષે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ, લખ્યો નહિ. તેમણે એ જ કાગળમાં મને આશ્વસ્તન આપ્યું હતું અને ચેતવણી પણ આપી હતી. બ્યારે આ રીતે વચનભંગ થયો ત્યારે લડત બહુ લાંબાશે એવો તેમને ભય રહ્યો અને ઐયા જેટલા માણસથી ક્યાં લગી ટકર ઝીલી શકાશે એ વિષે તેમને શંકા રહી. અહીં અમે તૈયારીઓ માંડી. હવેની લઘાઈમાં શાંતિથી ગેસવાનું તો હોય જ નહિ. જેલ લાખી

હોમવવી પડશે એ પણ સમજાયુ. ટૉલ્ડટૉય ફાર્મ બધ કરવાનો નિશ્ચય થયો. કેટલાક કુટુંબો પોતાનો પુરુષવર્ગ જેલમાથી છૂટયા બાદ પોતપોતાને ઘેર ગયા. બાકી રહેનારામાં મુખ્ય ભાગે ફીનિક્સના હતા, એટલે હવે પછી સત્યાગ્રહીઓનું મથક શીનિક્સ કરવું એવો નિશ્ચય થયો. વળી ત્રણ પૌંડની લડતની અંદર જે ગિરમિટિયા ભાગ લે તો તેઓને મળવું વગેરે પણ નાતાલમાં વધારે સગવડવાળું થઇ શકે તેથી પણ શીનિક્સ મથક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હજી લડત શરૂ કરવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી તેટલામાં એક નવું વિદ્ય આવી પડયું, જેથી સ્ત્રીઓને પણ લઠાઇમાં દાખલ થવાની તક મળી. કેટલીક બહાદુર સ્ત્રીઓએ તેમાં ભાગ લેવાની માગણી પણ કરી હતી, અને જ્યારે ફેરીના પરવાનગી બતાવ્યા વિના ફેરી કરી જેલમાં જવાનું શરૂ થયું હતું ત્યારે ફેરી કરનારની સ્ત્રીઓએ પણ જેલમાં જવાની ઇચ્છા બતાવી હતી. પણ તે વખતે પરદેશમાં સ્ત્રીવર્ગને જેલમાં મોકલવાનું અમને સૌને અચોક્ક્ય લાગ્યું. જેલમાં મોકલવાનું કારણ પણ નહિ જણાયું અને તેઓને જેલમાં લઇ જવાની મારી તો તે વખતે હિંમત પણ નહોતી. અને તેની સાથે એમ પણ જણાયું કે જે કામદો મુખ્યત્વે કરીને પુરુષવર્ગને જ લાગુ પડતો હોય તે કાયદાને રદ કરાવવામાં સ્ત્રીઓને હોમવી એમાં પુરુષવર્ગને હીણપત પણ લાગે. પણ હવે એક બનાવ એવો બન્યો કે જેમાં સ્ત્રીઓનું ખાસ અપમાન થતું હતું, અને જે અપમાન દૂર કરવાને સારૂ સ્ત્રીઓ પણ હોમાય તો ખોટું નહિ એમ જણાયું.

પ્રકરણ ૧૫ મું

વિવાહ તે વિવાહ નહિ

કેમ જાણે અદૃશ્ય રહ્યા છત્વર હિંદીઓની જીતની સામગ્રી તૈયાર કરી ન રહ્યા હોય અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓનો અન્યાય હજી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે ખતાવવા ન ઇચ્છતો હોય એમ કોઇએ ન ધારેલો એવો બનાવ બન્યો. હિંદુસ્તાનથી બહાર વિવાહિત માણસો દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલા હતા, અને કેટલાક ત્યાં જ પરણ્યા હતા. હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય વિવાહ રજીસ્ટર કરવાનો કાયદો તો છે જ નહિ. ધાર્મિક ક્રિયા બસ ગણાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ હિંદુસ્તાનમાંથી વિષે એ જ પ્રથા હોવી જોઈએ, અને ચાળીસ વર્ષ થયાં હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આવ્યા હતા, છતાં કોઈ વખત હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ધર્મ મુજબ થએલા વિવાહ રદ ગણાયા ન હતા. પણ આ સમયે એક કેસ એવો થયો કે જેમાં ન્યાયાધીશે ઠરાવ આપ્યો કે દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે થએલ વિવાહ — વિવાહના અમલદારની પાસે જે રજીસ્ટર થએલ હોય તે — સિવાયના વિવાહને સ્થાન નથી, એટલે કે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી ઇત્યાદિ ધર્મક્રિયા પ્રમાણે થએલા વિવાહ મજબૂર બંધકર ચુકાદાથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રદ ગણાયા અને તેથી તે કાયદા અનુસાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં બહારી પરણેલી હિંદી સ્ત્રીઓનો દરજ્જો તેમના પતિની ધર્મ-

પત્નીઓ તરીકેનો મરી રાખેલી સ્ત્રીઓ તરીકે ગણાશે અને એ સ્ત્રીઓની પ્રજાને પોતાના બાપના વારસાનો હક પણ ન રહે. આ સ્થિતિ ન સ્ત્રીઓ સહી શકે, ન પુરુષ સહન કરી શકે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓમાં બારે ખગબળાટ વર્ષો. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મેં સરકારને પૂછ્યું કે શું તેઓ ન્યાયાધીશના ઠરાવને કબૂલ રાખશે ? કે તેણે કરેલો કાયદાનો અર્થ ખરો હોય તોપણ તે અનર્થ છે એમ સમજી નવો કાયદો પસાર કરી હિંદુ-મુસલમાન ઇત્યાદિ ધર્મક્રિયાઓ પ્રમાણે થએલા વિવાહને કાયદેસર ગણશે ? સરકાર કાંઈ એ વખતે દાદ દેતેલી હતી નહિ. જવાબ નકારમાં આવ્યો. પેલા ઠરાવની સામે અપીલ કરવી કે નહિ એ વિચાર કરવા સત્યાગ્રહમંડળ બેઠું. છેવટે બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે આવી બાબતમાં અપીલ હોઈ જ ન શકે. જો અપીલ કરવી હોય તો સરકાર કરે અથવા સરકાર ઇચ્છે તો ખુલ્લી રીતે તેના વકીલ મારફત હિંદીઓનો પક્ષ લે તો જ હિંદીઓથી કરી શકાય. એ વિના અપીલ કરવી એ અસુક રીતે હિંદુ-મુસલમાન વિવાહ રદ થવાનું સાખ્યા બરાબર થાય. વળી તેવી અપીલ કર્યા પછી પણ જો તેમાં હાર થાય તો સત્યાગ્રહ જ કરવાનો હોય, તો પછી આવા અપમાનને વિષે અપીલ કરવાપણું હોય જ નહિ.

હવે સમય એવો આવ્યો કે શુભ યોધડિયા કે શુભ તિથિની રાહ જોવાય જ નહિ. સ્ત્રીઓનું અપમાન થયા પછી ધીરજ કેમ રહે ? થોડા કે ઘણા જેટલા મને તેટલાથી સત્યાગ્રહ તીવ્ર રૂપે શરૂ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. હવે સ્ત્રીઓને લઢાઈમાં જોડાતાં ન રોકી શકાય, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીઓને લઢાઈમાં દાર્પલ થવાને નોતરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ તો જે બહેનો ટૉલ્સ્ટૉય

ફાર્મમાં રહી હતી તેઓને નોતરી. તે બહેનો તો દાખલ થવા તકની રહી હતી. મેં તેમને લડતના બધાં જોખમોનું બાન કરાવ્યું. ખાવાપીવામાં, પોષાકમાં, સુવખેશવામાં અંકુશ હશે એ સમજાવ્યું. જોક્ષોમાં સખ મળૂંરી સોપે, કપડાં ધોવડાવે, અમલદારો અપમાન કરે વગેરે બાબતની ચેતવણી આપી. પણ આ બહેનો એક પણ વસ્તુથી ડરી નહિ. બધી બહાદુર હતી એકને તો કેટલાક માસ ચઢ્યા હતા; કોઈને બાળક હતાં, તેવીઓએ પણ દાખલ થવાનો આગ્રહ કર્યો હતું તેમાની કોઈને રોકવા અસમર્થ હોતો. આ બધી બહેનો તાામલ હતી. તેઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:

૧. શ્રીમતી થંબી નાઈડુ; ૨. શ્રીમતી એન. પિલ્લે; ૩. શ્રીમતી કે. સુન્ડેસા પિલ્લે; ૪. શ્રીમતી એ. પી. નાઈડુ; ૫. શ્રીમતી પી. કે. નાયડુ; ૬. શ્રીમતી ચિન્નસ્વામી પિલ્લે, ૭. શ્રીમતી એન. એસ. પિલ્લે ૮. શ્રીમતી આર. એ. મુદલિંગમ; ૯ શ્રીમતી ભવાના દયાલ; ૧૦ શ્રીમતી એમ. પિલ્લે; ૧૧. શ્રીમતી એમ. બી. પિલ્લે

આમાથી છ બહેનો ધાવણા બાળકો સાથે હતી.

ગુન્ડો કરીને કેદ થવું સહેલું છે. નિર્દોષ રહેતાં છતાં પકડાવું મુશ્કેલ છે. ગુન્ડેગાર પકડાવા દમ્બોનો નથી તેથી પોલીસ તેની પૂઠે ભીએલી હોય છે અને તેને પકડે છે. સ્વેચ્છાએ અને નિર્દોષ રહી જોક્ષમાં જનારને પોલીસ ન ચાલતા જ પકડે છે. આ બહેનોનો પ્રથમ ચત્ત નિષ્ફળ ગયો. તેમણે વગર પરવાને ફેરી કરી પણ પોલીસે તેમને પકડવા ના પાડી, તેમણે ફ્રીનિખનથી ઓરિંજિયાની સરહદમાં વિના પરવાનગીએ પ્રવેશ કર્યો છતા કોઈ પકડે નહિ. હવે કઈ રીતે પકડાવું એ સ્ત્રીઓને સવાલ થઇ

પકડે. પકડાય તેવા મરદો ધણી તૈયાર ન હતા, જે તૈયાર હતા તેમને પકડાવું મહેલું નહોતું.

છેલ્લો રસ્તો ધાર્યો હતો તે લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ પગલું ધણું તેજસ્વી નીવડ્યું. મેં ધાર્યું હતું કે છેવટે સમયે મારી માથે શીનિકસમા રહેલા બધાને હોમવા છે. એ મારે સાર આપરનો ત્યાગ હતો. શીનિકસમાં રહેનાર અંગતના સાથીઓ અને સગાં હતા, છાપું ચલાવવા જેટલા માણસો જોઈએ તે અને સોળ વર્ષની અંદરના બાળકોને છોડી બાકીના બધાને જલ-યાત્રા કરવા મોકલવા એ ધારણા હતી. આથી વધારે ત્યાગ કરવાનું સાધન મારી પાસે ન હતું. ગોખેને લખતાં જે છેવટેના સોળ જણુ ધારેલા તે આમાંના જ હતા. આ મંડળીને સરહદ ઓળંગતી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ કરીને દાખલ થતા વગર પરવાને પ્રવેશ કરવાના ગુન્હા સાર પકડાવી દેવાની હતી. એવું ભય હતો કે જે પ્રથમથી આ પગલાની વાત જાહેર કરવામાં આવે તો તેઓને સરકાર ન પકડે તેથી એચાર મિત્રો સિવાય કોઈને આ વાતની મેં જાણુ કરી નહોતી. સરહદ ઓળંગતી વેળા પોલીસના અમલદાર હમેશાં નામઠામ પૃછે આ વખતે નામઠામ ન આપવાં એ પણ યોજનામાં હતું. અમલદારને નામ-ઠામ ન આપવાં એ પણ એક નોખો ગુન્હો ગણાતો હતો. નામ-ઠામ આપતા તેઓ મારા સગાસંબંધીમાના છે એમ જાણે તો પોલીસ ન પકડે એ ભય હતો, તેથી નામઠામ ન આપવાને ધરાદો કર્યો હતો, અને આ પગલાની સાથે જે જે બહેનો ટ્રાન્સવાલમાં પકડાવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી તે બહેનોને નાતાલમાં દાખલ થવાનું હતું. જેમ નાતાલમાંથી ટ્રાન્સવાલમાં પરવાના વિના દાખલ થવું એ ગુન્હો ગણાતો તેમજ ટ્રાન્સવાલમાંથી

નાતાલમાં દાખલ થવા વિષે પણ હતું. એટલે આ બહેનોએ જો તેમને પકડે તો નાતાલમાં પકડાવાનું હતું, અને જો ન પકડે તો તેઓને નાતાલમાં કોચસાની ખાણો હતી તેના મથક ન્યુકેસલમાં જઈ ત્યાં મજૂરોને નીકળી જવાને વિનવવા એમ હતું હતું. આ બહેનોની માતૃભાષા તામિલ હતી; તેમને થોડું-ધણું હિંદુસ્તાની પણ આવડે જ, અને મજૂરવર્ગનો ઘણો ભાગ મદ્રાસ ઇલાકાનો તામિલ, તેલુગુ છતાંદિ હતો. ખીખ પણ પુષ્કળ હતા. જો મજૂરો આ બહેનોની વાત સાંભળી પોતાનું કામ છોડે તો તેઓને પણ મજૂરોની સાથે સરકાર પકડ્યા વિના ન જ રહે; તેથી મજૂરોમાં વધારે ઉત્સાહ આવે એવો પૂરો સંભવ હતો. આ પ્રમાણે વ્યૂહરચના મનમાં ગોઠવી ટ્રાંસવાલની બહેનોને સમજણ આપી હતી.

પછી હું શીનિક્સ ગયો. શીનિક્સમાં સૌની સાથે બેસીને વાત કરી. પ્રથમ તો શીનિક્સમાં રહેતી બહેનોની સાથે મસલત કરવાનું હતું. બહેનોને જોલમાં મોકલવાનું પગલું ઘણું બંધ કરે છે એ હું જાણતો હતો. શીનિક્સમાં રહેનારી ઘણી બહેનો ગુજરાતી હતી. તેથી પેલી ટ્રાંસવાલવાળી બહેનોના જેવી કસાયલી અથવા અનુભવવાળી ન ગણાય. વળી ઘણીખરી મારી સગી એટલે કેવળ મારી શરમને લીધે જ જોલમાં જવાનો વિચાર કરે, અને પછી અણીને વખતે ગભરાઈને અથવા જોલમાં ગયા પછી અકળાઈ મારી વગેરે માગે તો મને આઘાત પહોંચે, લઢાઈ એકદમ નબળી પડી જાય, એ વસ્તુ પણ રહી હતી. મારી પત્નીને તો મારે ન જ લલચાવવી એ નિશ્ચય હતો. તેનાથી નાથે ન પડાય અને હા પાડે તો તે હાની પણ કેટલી કિંમત કરવી એ હું ન કહી શકું. આવા જોખમના કામમાં

સ્ત્રી પોતાની મેળે જે પગલું ભરે તે જ પુરુષે સ્વીકારવું જોઈએ અને ન ભરે તો પતિએ તેને વિષે જરાયે દુઃખી ન થવું જોઈએ એ હું સમજતો હતો, તેથી મેં તેની સાથે કંઈ પણ વાત ન કરવી એમ ધાર્યું. ખીજી બહેનોની સાથે મેં વાત કરી; તેઓએ ટ્રાન્સવાલની બહેનોની જેમ ખીડું ઝડપી લીધું અને જોલજનના કરવાને તૈયાર થઈ. ગમે તે દુઃખ સહન કરીને પણ જોલ પૂરી કરશું એવી મને ખાતરી આપી આ બધી વાતનો સાર મારી પત્નીએ પણ જાણી લીધો, અને મને કહ્યું: “મને આ વાતની ખબર નથી આપતા એનું મને દુઃખ થાય છે મારામાં એવી શી ખામી છે કે હું જોલમા ન જઈ શકું? મારે પણ એ જ રસ્તો લેવો છે કે જે લેવાની આ બહેનોને તમે સલાહ આપી રહ્યા છો.” મેં કહ્યું: “મારે તને દુઃખ લગાડવાનું હોય જ નહિ. આમા અવિશ્વાસની વાત નથી. હું તો તારા જવાથી રાજી જ થાઉં. પણ મારી માગણીથી તું ગઈ છે એવો આભાસ સરખો મને ન ગમે. આવાં કામ સૌ પોતાની હિમ્મતથી જ કરે. હું કહું એટલે સહેજે માઈ વચન રાખવાની ખાતર તું ચાલી જાય, પછી કેરટમા ઊભતાં જ ધ્રુજી જાય અને હારે અથવા તો જોલનાં દુઃખથી ત્રાસે તો તેમા તારો દોષ તો હું ન ગણું, પણ મારા હાલ શા થાય? હું તને કંઈ રીતે સંધરી શકું અને જગતની સામે કયો રીતે ઊભી શકું, એવાં ભયથી જ મેં તને લલચાવી નથી.” મને જવાબ મળ્યો: “હું હારીને છુટી આવું તો મને ન સંધરવી. મારાં છોકરાયે સહન કરી શકે, તમે બધા સહન કરી શકો અને હું જ એકલી ન સહન કરી શકું એવું તમારાથી કેમ ધારી શકાય? મારે આ લડતમાં દાખલ થયે જ છૂટકો છે.” મેં જવાબ આપ્યો: “તો મારે

તને દાખલ કર્યે જ છૂટકો છે. મારી શરત તો તું જાણે છે, મારો સ્વભાવ તું જાણે છે. હજુ પણ વિચાર કરવો હોય તો ફરી વિચાર કરજો અને પુષ્પ વિચાર કર્યા પછી ન બળવું એમ લાગે તો તને છૂટ છે એમ સમજજો. અને 'નિશ્ચય બદલવામા હજુ કશી શરમ પણ નથી એ પણ જાણજો " મને જવાબ મળ્યો: "વિચાર બિચાર કાઢ કરવાના છે જ નહિ મારો નિશ્ચય જ છે." શ્રીનિક્સમા બીજા નિવાસીઓ હતા તેઓને પણ સ્વતંત્રપણે નિશ્ચય કરવાનું મેં સૂચવ્યું હતું. લઢાઇ થોડી મુદત ચાલો કે લાખી મુદત, શ્રીનિક્સ કાયમ રહો કે જમીનદોસ્ત થાઓ, જનારા સાળ રહો કે માદા પડો, પણ કોઈથી ન જ ટૂટી શકાય, એ શરતો ફરીફરીને અને પેરેપેરે કરીને મેં સમજાવી હતી. સૌ તૈયાર થયા. શ્રીનિક્સની બહારનામા એક માત્ર રસ્તમજી જીવજીતી ઘોરખોદુ હતા. તેમનાથી આ બધી મસલતો હું છૂપી રાખી શકું એમ ન હતું તે પાછળ રહે એમ પણ ન હતું. તેમણે જોય તો ભોગવી જ હતી, પણ ફરી જવાનો તેમનો આગ્રહ હતો. આ ટુકડીના નામ નાચે પ્રમાણે:

૧. સૌ. કરતુર મોહનદાસ ગાંધી, ૨ સૌ. જયાકુંવર મણિલાલ ડાકટર, ૩ સૌ. કાશી જગનલાલ ગાંધી, ૪. સૌ. સંતોક મગનલાલ ગાંધી, ૫. શ્રી. પારસી રસ્તમજી જીવજીતી ઘોરખોદુ, ૬. શ્રી. જગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધી, ૭. શ્રી. રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ, ૮. શ્રી. મગનભાઈ હરિભાઈ પટેલ, ૯. શ્રી. સોલોમન ફાયપન, ૧૦. ભાઈ રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી, ૧૧ ભાઈ રાજુ ગોવિંદ, ૧૨. ભાઈ શિવપુજન બદ્રી, ૧૩ ભાઈ ગોવિંદ રાજુભી, ૧૪. કુપ્પુસ્વામી મુઢલીઆર, ૧૫. ભાઈ ગોકળદાસ હંસરાજ, ૧૬. ૭ ઈ રેવાશંકર રતનશી સોઢા.

પછી થું થયું તે હવેના પ્રકરણમા.

પ્રકરણ ૧૬ મું

સ્ત્રીઓ કેદમાં

આ ટુકડી સરહદ ઓળંગી વગર પરવાને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવા સારૂ કેદમાં જવાની હતી. નામો ઉપરથી વાચનાર જોશે કે એ નામોમાના કેટલાક એવા છે કે પ્રસિદ્ધ થયે પોલીસ તેઓને કદાચ ન પકડે મારે વિષે એમજ થયું હતું. એએક વાર પકડ્યા પછી સરહદ ઓળંગતી વેળા મને પકડવાનું પોલીસે છોડી દીધું હતું. આ ટુકડીના નીકળવાની ખબર કોઇને નહોતી આપવામાં આવી. છાપાને તો શાની અપાય? વળી તેઓને એવી સમજાતી આપવામાં આવી હતી કે તેઓએ પોલીસને પણ પોતાના નામ-કામ ન આપવા અને પોલીસને કહેવું કે અદાલતમાં નામ આપશું

પોલીસની આગળ આવા કેસ ધણી વેળા આવતા. હિંદીઓને પકડાવાની આદત ખૂબ પછી ધણી વેળા તો કેવળ મીઠી-ખજવણી કરવાને સારૂ પણ તેઓ નામ ન આપતા. એટલે પોલીસને આ વેળા કંઈ વિચિત્ર ન લાગ્યું. પોલીસે આ ટુકડીને પકડી. કેસ < ચાલ્યો ને બધાને ત્રણ ત્રણ માસની સખત મજૂરીની કેદ મળી.

જે બહેનો ટ્રાન્સવાલમાં પકડાવાના પ્રયત્નમાં નિરાશ થઈ હતી તે નાતાલમાં દાખલ થઈ. તેઓને વગર પરવાન દાખલ થવા સાર પોલીસે ન પકડી. જો ન પકડે તો તેઓએ ન્યુ-કેસલમાં થાણું કરી કોલસાની ખાણના હિંદી મજૂરોને પોતાનું કામ છોડવા વીનવવા એમ હર્થું હતું. ન્યુકેસલ નાતાલમાં કોલસાની ખાણોનું મથક છે. આ ખાણોમાં મુખ્યત્વે હિંદી મજૂરો હતા. બહેનોએ કામ શરૂ કર્યું. તેની અસર વીજળીની જેમ ફેલાઈ. ત્રણ પૌંડના કરની હકીકતે મજૂરોને પીગળાવ્યા. તેઓએ પોતાનું કામ છોડ્યું. મને તાર મળ્યો. હું રાજી થયો પણ તેટલો જ ગભરાયો. મારે શું કરવું? હું આ અદ્ભુત જગ્યાતે સારું તૈયાર ન હતો. મારી પાસે પૈસા ન હતા, ન હતા એટલા માણસ કે જેઓ આ કાર્યને પહોંચી વળે. મારી ફરજ હું સમજતો હતો. મારે ન્યુકેસલ જવું ને જે થાય તે કરવું. હું ઉપડ્યો.

આ બહાદુર બહેનોને હવે કંઈ સરકાર છોડે? તે પકડાઈ અને પહેલી ટુકડીને મળી. તેઓને પણ એ જ સજા મળી અને એ જ જગ્યાએ કેદમાં રાખી. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ જાગ્યા. તેઓની નિદ્રા ભાંગી. તેઓમાં નવું ચેતન આવ્યું જણાયું. પણ સ્ત્રીઓના બલિદાને હિંદુસ્તાનને પણ જગાડ્યું. સર ફિરોજશાહ મહેતા આજ લગી તટસ્થ હતા. ૧૯૦૧ ની સાલમાં મને તેમણે હપડો આપી ત્યાં ન જવા સમજાવ્યો હતો. તેમનો અભિપ્રાય હું અગાઉ જણાવી ગયો છું. સત્યાગ્રહની લડતે પણ તેમની ઉપર થોડી જ છાપ પાડી હતી. પણ સ્ત્રીઓની કેદે તેમના ઉપર જાદુઈ અસર કરી. તેમણે પોતે જ પોતાના ટાઉનહાલના માધણમાં જણાવ્યું કે સ્ત્રીઓની કેદે તેમની

શાંતિ પણ ભાગી છે. હિંદુસ્તાનથી હવે શાંત રહી એસાય જ નહિ.

શ્રીઓની બહાદુરીની શી વાત 'બંધીને નાતાલની રાજધાની મારિત્સબર્ગમાં રાખવામાં આવી. અહીં તેઓને ઠીક દુઃખ દેવામાં આવ્યું. ખોરાકમાં તેઓની જરા પણ કાળજી ન રાખવામાં આવી. મજૂરીમાં તેઓને ઘોખીનું કામ આપવામાં આવ્યું. બહારથી ખોરાક આપવાની સખત મનાઇ લગલગ આખર સુધી રખાઇ. એક બહેનને અમુક જ ખોરાક લેવાનું વ્રત હતું. તેને તે ખોરાક ઘણી મુશીબતે આપવાનો ઠરાવ થયો, પણ તે એવો ખરાબ કે ખાધો જાય નહિ. ઑલિવ ઑઇલની ખાસ જરૂર હતી. તે પ્રથમ તો ન જ મળ્યું. પછી મળ્યું; પણ તે જૂનું ને ખોરૂં. પોતાને ખરેખર મગાવવાની વિનંતિ કરવામાં આવી તેના જવાબમાં 'આ કંઈ હોટેલ નથી. જે મળે તે ખાવું પડશે' એવો જવાબ મળ્યો. આ બહેન જ્યારે જેલમાંથી નીકળી ત્યારે તે માત્ર હાડપિંજર રહી હતી. મહા પ્રયાસે તે ભચી.

ખીજ એક જીવલેણ તાવ લઇને નીકળી. તેના તાવે જેલમાંથી નીકળ્યા બાદ તેને થોડા જ દિવસમાં પ્રભુને ત્યાં પહોંચાડી. એને હું કેમ જૂલું 'વાલિયામાં અઢાર વર્ષની ખાળા હતી. હું તેની પાસે ગયો ત્યારે તે પથારીવશ હતી. તે કેદમાં ઊંચી હોવાથી તેનું લાકડી જેવું શરીર ખીલામણું લાગતું હતું.

“વાલિયામાં, જેલ જવાનો પશ્ચાત્તાપ તો નથી ના?”

“પશ્ચાત્તાપ શાને હોય! મને શરી પકડે તો હું હમણાં જ જેલ જવા તૈયાર છું.”

“પણ આમાંથી મોત નીપજે તો?” મેં પૂછ્યું.

“બલે નીપજે. દેશને ખાતર મરવું કેાને ન ગમે?”

આ વાત પછી વાલિયામા થોડા દિવસમાં મૃત્યુ પામી. તેનો દેહ ગયો, પણ આ બાળા પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે. વાલિયામાની પાછળ શોક દર્શાવનારી સભાઓ ઠેઠેકાણે થઈ અને ઠામે આ પવિત્ર બાઇના સ્મરણથે 'વાલિયામા હૉલ' બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો. આ હૉલ બાંધવાનો ધર્મ હવે કોમે પાળ્યો નથી. તેમા વિધો આવ્યા છે. કોમમાં કુસંપ પેઠો. મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ એક પછી એક ચાલ્યા ગયા. પણ પથ્થર ને ચૂનાનો હૉલ બંધાવો વા ન બંધાવો, વાલિયામાની સેવાનો નાશ નથી. એ સેવાનો હૉલ તો તેણે પોતાને હાથે જ બંધાવ્યો તેની મૂર્તિ ઘણાં હૃદયમંદિરોમાં આજ પણ બિરાજે છે. અને જ્યાં લગી ભારતવર્ષનું નામ છે ત્યાં લગી દક્ષિણ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં વાલિયામા છે જ.

આ બહેનોનું બલિદાન વિશુદ્ધ હતું. એ બિચારી કાયદાની બારીબીઓ બાંધતી ન હતી. તેમની ધણીને દેશનું બાન ન હતું. તેમનો દેશપ્રેમ કેવળ શ્રદ્ધા ઉપર નિર્ભર હતો. તેમની કેટલીક નિગહર હતી, એટલે છાપુ કપાથી વાંચી બાંધે ? પણ તે બાંધતી હતી કે કોમના માનવચ્છનું હરણ થતું હતું. તેમનું જોલ જવું તેમનો આર્તનાદ હતો, શુદ્ધ યજ્ઞ હતો. આવી હૃદયની પ્રાર્થના પ્રભુ સાંભળે છે. યજ્ઞની શુદ્ધતામા તેની સફળતા રહેલી છે. પ્રભુ બાંધનાનો ભૂખ્યો છે. ભક્તિપૂર્વક એટલે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી અપાએલું પાદકું, પુષ્પ કે પાણી પણ ઇશ્વર હેતે સ્વીકારે છે ને તેનું કરોડોળાકું ફળ દે છે સુદામાના ઘેલા ચપટી ચોખાની ભેટ તો તેની વર્ષોની ભૂખ ભાગી. ઘણાના જોલમા જવાશી ફળ નયે આવે. પણ એક જ શુદ્ધ આત્માએ ભક્તિપૂર્વક કરેલું અર્પણ ઠાઈ ડાળે અરૂણ ગાય નહિ. કોણ બાંધે છે કે દક્ષિણ

આફ્રિકામાં કોનો કોનો યસ ફળ્યો ? પણ એટલું તો આપણે જાણીએ જ છીએ કે વાલિયામાનો તો ફળ્યો જ. બહેનોનો તો ફળ્યો જ.

સ્વદેશયત્રમાં, જગતયત્રમાં અસંખ્ય હોમાયા છે, હોમાઇ રહ્યા છે ને હોમાશે એ જ યથાર્થ છે. કેમકે કોઇ જાણતું નથી કે કોણ શુદ્ધ છે. પણ સત્યાગ્રહીઓ આટલું તો સમજે જ કે તેમનામાં એકે પણ શુદ્ધ હોય તો તેનો યસ ૧૭ નીપજવવાને સારૂ બસ છે. પૃથ્વી સત્યના બળ પર ટકેલ છે. અસત્ — અસત્ય — એટલે ‘નથી,’ સત્-સત્ય — એટલે ‘છે.’ અસતને જ્યા હસ્તી જ નથી ત્યા તેની સફળતા શી હોય ? અને ‘છે’ તેનો નાશ કોણ કરી શકનાર છે ? આટલામાં સત્યાગ્રહનું આધું શક્ત છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

મજૂરોની ધારા

અહેનોના આ ત્માગની અસર મજૂરો પર અદ્ભુત થઈ. ન્યુકેસલની નજીકની ખાણોમાના મજૂરોએ પોતાના ઓળર છોડ્યાં. તેઓની ધારા ચાલી. મને ખબર પડતા મેં શીનિક્સ છોડ્યું ને હું ન્યુકેસલ પહોંચ્યો.

આવા મજૂરોને પોતાના ઘર હોતાં નથી. માલિકો જ તેઓને સારૂ ઘર બનાવે છે, માલિકો તેઓના રસ્તાઓ ઉપર દીવાબત્તી મૂકે છે. માલિકો જ તેઓને પાણી પણ આપે છે. એટલે મજૂરો દરેક રીતે પરાધીન થાય છે. અને તુલસીદાસે કહ્યું છે તેમ—

‘પરાધીન સપને મુખ નાહી’

મારી પાસે અનેક જાતની શરિયાદો આ હડતાળિયા લાવવા મંડ્યા. કોઈ કહે માલિકો રસ્તાની બત્તી બંધ કરે છે, કોઈ કહે પાણી બંધ કરે છે. કોઈ કહે તેઓ હડતાળિયાઓને સરસામાન તેઓની કોટડીઓ બહાર ફેંકી દે છે. એક પઠાણે આવી મારી પાસે પોતાનો વાસો બતાવ્યો ને બોલ્યો, “યહ દેખો. મુઝે કૈસે મારા હૈ મૈને આપકે લિયે બદમાશ કો છોડ દીયા હૈ. આપકા ચહી હુકમ હૈ મૈ પઠાન હું. ઓર પઠાન ક્ષી માર ખાતા નહીં હૈ. માર મારતા હૈ.”

મેં જવાબ આપ્યો: “ ભાઈ, તુમને બહોત હી અઝા કામ ક્રિયા. ઇસીકા મેં સઝી બહાદુરી કહતા હું. તુમારે જૈસે દોગો સે હમ જીતેગે ”

મેં આમ સુબારકપાદી તો આપી, પણ મનમા વિમાર્યું કે આવું ધણાને બને તો હડતાળ નહિ ચાલે. મારનું છોડીએ તો માલિકોની ફરિયાદ પણ શી કરવી? હડતાળ કરનારના બત્તી, પાણી વગેરેની સગવડો માલિકો કાપી નાખે તો તેમાં ફરિયાદને ઝાઝુ સ્થાન નથી. હો કે ન હો, લોકો એવી સ્થિતિમાં કેમ નબી શકે? મારે કંઈક ઉપાય વિચારી લેવો જોઈએ. અથવા તો લોકો કેવળ થાકીને કામ ઉપર ચડે તેના કરતાં તેઓ પોતાની હાર કબૂલ કરીને પાછા કામે જાય એ જ સાફ. પણ એવી સલાહ મારે મુખેથી લોકો ન જ સાબજો. રસ્તો એક જ હતો કે લોકોએ માલિકોની કોટડીઓ છોડવી એટલે ‘હિજરત’ કરવી.

મનુરો પાંચ પચીસ ન હતા, સેંકડો હતા; હનુરો ચતાંબ વાર ન લાગે. તેઓને સાડ મકાન ક્યાંથી કાઢું? ખાવાનું ક્યાંથી લાવું? હિંદુસ્તાનથી પૈસા મંગાવવા નહોતા. ત્યાંથી જો પૈસાનો વરસાદ વરસેલો તે હજુ વરસવો શરૂ નહોતો થયો. હિંદી વેપારીઓ એટલા ડરી ગયા હતા કે તેઓ મને મહેર રીતે કંઈ મદદ આપવા તૈયાર ન હતા. તેઓનો વેપાર ખાણના માલિકો સાથે ને ખીજ ગોરાઓની સાથે રહ્યો એટલે તેઓ ખુશી રીતે મને કેમ મળે? હું જ્યારે જ્યારે ન્યુકેસલ જતો ત્યારે તેમને ત્યાં ઉતરતો. આ વેળા મેં પોતે જ તેમનો રસ્તો સરળ કરી મૂક્યો. ખીજ જગ્યાએ જ ઉતરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હું જણાવી ગયો છું કે જે બહેનો ટ્રાન્સવાલથી આવી હતી તેઓ દ્રાવિડ પ્રાંતની હતી. તેમનો ઉતારો એક દ્રાવિડ કુટુંબ

જે ખ્રિસ્તી હતું તેમને ત્યાં હતો. એ કુટુંબ મધ્યમ સ્થિતિનું હતું. તેને નાનો જમીનનો ટુકડો હતો. ને જે ત્રણ કોટડીવાળું ઘર હતું. મેં અહીં ઉતરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઘરઘણીનું નામ લેઝરસ હતું. ગરીબને કોની બીક હોય? અમ બધા મૂળ ગિરમિટિયા કુટુંબના હોય એટલે તેમને અથવા તેમના સગાને ત્રણ પૌંડ દેવાના હોય. ગિરમિટિયાના દુઃખોનો તેમને પૂરો પરિચય હોય જ એટલે તેમના પ્રત્યે લાગણી પણ પૂરી હોય. આ કુટુંબે મને વધાવી લીધો. મને વધાવી લેવો એ કોઈ કાળે મિત્રોને સારું સહેલું તો રહ્યું જ નથી પણ આ વેળા મને વધાવવો એટલે આર્થિક નાશને વધાવવો, કદાચ જેલને પણ વધાવવી પડે એવું હતું. આવી સ્થિતિમાં મૂકાવાને તૈયાર ધનિક બેપારી થોડા જ હોઈ શકે. મારે મારી અને તેમની મર્યાદા સમજી તેમને કફોડી સ્થિતિમાં ન મૂકવા જોઈએ. લેઝરસને બિચારાને થોડો પગાર ખોવો પડે તો તે ખુબ, તેને કેદમાં કોઈ લઈ જાય તો બલે પણ તે પોતાનાથી પણ ગરીબ એવા ગિરમિટિયાનું દુઃખ કેમ નીરાતે સાખે? તેને જ ત્યાં રહેલી બહેનો આ ગિરમિટિયાની મદદે આવતા જેલમાં જતી તેણે જોઈ. તેમના પ્રત્યે પણ પોતાની ફરજ છે એમ ભાઈ લેઝરસે વિચાર્યું ને મને સંઘર્ષો. સંઘર્ષો તો ખરે પણ પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું. મારા તેને ત્યાં જવા પછી તેનું ઘર ધર્મશાળા થયું. સેંકડો માણસો ગમે તેવા આવે ને જાય. તેના ઘરની આસપાસની જમીન માણસોથી ખદબદી ઉઠી. તેને ધેર ચોવીસ કલાક રસોડું ચાલ્યું. તેમાં તેની ધર્મપત્નીએ કાળજીવતૂટ મહેનત કરી. અને એમ છતાં બન્નેનો હસમુખો ચહેરો કાયમ હશે. મેં તેમની મુખપ્રકૃતિમાં કદી અણગમો ન જોયો.

પણ લેઝરસ કંઈ સેંકડો મનુરોને ખાવાનું પૂરું પાડી શકે? મનુરોને મેં સંભળાવી દીધું કે તેઓએ પોતાની હડતાળ કામમની સમજી પોતાના માલિકોએ આપેલાં ખૂંપડાં છોડવાં રહ્યા. સામાન વેચવા જેવો હોય તે વેચી નાખે. બાકીનો પોતાની કેટડીમાં મૂકી રાખે. માલિકો તેને હાથ નહિ લગાડે, અને વધારે વેર વાળવા સામાન ફૂંકી દે તો તે જોખમ પણ મનુરોએ ખેડવું. મારી ખાસે તેઓ પોતાના પહેરવાના કપડા ને ઓઢવાની કામળી હિપરાંત કંઈ પશુ ન લાવે. જ્યાં લગી હડતાળ ચાલે ને જ્યાં લગી તેઓ જેલ બહાર રહે ત્યાં લગી હું તેઓની જોડે જ રહીશ ને ખાઈશપીશ. આ શરતે તેઓ બહાર નીકળી આવે તો અને તો જ તેઓ ટકી શકે ને કામની જીત થાય. તેમ કરવાની જેની હિમત ન હોય તેણે પોતાના કામ પર જોડાઈ જવું. જે જોડાય તેનો કોઈએ તિરસ્કાર ન કરવો; કોઈએ તેની પજવણી ન કરવી. આ શરતોનો કોઈએ ધનકાર કર્યો હોય એવું મને યાદ નથી. મેં કહ્યું તે જ દિવસથી હિજરત કરનાર — ધર ત્યાગી-ઓની કતાર જમી. સૌ પોતાના ખેરાછોકરાને લઈ માથે પોતાનાં પોટલા મૂકી આવવા લાગ્યા. મારી આગળ ધરને સારૂ માત્ર જમીન હતી. સારે નસીબે આ મોસમમાં વરસાદ ન હતો, તેમ ટાઢ પણ ન હતી.

ખેરાકતે સારૂ મારો વિશ્વાસ હતો કે વેપારીવર્ગ પાછી પાની નહિ કરે. ન્યુકેસલના વેપારીઓએ રાધવા વાસણો આપ્યા ને આવલ તથા દાળના બરતા (ગુણો) મોકલ્યા. બીજાં ગામો-માંથી પણ દાળ, આવલ, લીલોતરી, મસાલા વગેરેનો વરસાદ વરસ્યો. હું ધારતો હતો તેના કરતાં આ વસ્તુઓ મારી ખાસે વધારે આવવા લાગી. સહુ જેલ જવા તૈયાર ન થાય પણ

સહુની દિલસોજી તો હતી જ. સહુ યથાશક્તિ મદદનો ફાળો ભરવા રાજી હતા. જેઓ કંઈ આપી શકે તેવા ન હતા તેવાઓએ પોતાની માફરી દંધને મદદ કરી આ અગળ્યા અશિક્ષિત માણસોને સંભાળવા સાડ જાણીતા ને સમજી સ્વયંસેવકો તો જોઈએ જ; તે મળી ગયા, અને તેઓએ અમૂલ્ય મદદ કરી. તેમાંના બધા તો પકડાયા પણ ખરા. આવી રીતે બધાએ યથાશક્તિ મદદ આપી અને માર્ગ સરળ થયો.

માણસોની ભીડ જામી. આટલા બધા અને નિરંતર વધતા જતા મળૂરોને એક જ સ્થળે ને વગર ધંધે સાચવવા અશક્ય નહિ તો ભયાનક કામ હતું. તેઓની શૌચાદિની ટેવો તો સારી હોતી જ નથી. આ સંઘમાં કેટલાક ગુન્હો કરી જોલ જઈ આવેલા પણ હતા. કોઈ તો ખૂનના ગુન્હાવાળા હતા; કોઈ ચોરીને સારૂ કેદ ભોગવી છૂટેલા હતા. કોઈ વ્યભિચારને સારૂ કેદ ભોગવી આવેલા હતા. હડતાળિયા મળૂરોમાં મારાથી નીતિના ભેદ પડાય નહિ. ભેદ પાડું તો પણ કોણ કહે રાખીને બા? હું કાજ થવા બેસું તો વિવેકહીન બનું. મારું કાર્ય કેવળ હડતાળ ચલાવવાનું હતું. આમાં ખીજા સુધારાને ભોળવી શકાય તેમ ન હતું. છાવણીમાં નીતિ જાળવવાનું કામ મારૂ હતું આવનારા ભૂતકાળમાં કેવા હતા તેની તપાસ કરવાનો મારો ધર્મ ન હતો. આવો શંભુભેળો સ્થિર થઈને બેસે તો ગુન્હા થયા વિના ન જ રહે. જેટલા દિવસ મેં કાઢ્યા તેટલા દિવસ શાંતિથી ગયા એ જ ચમત્કાર હતો. કેમ જાણે સહુ પોતાનો આપદધર્મ સમજી ગયા હોય નહિ એવી રીતે શાંતિથી રહ્યા.

મને ઇલાજ મળ્યો. મારે આ ટુકડીને ટ્રાન્સવાલમાં લઈ જવી ને જેમ પેલા ૧૬ પકડાઈ ગયા તેમ આને જેલમાં બેસાડી

દેવા. આ લોકોને થોડા થોડાની સંખ્યામાં વહેંચી નાંખી તેમની પાસે સરહદ ઝોળંગાવવી. એ વિચાર થયો તેવો જ મેં રહ કર્યો. તેમાં ઘણો સમય જમ ને જે સામુદાયિક પગલાની અસર પડે તે થોડા થોડાના જેલ જવાની ન પડે.

મારી પાસે લગભગ પાંચ હજાર માણસ એકઠાં થયાં હશે. તે બધાને ટ્રેનથી ન લઈ જવાય. એટલા પૈસા ક્યાથી કાઢું? અને એમાં લોકોની પરીક્ષા ન થઈ શકે. ન્યુકેસલથી ટ્રાંસવાલની સરહદ ૩૬ માઇલ હતી. નાતાલનું સરહદી ગામ ચાલ્સટાઉન હતું; ટ્રાંસવાલનું વૉક્સરસ્ટ હતું. અંતે પગપાળા મુસાફરી કરવી એવો મેં નિશ્ચય કર્યો મજૂરોની સાથે મસલત કરી. તેમાં સ્ત્રીઓ, બચ્ચા ત્રણે હતા. કેટલાંકે આનાકાની કરી. હૃદય કઠણ કર્યો વિના મારી પાસે બીજો ઈલાજ ન હતો. જેને પાછું ખાણો ઉપર જવું હોય તે જઈ શકે છે, એમ જણાવ્યું. ડોઘ પાછા જવાને તૈયાર ન હતા. જેઓ અપંગ હતા તેઓને ટ્રેનથી મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. બાકીના બધાએ પગે ચાલીને ચાલ્સટાઉન જવાની તૈયારી જાહેર કરી. આ મજલ એ દિવસમાં પૂરી કરવાની હતી. આમ કરવાથી છેવટે તો સહુ રાજ થયા. બિચારા લેઝરસ કુટુંબને પણ કંઈક રાહત મળશે એમ પણ લોકો સમજ્યા. અને ન્યુકેસલમાં ગોરાઓ મરહીનો ભય રાખતા હતા ને અનેક પ્રકારના પગલા ભરવા ઇચ્છતા હતા તેઓ ભયમુક્ત થયા ને તેઓનાં પગલાંના ભયમાંથી અમે મુક્ત થયા.

આ કૂચની તૈયારી ચાલતી હતી તેવામાં ખાણના માલિકોને મળવાતું મને કહેણ આવ્યું. હું ડરખન ગયો. પણ આ કિસ્સો નવું પ્રકરણ માગે.

પ્રકરણ ૧૮ મું

ખાણના માલિકો પાસે અને પછી

ખાણના માલિકોની માગણીથી હું તેમની પાસે ડરખાન પહોંચ્યો. હું સમજ્યો કે માલિકો ઉપર કંઈક અસર થઈ છે ત્યાંથી કંઈ વળે એમ મેં નહોતું માન્યું; પણ સત્યાગ્રહીની નમ્રતાને હદ નથી હોતી. તે સમજીતીનો એક પણ અવસર જવા દેતો નથી. તેથી તેને કોઈ ખીકણ ગણે તો તે પોતાને ખીકણ ગણાવા દે છે. જેના હૃદયમાં વિશ્વાસ છે ને વિશ્વાસથી નીપજતું બળ છે તેને ખીજની અવગણનાનો શોચ નથી થતો. તે પોતાના અંતરબળ ઉપર નિર્ભર રહે છે. આથી સહુને નમતો તે જગતનો મત કુળવે છે, ને તેને પોતાના દાર્ઘ્ય તરફ આકર્ષે છે.

એથી મને માલિકોનું આમંત્રણ આવકારદાયક લાગ્યું. હું તેમની પાસે પહોંચ્યો. મેં જોયું કે હવામાં ગરમી હતી. મારી પાસેથી સમજવાને બદલે તેમના પ્રતિનિધિએ મારી ઉલટ તપાસ શરૂ કરી. તેમને મેં યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યા. તેમને કહ્યું કે “આ હડતાળ બધ કરવી તમારા હાથમાં છે.”

“અમે કંઈ અધિકારી નથી.” તેઓ તરફથી કહેવામાં આવ્યું.

મેં કહ્યું, “ તમે અધિકારી નથી છતાં ઘણું કરી શકો છો. તમે મજૂરોનો કેસ લડી શકો છો. તમે સગરની પાસે ત્રણ પૌંડનો કર દૂર કરવાની માગણી કરો તો તે ન કરે એમ હું માનતો નથી; તમે બીજાઓનો મત કેળવી શકો છો. ”

“ પણ સરકારે મૂકેલા કરની સાથે હડતાળને શો સંબંધ ? માલિકો મજૂરોને દુઃખ દેતા હોય તો તમે તેમને કાયદેસર અરજી કરો. ”

“ મજૂરોની પાસે હડતાળ સિવાય બીજો રસ્તો હું જોતો નથી. ત્રણ પૌંડનો કર પણ માલિકોને ખાતર મૂકવામાં આવ્યો છે. માલિકો મજૂરોની મજૂરી માગે છે, પણ તેઓની સ્વતંત્રતા નથી ધ્વંસીતા. તેથી એ કર દૂર કરાવવાને સારું મજૂરોની હડતાળમાં હું ક્યાંયે અનીતિ એટલે કે માલિકો પ્રત્યે અન્યાય જોતો નથી. ”

“ ત્યારે તમે મજૂરોને કામ પર જવાનું નહિ કહો ? ”

“ હું લાચાર છું. ”

“ તમે પરિણામ જાણો છો ? ”

“ હું સાવધાન છું, મારી જવાબદારીનો મને પૂરો ખ્યાલ છે. ”

“ હારતો, તમારું શું જવાનું છે ? પણ જે નુકશાન આ બોળવાએલા મજૂરોને થાય છે એ તમે આપશો કે ? ”

“ મજૂરોએ સમજપૂર્વક અને નુકશાનને ધ્યાનમાં રાખીને આ હડતાળ પાડી છે. સ્વમાનહાનિ કરતાં બીજું વધારે મોટું નુકશાન હું સમજી શકતો નથી. મજૂરો આ વાત સમજ્યા છે એ જ મને સંતોષ છે. ”

આવા પ્રકારની વાતો થઈ. આખી વાત મને આ વેળા યાદ નહિ આવી શકે. મને જે મુદ્દાઓ યાદ રહ્યા છે તે મેં

ટૂંકામાં આપ્યા છે. માલિકોને પોતાનો કેસ લૂલો લાગ્યો એમ તો હું જોઈ શક્યો; કેમકે તેઓની મસલત સરકાર સાથે તો ચાલતી જ હતી.

જતા ને વળતા મેં જોયું કે ટ્રેનના ગાર્ડ વગેરેની ઉપર આ હડતાળની અને લોકોની શાંતિની છાપ બહુ સારી પડી હતી. મારી મુસાફરી તો ત્રીજા વર્ગમાં ચાલતી હતી. પણ ત્યાં ગાર્ડ વગેરે અમલદારો મને ઘેરી લેતા, ખંતપૂર્વક હકીકત પૂછતા ને સૌ કોને ધમ્મંછતા. મને અનેક પ્રકારની ઝીણી સગવડો કરી આપતા. મારો તેમની સાથેનો સંબંધ હું નિર્મળ રાખતો. એક પણ સગવડને સારું હું તેઓને લાલચ ન આપતો. પોતાની ધમ્મંછાએ વિનય જાળવે તો તે મને રાચકર હતું, પણ વિનય વેચતો કેવાનો પ્રયાન જ નહોતો કર્યો. ગરીબ, અભણ, અણ-સમજી મજૂરો આટલી દઢતા જાળવી શકે એ તેમને આશ્ચર્યકારક લાગ્યું. ને દઢતા તેમજ બહાદુરી એવા ગુણ છે કે જેની છાપ વિરોધીઓની ઉપર પણ પડ્યા વિના નથી રહેતી.

હું ન્યુકેસલ પાછો પહોંચ્યો. લોકોની ધારા તો ચાલી જ રહી હતી. લોકોને બધી વાત ઝીણવટથી સમજાવી. તેમને પાછા જવું હોય તો જઈ શકે છે એમ પણ કહ્યું. માલિકોની ધમકીની જાત પણ કરી; ભવિષ્યમાં રહેલા જોખમોનું વર્ણન પણ કરી બતાવ્યું. લડાઈ ક્યારે પૂરી થશે એ પણ ન કહી શકાય. જેલનાં દુઃખ સમજાવ્યાં, પણ લોકો અડગ રહ્યા. “તમે લડવા તૈયાર હશે ત્યાં લગી અમે હારવાના જ નથી, અમે દુઃખ સમજીએ છીએ, અમારી ચિંતા ન કરજો.” એવા નિર્ભય જવાબ મને મળ્યા.

મારે હવે તો કૂચ કરવાનું જ બાકી રહ્યું હતું એક દિવસ મળસ્કે જિહીને કૂચ કરવાનું લોકોને કહી દીધું. રસ્તે ચાલવાના નિયમો સંભળાવ્યા. પાંચ છ હજારનું ટોળું સાચવવું એ જેવી તેવી વાત ન હતી. તેઓની ગણતરી તો મારી પાસે હતી જ નહિ. નહોતાનાઢામ, જે રહ્યા તે રહ્યા એમ હિસાબ હતો. સૌને સવાશેર રોટી અને અઢી રૂપિયાભાર ખાંડ સિવાય બીજો ખોરાક આપવાની શક્તિ ન હતી. આ ઉપરાંત રસ્તામાં જો હિંદી વેપારીઓ કંઈ આપે તો તે માગી લઈશ એમ કહ્યું હતું. પણ લોકોએ રોટી અને ખાંડથી સંતોષ વાળવાનો હતો. મને ખોચર લઢાઈ તથા હાસીની લઢાઈમાં મળેલો અનુભવ ખૂબ કામમાં આવ્યો. સાથે જોઈએ તે કરતા વધારે કપડાં ન જ રખાય એ શરત તો હતી જ. રસ્તામાં કોઈનો માલ ન લેવાય, અમલદારો અથવા કોઈ અંગ્રેજ મળે, ગાળો દે અથવા માર પણ મારે તે સહન કરવો, કેદ કરે તો થઈ જવું, હું પકડાઈ જઈ તો પણ તેઓએ કૂચ ચાલુ રાખવી, વગેરે વાતોની સમજણ પાડી એક પછી એક માણસો મારી અવેજીમાં કોણ કોણ નીમાશે એ પણ જણાવ્યું.

લોકો સમજ્યા. કાફલો સહીસલામત આર્ટસ્ટાઉન પહોંચ્યો. આર્ટસ્ટાઉનમાં વેપારીઓએ ખૂબ મદદ કરી. પોતાના મકાનોનો ઉપયોગ આપ્યો. મસ્જિદના રૂખિયામાં રસોઈ કરવાની રજૂ આપી. કૂચને વખતે જે ખોરાક અપાતો તે સ્થાયી મુકામમાં ન જ હોય એટલે રસોઈના વાસણો જોઈએ જ. તે પણ તેઓએ ખુશીથી આપ્યાં એખા વગેરે તો મારી પાસે ખૂબ થઈ ગયા હતા. તેમાં પણ વેપારીઓએ પોતાનો હિસ્સો આપ્યો.

ચાલ્સ્ટાઉન નાનું સરખું ગામડું ગણાય. તેમાં આ વેળા બાગ્ગે ચારપાંચ હજારની વસ્તી હશે; તેમાં આટલાં માણસોને સમાવવાં મુશ્કેલીની વાત હતી. ખેરાછોકરાં વગેરેને જ મકાનોમાં રાખ્યાં. ધણીને તો મેદાનમાં જ મૂકી દીધા હતા.

અહીંનાં મધુર રમરણો ઘણા છે ને કેટલાંક કડવાં પણ છે. મધુર રમરણમાં મુખ્યત્વે ચાલ્સ્ટાઉનના આરોગ્યખાતાનું ને તેના આરોગ્યખાતાના અમલદારનું છે. તેઓ આવડી વસ્તી વધેલી જોઈ ગમરાયા, પણ કંઈ પણ આકરા ઉપાય લેવાને બદલે મને જ મળ્યા, ને કેટલીક સૂચનાઓ કરીને મને મદદ કરવાનું પણ કહ્યું. ત્રણ વસ્તુની સંભાળ યુરોપના લોકો ગમે છે, આપણે નથી રાખતા. પાણીની સ્વચ્છતા, રસ્તાની અને પાવખાનાની સ્વચ્છતા. મારે પાણી ન ઢોળવા દેવું, જ્યાં ત્યાં લોકોને લઘુશંકા ન કરવા દેવી અને ક્યાંયે કચરો ન નાખવા દેવો; તેઓ બતાવે તે જ જગ્યાએ લોકોને મારે રાખવા અને ત્યાંની સ્વચ્છતાને સારૂ મારે જવાબદાર થવું. આ બધું મેં ઉપકાર સાથે કબૂલ કર્યું. મને પૂરી શાંતિ થઈ.

આપણા માણસોની પાસે આ નિયમોનું પાલન કરાવવું એ ઘણું કઠિન કામ છે. પણ લોકોએ અને સાથીઓએ તે સહેલું કરી મૂક્યું. મારો અનુભવ સદાય એવો છે કે સેવક સેવા કરે ને હુકમ ન કરે તો ઘણું થઈ શકે છે. સેવક પોતે પોતાનું શરીર વાળે તો ખીજ પણ વાળશે. આનો પૂરતો અનુભવ આ છાવણીમાં મળ્યો. મારા સાથીઓ અને હું ઝાડું વાળવાનું, મેલું ઉપાડવાનું વગેરે કામ કરતા જરાયે આચકો ન ખાતા. તેથી લોકો તે કામ હેંશે ઉચ્છી લેતા. આમ ન કરીએ તો કેને હુકમ કરામ ? સૌ સરહાર થઈ ખીજને હુકમ કરે ને છેવટે કામ થામ જ નહિ.

પણુ બધા સરદાર પોતે જ સેવક બને ત્યા ખીજા સરદારીનો ઠાવો જ કેમ કરી શકે ?

સાથીઓમા કંઈનબંધ પહોચી ગયા હતા. મિસ ર્લેસીન પણ હાજર થઈ ગઈ હતી એ બાઈની મહેનત, કાળજી ને પ્રામાણિક-પણાની સ્તુતિ જોટલી કરે તેટલી ઓછી છે. હિન્દીઓમા મહુમ પી કે. નાયડુ અને ફિરોઝરના નામ મને અત્યારે તો યાદ આવે છે, ખીજા પણ હતા. તેઓએ પણ ખૂબ મહેનત કરીને મદદ દીધી.

રસોઇમા ચોખા ને દાળ અપાતાં. લીક્ષેતરી ખૂબ આવી પડી હતી, પણ તે નોખી રાધી શકાય તેવી સ્થિતિ જ નહોતી. એટલે તે દાળમા નાખવામા આવતી. નોખું રાધવાનો વખત ન મળે, તેટલા વસણુ પણ ન હોય રસોડું ચોવીસ કલાક ચાલતું, કેમકે માણસો ભૂખ્યાંતરસ્યાં ગમે ત્યારે આવી પહોચે ન્યુકેસલમાં કોઇને રહેવાપણું જ ન હતું બધાને રસ્તાની ખખર હતી એટલે ખાણુસાથી નીકળીને સીધા ચાલ્સ્ટાઉન પહોંચે.

માણસોની ધીરજનો ને સહનશીલતાનો વિચાર કરે છું ત્યાં મારી આગળ ઇશ્વરનો મહિમા ખડો થાય છે રસોઇ કરનારમાં મુખિયો હું રહ્યો. કોઇ વેળા દાળમાં વધારે પાણી પડે તો કોઇ વેળા તે કાચી રહે. કોઈ વેળા શાક ન ચડ્યું હોય ને કોઇ વેળા ભાત પણ કાચો રહી જાય. આવું ખાણું હસતે ચેહરે લાઇ જમનારા મેં જગતમાં ધણા લાખ્યા નથી. એથી ઉલટું દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલમા એવો પણ અનુભવ લીધો છે કે સારા શિક્ષિત ગણ્યતાનો મિમજ જરા ઓછુ કે મોડું કે કાચું મળ્યું છે તો મર્યા છે.

રાધવા કરતાં પીરસવાનું કામ વધારે મુશ્કેલ હતું; અને તે તો મારે હસ્તક જ રહે કાચાપાકનો હિસાબ તો મારે જ આપવો રહ્યો. ખોરાક ઓછો હોય ને માણસો વધી પડે ત્યારે ઓછું આપી સંતોષવાનું પણ મારે જ હાથ રહ્યું. એ બહેનો કે જે મેં ઓછું આપ્યું હોય ત્યારે પળવાગ મારા સામુ ઠપકાની નજરે જોઈને પછી મને સમજી હસીને ચાલતી થાય એ દશ જીંદગીભર ન ભૂલાય તેવાં છે. હું કહી દઉં કે ‘હું લાચાર બન્યો છું. મારી પાસે પકાવેલું થોડું છે ને જણા બણા છે એટલે મારે બાગે પડતું જ આપવું રહ્યું.’ આટલું સમજે એટલે ‘સંતોષમ્’ કહી હસીને રવાના થાય.

આ તો બધા મધુર સ્મરણો. કડવાં એ હતા કે માણસોને ઘડી નિવરાણ મળી એટલે માહોમાહે ટટાના અને તેથી પણ નકારા વ્યભિચારના દાખલા મળી આવે. સ્ત્રીપુરુષોને સાથે રાખવા જ પડતાં હતા. લીડ પણ એટલી જ. વ્યભિચારીને શરમ તો હોય જ શાને ? આ દાખલાઓ બનતા હું જઈ પહોંચ્યો. માણસો શરમાયા. તેઓને અલગ રાખ્યા. પણ મારી જાણમાં નહિ આવ્યા હોય એવા કિસ્સા કેટલા બન્યા હશે તે કોણ કહી શકે ? આ વસ્તુનું વધારે વર્ણન કરવું નિર્થક. બધું સીધું જ સીધું ન હતું એ જણાવવા ખાતર તેમજ આવા કિસ્સા બન્યા ત્યારે પણ કોઈએ ઉદ્ધતાઈ નથી વાપરી એ બતાવવા મેં આટલું વર્ણન દાખલ કર્યું છે. જંગલી જેવા, નીતિ અનીતિનો ભેદ બહુ ન જાણનારા લોકો પણ સારા વાતાવરણમાં કેવા સીધા ચાલે છે એ મેં આવે અનેક સમયે અનુભવ્યું છે. અને એ જાણવું વધારે આવશ્યક ને લાભદાયી છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ

આપણે હવે સન ૧૯૧૩ના નવેમ્બરની શરૂઆતમાં છીએ. કૂચ કરીએ તેના પહેલા બે બનાવોની નોંધ લઈ જઈએ. ન્યુકેસલમાં દ્રાવિડ બહેનો જેલ ગઈ તેથી બાઈ ફાતમાં મહેતાબથી ન રહેવાયું એટલે તે પણ પોતાની મા અને સાત વર્ષના બચ્ચા સાથે જેલ જવા ઉપડી ગઈ! મા દીકરી તો પકડાયાં, પણ બચ્ચાને લેવાની સરકારે ચોખ્ખી ના પાડી. બાઈ શતમાના આગળની છાપ લેવાની પોલીસે ડોશીશ કરી, પણ બાઈ શતમાં નીડર રહી અને પોતાના આંગળા ન જ આપ્યા.

આ વખતે હડતાળ પૂર જોરમાં ચાલી રહી હતી. તેમાં જેમ પુરુષો તેમ સ્ત્રીઓ પણ આવતી આમાની બે માતાઓ પોતાના બાળકડા સહિત હતી. એક બાળકને કૂચમાં શરદી થઈ ને તે ગમળને શરણ થયું. બીજાનું બાળક એક વાંકળા ઓળંગતાં તેની કાપેથી પડી ગયું અને ધોધમાં તણાઈ ડૂબી મૂક્યું. પણ માતા નિરાશ ન થઈ. બંનેએ પોતાની કૂચ જારી રાખી. એકે કહ્યું: “આપણે મએલાનો શોક કરીને શું કરશું? તે કંઈ પાછાં આવશે? જીવતાંની સેવા કરવી એ આપણો ધર્મ છે.” આવા શાત બહાદુરીના, આવી ઈશ્વરઆસ્થાના, આવા જ્ઞાનના દાખલા ગરીબોમાં મે અનેક વેળા અનુભવ્યા છે

આવી જ દદતાશી ચાર્ટર્ડાઉનમાં આપુરુપો પોતાનો કઠિન ધર્મ પાળી રહ્યા હતા. પણ અમે ચાર્ટર્ડાઉનમાં કંઈ શાંતિને સાર નહોતા આવ્યા. શાંતિ જેને જોઈએ તેણે અતરમાથી મેળવી લેવી. બહાર તો જ્યાં જુઓ ને જોતા આવડે તો ‘અહીં શાંતિ નથી મળતી’ એવા પાટિયા નજરે પડે છે. પણ એ અશાંતિની વચ્ચે મીરાબાઈ જેવી ભક્તાણી હાથમા ઝેરનો પ્યાલો રાખી મોઢે માડતી હસે છે. પોતાની અંધારી કોઠડીમાં જોડેજો સોકેટીસ પોતાના હાથમા ઝેરનો પ્યાલો રાખે છે, ને પોતાના મિત્રને ગુઢ શાન આપે છે અને આપણને શીખવે છે: ‘જેને શાંતિ જોઈએ તેણે પોતાના હૃદયમાથી શોધી લેવી.’

આવી શાંતિમા સત્યાગ્રહીની ટુકડી હાવણી નાખી પ્રાતઃકાળે શુંથશે તેની ચિંતા ન કરતી પડી હતી.

મેં તો સરકારને કાગળ લખ્યો હતો કે અમે ટ્રાન્સવાલમા નિવાસ કરવાના હેતુથી પ્રવેશ નથી કરવા માગતા. અમારો પ્રવેશ સરકારના વચનભંગ સામેનો અમલી પોકાર છે; અને અમારા સ્વમાનભંગથી થતા દુઃખની શુદ્ધ નિશાની છે. અમને તમે અહીં જ — ચાર્ટર્ડાઉનમાં — પકડી લેશો તો અમે નિશ્ચિંત થઈશું. જો તેમ નહિ જ કરો ને અમારામાના કોઈ છાની રીતે ટ્રાન્સવાલમા દાખલ થઈ જશે તો તેને સાર અમે જવાબદાર પણ નહિ રહીએ. અમારી લડતમા છાનું કાંઈ જ નથી. વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કોઈને સાધવો નથી. કોઈ છાનો પ્રવેશ કરે તે અમને ન ગમે. પણ જ્યાં હજારો અભણા માણસોની સાથે કામ લેવાનું છે ને જ્યાં પ્રેમ સિવાય ખીજું બંધન નથી, ત્યાં કોઈના કાર્યને વિષે અમે જવાબદાર નહિ થઈ શકીએ. વળી એટલું પણ જાણજો કે જો તમે ત્રણ પૌંડનો કર કાઢી

નાખો તો ગિરમિટિયા પાછા કામે વળગશે ને હકતાળ બંધ થશે. અમારાં ખીર્ણ દુઃખો મટાડવા સારૂ તેમને અમે સત્તામહમાં નાંહે જોડીએ.

એટલે સરકાર ક્યારે પકડે તે કહી ન શકાય એવી અનિશ્ચિત સ્થિતિ હતી. પણ સરકારના જવાબની રાહ કંઈ આવી સ્થિતિમાં દિવસો સુધી ન જોવાય. એક ટપાલ કે એ ટપાલની જ રાહ જોઈ શકાય તેથી જો સરકાર પકડે નહિ તો તુરત ચાલ્સ્ટાઉન છોડી દ્રોનસવાલમાં દાખલ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. જો રસ્તામાં ન પકડે તો કાફલાએ હમેશાં વીસથી ચોવીસ માઇલની દૂર આઠ દિવસની કરવાની હતી. આઠ દિવસમાં ટૉલ્સ્ટોય શામ પહોંચવાનો ધરાદો હતો, ને લકાઇ પૂરી થતાં લગી ત્યાં બધાએ રહેવું ને શામ ઉપર કામ કરી પોતાની આજીવિકા મેળવવી એવી ધારણા હતી. મિંડ કૉલનૅકે બધી તળવીજ કરી રાખી હતી. ત્યાં માટીના મકાનો બનાવવા ને તે કામ આ કાફલાની પાસે જ કરાવવું. દરમ્યાન નાની રાવટીઓ નાખી નબળાપાતળાનો તેમાં સમાવેશ કરવો ને જેઓ મજબૂત હોય તેમણે બહાર પડ્યાં રહેવું. આમાં અડચણ એ જ આવતી હતી કે હવે વરસાદની મોસમ શરૂ થવાની હતી, એટલે વરસાદના સમયમાં તો સહુને આશરો જોઈએ જ. પણ તેને પહોંચી વળવાની મિંડ કૉલનૅકની હિમ્મત હતી.

કાફલાની દૂરની ખીજ તૈયારીઓ પણ કરી. ચાલ્સ્ટાઉનના બલા અંગ્રેજ દાકતરે અમારે સારૂ એક નાનકડી દવાની પેટી તૈયાર કરી આપી અને પોતાના કેટલાક હથિયારો મારા જેવો માણસ વાપરી શકે તે આપ્યા. આ પેટી અમારે જાતે ઉંચકી જવાની હતી. કાફલા જોડે વાહન કંઈ જ નહોતું રાખવાનું.

આ ઉપરથી વામનાર સમજી શકશે કે તેમાં ઔષધો ઓછામાં ઓછાં ને સો માથુસોને પણ એજીવખતે પહોંચી શકે તેટલાં ન હતાં. આનું કારણ તો એ હતું કે અમારે દરરોજ કોઇ ગામની નજીક જાવણી નાંખવાની હતી, એટલે ખૂટતા ઔષધ મેળવી શકાય અને સાથે તો અમે એક પણ દરદી કે અપંગને રોખવાના ન હતા. તેને તો રસ્તામા જ છોડવા એમ ઠ્યું હતું.

ખાવાનું તો રોટી અને ખાડ સિવાય કંઈ હતું જ નહિ, પણ આ રોટી આઠ દિવસ કંઈ રીતે પૂરી પાડી શકાય? રોજની રોજ લોકોને વહેંચી દેવી જોઈએ. આનો ઉપાય તો એ જ રહ્યો કે અમને દરેક મજલે કોઈ રોટી પહોંચતી કરે. આ કોણ કરે? હિંદી ભઠિયાગ તો હોય જ નહિ. વળી દરેક ગામમા રોટી બનાવનારા પણ ન હોય; ગામડાઓમા રોટી શહેરોમાથી જાય. આ રોટી તો જો કોઈ ભઠિયારો પૂરી પાડે અને રેલવે તે પહોંચીડે તો જ મળી શકે ચાલ્સ્ટાઉન કરતા વૉલ્સરસ્ટ (ટ્રાન્સવાલનું ચાલ્સ્ટાઉનને લગતું સરહદી મથક) મોટું હતું. ત્યાં ભઠિયારાની (બેકરની) મોટી દુકાન હતી. તેણે ખુશીથી દરેક સ્થળે રોટી પૂરી પાડવાનો કરાર કર્યો. અમારી કફોડી હાલત જાણી બળરબાવ કરતાં વધારે લેવાની પણ તેણે કોશીશ ન કરી, અને રોટી સરસ આઠાની બનાવેલી પૂરી પાડી. રેલવેમાં તેણે વખતસર મોકલી ને રેલવેવાળાઓ (આ પણ ગોરાઓ જ તો) એ પ્રમાણિતપણે તે પહોંચાડી; એટલું જ નહિ, તેઓએ તે પહોંચતી કરવામા પૂરી કાળજી વાપરી, ને અમને કેટલીક ખાસ સગવડો કરી આપી. તેઓ જાણતા હતા કે અમારે કોઇની દુશ્મનાવટ ન હતી, અમારે કોઇને નુકશાન નહોતું પહોંચાડવું; અમારે તો દુઃખ વેઠીને દાદ લેવી હતી. આથી અમારી

આસપાસનું આમ વાતાવરણ શુદ્ધ થયું અને રહ્યું. મનુષ્યજાતિનો પ્રેમભાવ પ્રગટ થયો. આપણે બધા ખ્રિસ્તી, યહુદી, હિંદુ, મુસલમાન છતાંદિ ભાઈઓ જ છીએ એમ સહુએ અનુભવ્યું.

આમ કૂચની બધી તૈયારી થઈ એટલે મેં ૧૨ી સમાધાનીનો પ્રયત્ન કર્યો. કાગળ, તાર વગેરે તો મોકલ્યા જ હતાં. માફ અપમાન તો કરશે જ પણ થાય તો ભલે, મારે તો ટેલીફોન પણ કરવો એમ મેં નિશ્ચય કર્યો. ચાલ્સ્ટાઉનથી પ્રિટોરિયા ટેલીફોન હતો. મેં જનરલ સ્મટ્સને ટેલીફોન કર્યો. તેના મંત્રીને મેં કહ્યું, “જનરલ સ્મટ્સને કહો મારી કૂચની બધી તૈયારી છે, વૉક્સરસ્ટના લોકો ઉશ્કેરાયા છે, તેઓ કદાચ અમારા જાનને પણ નુકશાન કરે. તેઓએ એવો ડર તો બતાવ્યો જ છે. આવું પરિણામ તેઓ પણ ન ઇચ્છે. તેઓ ત્રણ પૌકનો કર રહ કરવાનું વચન આપે તો મારે કૂચ નથી કરવી. કાયદાનો ભંગ કરવાને ખાતર તેનો ભંગ નથી કરવો. હું લાચાર બન્યો છું. તે માફ આટલું નહિ સાંભળે ?” અરબી મિનિટમાં જવાબ મળ્યો, “જનરલ સ્મટ્સ તમારી સાથે કશો સંબંધ નથી ઇચ્છતા; તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરજો.” ટેલીફોન બંધ.

મેં ધાર્યું જ હતું. માત્ર તોછડાઈની આશા નહોતી રાખી. કેમકે અમારો સત્યાગ્રહ પછીનો રાજકીય સંબંધ હવે છ વર્ષનો ગણાય, એટલે મેં વિનયી જવાબની આશા રાખી હતી. પણ મારે તેના વિનયથી કુલાવાનું ન હતું. તેમ આ અધિનયથી હું લીલો પણ ન થયો. મારા કર્તવ્યની સીધી લીટી મારી સામે સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. બીજે દહાડે ધારેલે ટકારે અમે પ્રાર્થના કરી ઈશ્વરને નામે કૂચ શરૂ કરી. કાફલામાં ૨૦૨૭ પુરુષો, ૧૨૭ સ્ત્રીઓ અને ૫૭ બાળકો હતા.

પ્રકરણ ૨૦ મું

ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ (ચાલુ)

આમ સંઘ કહો, કાફલો કહો કે યાત્રાળુ કહો બરાબર ધારેલે વખતે ચાલ્યા. ચાર્સ્ટાઉનથી એક માઇલ દૂર વૉક્સરસ્ટનું ગરનાળું આવે છે. તે ગરનાળું ઉતરો એટલે વૉક્સરસ્ટમાં કહેતા ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કર્યો ગણાય. આ ગરનાળાને છેડે ધોડેસ્વાર પોલીસ હતી. હું પહેલો તેની પાસે ગયો ને લોકોને કહ્યું હતું કે હું નિશાની કરું ત્યારે તેઓએ દાખલ થવું. પણ હજી હું પોલીસની સાથે વાત કરતો હતો તેવામાં લોકોએ તો ધસારો જ કર્યો ને ગરનાળું ઓળંગી આવ્યા. સવારો શરી વળ્યા પણ આ કાફલો એમ રોક્યો રોકાય તેમ ન હતું. પોલીસનો અમને પકડવાનો ઇરાદો તો હતો જ નહિ. મેં લોકોને શાત કર્યા, ને હારખંધ ચાલવાનું સમજાવ્યું. પાંચસાત મિનિટમાં બધું શાત પડ્યું, ને ટ્રાન્સવાલમાં દૂર શરૂ થઇ.

વૉક્સરસ્ટના લોકોએ બે દિવસ પૂર્વે જ સભા ભરી હતી, તેમાં અનેક પ્રકારની ધમકીઓ આપી હતી. કેટલાક બોલ્યા હતા કે જો હિદીઓ ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થાય તો તેને અમે ખંદ્રે દેશું. આ સભામાં મિં કૅલનબૅક આ ગોરાઓને સમજાવવા સારૂ ગયા હતા. મિં કૅલનબૅકનું કોઇ સાંભળવા પણ

તૈયાર ન હતો. કેટલાક તેમને મારવા ઉભા થયા. મિં કૅલનૅક પોતે પહેલવાન છે. તેમણે સેંડોની પાસેથી કસરતની તાલીમ લીધી હતી. તેમને ડરાવવા મુશ્કેલ હતું. એક ગોરાએ તેમને દંદ્યુદ્ધનું આદવાન કર્યું. મિં કૅલનૅકે કહ્યું, “મેં શાતિધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે એટલે તે તો મારાથી થઇ શકે તેમ નથી; પણ મારા ઉપર જેને પ્રહાર કરવા હોય તે સુખેથી કરી જાય; પણ હું તો આ સમામા બોલ્યે જ રહેવાનો. તમે આમા બધા ગોરાઓને આવવાનું જાહેરનામું કાઢ્યું છે. બધા ગોરા તમારી જેમ નિર્દોષ માણસોને મારવા તૈયાર નથી તે સંભળાવવા હું આવ્યો છું. એક ગોરા એવો છે કે જે તમને સંભળાવવા માગે છે કે તમે હિંદીઓની ઉપર જે આરોપો મૂકે છે તે ખોટા છે. તમે ધારો છો તે હિંદીઓ માગતા નથી. નથી જોઇતું તેમને તમારું રાજ્ય. નથી તેઓ તમારી સાથે લડવા માગતા, નથી તેઓ તમારો મુલક ભરી મૂકવા ઇચ્છતા. તેઓ તો શુદ્ધ ન્યાય ઇચ્છે છે. જેઓ દ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવા ઇચ્છે છે તેઓ વસવાટને સાફ નહિ, પણ તેઓની ઉપર અન્યાયી કર છે તેની સામે અમલી પોકાર કરવા સાફ દાખલ થવાના છે. તેઓ બહાદુર છે, તેઓ તોફાન નહિ કરે, તમારી સામે નહિ લડે, તમારી ગોળીઓ સહન કરીને પણ દાખલ તો થશે જ. તેઓ તમારી ગોળીના કે તમારા ભાલાના ડરથી પાછી પાની કરે એવા નથી. પોતે દુઃખ સહન કરીને તમારું હૃદય પીગળાવવાના છે. પીગળાવશે જ. આટલું કહેવા હું અહીં આવ્યો છું આટલું કહીને મેં તો તમારી સેવા કરી છે. તમે ચેતો, અન્યાયથી બચો.” આટલું કહી મિં કૅલનૅક શાત રહ્યા. લોકો દંધક શરમાયા. પેલો લડવાવાળો પહેલવાન તો મિત્ર થયો.

પણ ઉપરની સભાની અમને ખબર હતી તેથી કંઈક તોશન વૉક્સરસ્ટના ગોરા તરફથી થાય તો તે માટે અમે તૈયાર હતા. અને એટલી બધી પોલીસ એકઠી કરી હતી તેનો અર્થ એ પણ હોય કે ગોરાઓને મર્યાદા ઝાળંગતા અટકાવવા. ગમે તેમ હોય. અમારૂં સરઘસ તો શાંતિથી ચાલ્યું. કોઈ ગોરાએ કંઈ અટકચાળું કર્યું એવું પણ મને યાદ નથી. સહુ આ નવું કૌતક જોવા નીકળી પડ્યા. તેઓમાના કેટલાકની આંખમા મિત્રતા પણ હતી.

અમારો મુકામ પહેલે દવસે આઠેક માઈલ દૂર સ્ટેશન છે ત્યાં હતો. અમે સાંજના છ સાત વાગે પહોંચ્યા હતા. લોકોએ રાટી ને ખાડ ખાધા ને સહુ ખુલ્લી હવામાં મેદાનમાં લાંબા થયા. કોઈ ભજન ગાતા હતા તો કોઈ વાતો કરતા હતા, ને રસ્તામાં કેટલાક બેગરો ચાકેલા. પોતાના છોકરાનો ભાર ઉપાડી ચાલવાની હિંમત તો તેઓએ કરી હતી પણ આગળ ચાલવું તેઓની શક્તિ બહાર હતું તેથી મારી ચેતવણી પ્રમાણે મેં તો તેમને એક ભલા હિંદીની દુકાનમા મૂક્યા ને અમે ટૉલ્સ્ટૉય ક્ષર્મ પહોંચીએ તો ત્યાં તેમને મોકલવાં અને કેદ થઈએ તો તેઓને ઘેર મોકલવા એવી ભલામણ કરી. હિંદી વેપારીએ આ પ્રાર્થના સ્વીકારી.

રાત થતી ગઈ તેમ બધું શાંત થયું. હું પણ ઉઘવાની તૈયારીમાં હતો તોટલામા ખરખડાટ સંભળાયો. ધાનસ લાંબને આવતા ગોરાને મેં જોયા. હું એત્યો. મારે તૈયારી તો કરવાની જ ન હતી. પોલીસ અમલદારે કહ્યું,

“તમારે સારૂ મારી પામે વૉરંટ છે; મારે તમને કેદ કરવાના છે.”

“ ક્યારે ? ” મેં પૂછ્યું .

“ હમણા જ ” જવાબ મળ્યો .

“ મને ક્યા લાઇ જશે ? ”

“ અત્યારે તો નજીકના સ્ટેશન પર અને જ્યારે ગાડી આવશે ત્યારે તેમાં ખિસારી વૉક્સરસ્ટ. ”

હું બોલ્યો, “ ત્યારે હું કોઇને જગાડવા વિના તમારી સાથે આવું છું, પણ મારા સાથીને થોડી ભલામણ કરી લઉં. ”

“ ખુશીથી ”

પડખે સૂતેલ પી. કે. નાયકુને મેં જગાડવા તેમને પકડાવાની ખખર આપીને લોકોને સવાર પહેલા ન જગાડવાનું કહ્યું. સવાર પડચે નિયમસર કૂચ કરવાનું પણ કહી દીધું. કૂચ તો સૂર્યોદય પહેલા શરૂ કરવાની હતી. જ્યાં વિસામો લેવાનો ને રાટી વહેંચવાનો સમય આવે ત્યાં લોકોને મારા પકડાવાની વાત કહેવી. દરમ્યાન જેઓ પૂછે તેને કહેતા જવું. કાફલાને પકડે તો પકડાઇ જવું, ન પકડે તો નીમેલી રીતે કૂચ જારી રાખવી. નાયકુને કશો ભય તો હતો જ નહિ. નાયકુ પકડાય તો શું એ પણ કહી રાખ્યું.

વૉક્સરસ્ટમાં મિ. કેલનબૅક તો હતો જ.

હું પોલીસની સાથે ગયો સવાર પડી. વૉક્સરસ્ટની ટ્રેનમાં બેઠા. વૉક્સરસ્ટમાં કેસ ચાલ્યો. કેસ મુલતવી રાખવાનું અધિકાર પ્રોસીક્યુટરે જ માગ્યું; કેમકે તેની પાસે પુરાવો તો તૈયાર જ ન હતો. કેસ મુલતવી રહ્યો. મેં જમીન ઉપર છૂટવાની અરજી કરીને કારણમાં જણાવ્યું કે મારી સાથે ૨૦૦૦ માણસો ૧૨૨ બેસં છોકરાં સહિત છે. કેસની મુદત આવે તે દરમ્યાન હું તો

પાછો લોકોને ઠેકાણે પાડી હાજર થઇ શકું તેમ છે સરકારી વકીલ જમીનની સામે તો થયો, પણ માજિસ્ટ્રેટ લાચાર હતો. મારી ઉપર જે આરોપ હતો તે એવો ન હતો કે જેમાં જમીન પર છુટકારો પણ માજિસ્ટ્રેટની મુનસફી પર હોય એટલે મને પચાસ પૌંડના જમીન ઉપર છોડ્યો. મારે સારું મોટર તો મિં કૅલનબૅંક તૈયાર જ રાખી હતી. એટલે તેમાં બેસાડી મને મારા કાફલાની પાસે પહોંચાડ્યો. ટ્રાન્સવાલના છાપાનો પ્રતિનિધિ અમારી સાથે આવવા માગતો હતો. તેને રજા આપી ને તેણે આ મોટરની મુસાફરીનો, કેસનો ને કોકોની સાથેના મેળાપનો સુંદર ચિતાર તે વેળા પ્રગટ કરેલો. કોકોએ મને વધાવી લીધો ને તેમના જુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. મિં કૅલનબૅંક તુરત જ પાછા પૉક્સરસ્ટ રવાના થયા. તેમનું કામ ચાર્સટાઉનમાં રહેલા ને બીજા આવનાર હિંદીઓને સંભાળવાનું હતું.

અમે ચાલ્યા, પણ મને છૂટો મૂકવો એ સરકારને ફાવે તેમ હતું જ નહિ. એટલે વળી પાછો મને બીજી વાર ને બીજે દિવસે સ્ટેડરટનમાં પકડ્યો. સ્ટેડરટન પ્રમાણમાં મોટું ગામકું છે. અહીં મને વિચિત્ર રીતે પકડવામાં આવ્યો. હું કોકોને રોટી વહેચી રહ્યો હતો. અહાના દુકાનદારોએ મુરખાના ડબ્બાની ભેટ આપી હતી એટલે વહેંચવાના કામમાં જરા વધારે વખત જતો હતો. માજિસ્ટ્રેટ મારી પાસે આવી ઉભો. તેણે વહેંચવાનું કાર્ય પૂરું થવા દીધું. પછી તેણે મને કારે બોલાવ્યો. તેને હું બોળખતો હતો તેથી મેં ધાર્યું કે તે મને કંઈ વાત કરવા ઇચ્છતો હશે. તેણે તો મને હસીને કહ્યું:

“ તું મારો કેદી છે ”

મેં કહ્યું, “મારો દરજ્જો ચડયો. પોલીસને બદલે માજિસ્ટ્રેટ પોતે પકડવા આવે; પણ મારી ઉપર કામ હમણાં જ ચલાવશે ને ?”

તેણે કહ્યું, “મારી સાથે જ ચાલો. કોરટ તો ચાલે જ છે.” લોકોને મુસાફરી જરી રાખવાની ભલામણ કરી હું છુટો પડ્યો. કોરટમાં પહોંચ્યો કે તુરત મેં મારા સાથીઓને પણ પકડાએલા જોયા. તેઓ પી. કે. નાયડુ, બિહારીલાલ મહારાજ, રામનારાયણસિંગ, રઘુનારસુ અને રહીમખાન એમ પાંચ જણ હતા.

મને કોરટમાં તુરત ઉભો કર્યો. મેં મારે સાડ વૉક્સરસ્ટના જ કારણસર મુદત માગી. અહીં પણ સરકારી વકીલે વિરોધ કર્યો. અહીં પણ માજિસ્ટ્રેટ મુદત આપી. વેપારી લોકોએ મારે સાડ એકો તૈયાર રાખ્યો જ હતો તેમા બેસાડી મને હજી તો લોકો ત્રણ માઇલ પણ આગળ નહિ પહોંચ્યા હોય ત્યાં તેમની ભેળા કર્યો. હવે તો લોકોએ એમ જ માન્યું ને મેં પણ માન્યું કે કદાચ ટ્રાન્સટોય ફાર્મ ભેળા થયું જ; પણ એ ધારણા બરાબર ન હતી. લોકો મારા પકડાવાથી ટેવાઇ ગયા એ પરિણામ જેવું તેવું ન હતું. મારા સાથીઓ તો જેલમાં જ રહ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું

બધા કેદમાં

અમે હવે જોહનસબર્ગની ઠીક નજીક આવ્યા છીએ. વાચનાર યાદ રાખે કે આખો પંથ સાત દિવસનો મુકરર કર્યો હતો. અમે હજીલગી ધારેલી મજલ પૂરી કરતા આવ્યા હતા, એટલે હવે પૂરી ચાર મજલ બાકી રહેતી હતી. પણ જેમ અમારો ઉત્સાહ વધે તેમ સરકારની નીચી પલ્લવ વધવી જોઈએ. અમને મજલ પૂરી કરવા દે અને પછી પકડે તેમાં તેમની નબળાઈ અને ઓછી આવડત ગણાય. તેથી જો પકડવા તો મજલ પૂરી થયા પહેલાં જ પકડવા જોઈએ.

સરકારે જોયું કે મારા પકડાવા છતાં કાફલો ન નિરાશ થયો, ન ખીનો, ન તેણે તોફાન કર્યું. તોફાન કરે તો સરકારને દાંડોળો વાપરવાની પૂરી તક મળે. જનરલ સ્મિથને તો અમારી દૃઢતા અને તેની સાથે શાંતિ એ જ દુઃખની વાત થઈ પડેલી. એમ તેમણે કહેલું પણ ખરું. શાંત માણસની પગવણી ક્યા સુધી કરાય ? મુએલાને મારવાનું કેમ બને ? મરણિયાને મારવામાં રસ હોય જ નહિ. તેથી જ શત્રુને જીવે તો પકડવામાં મોટાઈ મનાય છે. જો ઉંદર બિલાડીથી ભાગે નહિ તો

ખિલાડીને ખીજે શિકાર શોધવો જ જોઈએ. બધા ઘેરાં સિંહની સોડમા બેસી જાય તો સિંહને ઘેરા ખાવાનું છોડવું જ પડે. સિંહ સામો ન થતો હોય તો પુરુષસિંહો સિંહનો શિકાર કરે કે ?

અમારી શાંતિ, અને અમારા નિશ્ચયમા અમારી જીત છૂપાએલી જ હતી.

ગોખલેની ઇચ્છા હતી કે પોલાક હિંદુસ્તાન જઈ તેને મદદ કરે. મિં પોલાક જ્યાં હોય ત્યાં ઉપયોગી થઈ પડે એવો તેમનો સ્વભાવ જ હતો. જે કામ લે તેમાં તે તન્મય થઈ જાય. તેથી તેમને હિંદુસ્તાન મોકલવાની તૈયારી ચાલી રહી હતી. મેં તો લખી મોકલ્યું હતું કે તે જાય. પણ મને મળ્યા વિના ને પૂરી સૂચનાઓ મોકલેલી લીધા વિના જવાની તેમની ઇચ્છા ન થઈ; તેથી તેમણે મારી કૂચ દરમ્યાન મળી જવાની માગણી કરી. મેં તાર દીધો કે પકડાઈ જવાને જોખમે આવવું હોય તો આવી જાય. લડવૈયા જોઈતા જોખમો હમેશાં વહોરી જ લે છે. સરકાર બધાને પકડી લે તો પકડાવાની તો આ લડત હતી જ. ન પકડે ત્યાં લગી પકડાવાની સીધી અને નીતિમય ઠોશીશો કરવાની હતી. એટલે મિં પોલાકે પકડાવાનું જોખમ ખેડીને આવવાનું પસંદ કર્યું.

અમે હેડલબગની પડોશ સુધી પહોંચ્યા હતા, ત્યાં પાસેના સ્ટેશન ઉપર ઉતરી ચાલીને અમને મળ્યા. અમારી વાતેજ ચાલી રહી હતી; લગભગ પૂરી પણ થવા આવી હતી. આ વેળા બપોરના ત્રણેક વાગ્યા હશે. અમે બન્ને સંઘને મોખરે હતા. ખીજ સાથીઓ પણ અમારી વાતો સાંભળી રહ્યા હતા. સાંજના મિં પોલાકને ડરબન જતી ટ્રેન લેવાની હતી. પણ રામચંદ્રજી

જેવાને તિલકને જ સમયે વનવાસ મળ્યો તો પોલાક કોણ? અમે વાતો કરતા હતા તેવામાં અમારી સામે ઘોડાગાડી આવી ઉભી. તેમાં એશિયાઈ ખાતાના ઉપરી મિ. ચમની અને પોલીસનો અમલદાર હતા. અન્ને નીચે ઉતર્યા. મને જરા દૂર લઇ ગયા ને એકે કહ્યું, “હું તમને પકડું છું.” આમ ચાર દિવસમાં ત્રણ વાર પકડાયો. મેં પછયું, “કાફલાનું?”

“એ થઇ રહેશે.”

હું કંઈ ન બોલ્યો. મને માત્ર મારા પકડાવાની જ ખબર લોકોને આપવા દીધી. મેં પોલાકને કહી દીધું કે તે કાફલાની સાથે જાય. લોકોને શાંતિ જળવવા વગેરેનું કહેવાનું આરંભ્યું તો અમલદાર સાહેબ બોલ્યા:

“હવે તમે કેદી છો; બાપણો ન અપાય.”

મારી મર્યાદા સમજ્યો સમજવાની જરૂર તો નહોતી, કેમકે મને બોલતો બંધ કરવાની સાથે જ અમલદારે ગાડીવાનને જોરથી ગાડી હાંકી જવાનો હુકમ કર્યો. એક ક્ષણમાં કાફલો અદૃશ્ય થયો.

અમલદાર જાણતો હતો કે એક ધડીનું રાજ્ય તો માફ હતું. કેમકે વિશ્વાસ રાખી તે તો આ વેરાન મેદાનમાં બે હજારની સામે એકલો હતો. તે જાણતો હતો કે મને ચિઠ્ઠીથી કેદ કર્યો હોત તોયે હું તેને તાબે થઈ જાત. આવી સ્થિતિમાં હું કેદી હતો એનું મને સ્મરણ કરાવવું અનાવશ્યક હતું. હું લોકોને જે કહેત તે સત્તાધિકારીઓને પણ ઉપયોગી જ વસ્તુ હતી. પણ તેમણે તો પોતાનું રૂપ દેખાડવું જ જોઈએ. મારે આની જ સાથે એમ કહેવું જોઈએ કે ધણી અમલદારો અમારી કેદને સમજતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે આ કેદ અમને

અંકુશરૂપ કે દુઃખરૂપ ન હતી, અમને તો તે મુક્તિનું દ્વાર હતી. તેથી અમને સર્વ પ્રકારની યોગ્ય છૂટ આપતા, એટલું જ નહિ પણ કેદ કરવામાં પોતાની સગવડ સાચવવામાં, વખત બચાવવામાં અમારી મદદ લેતા ને મળવાથી ઉપકાર માનતા. બન્ને જાતના નમૂના આ પ્રકરણોમાં વાચનારને મળી રહેશે.

મને તો એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ફેરવી છેવટે હેડલઅર્ગનો થાણામાં ઉતાર્યો. રાત ત્યાં ગઈ.

કાફલાને લઈ પોલાક આગળ વધ્યા હેડલઅર્ગ પહોંચ્યા. ત્યાં હિંદી વેપારીઓની ઠીક જમાવટ હતી. રસ્તે શેઠ આમદ મહમદ કાઢલિયા અને શેઠ આમદ ભાયાત મળ્યા. શું થવાનું છે એની તેઓને ખબર પડી હતી. મારી જ સાથે આવેલા કાફલાને પણ પકડવાની ગોડવણ થઈ ગઈ હતી. એટલે કાફલાને ઠેકાણે પાડી મિં પોલાક એક દિવસ મોડા પણ ડરબન જઈ હિંદુસ્તાનની સ્ટીમર લેવા ધારતા હતા પણ ઈશ્વરે બીજું જ ધાર્યું હતું.

હેડલઅર્ગમાં લોકોને કેદ કરી લઈ જવાની ખાસ બે ટ્રેન ઉભી હતી. લોકોએ કંઈક હઠ લીધી. “ગાંધીને બોલાવો. તે કહે તો અમે પકડાઈએ ને ટ્રેનમાં બેસીએ.” આ હઠ ખોટી હતી. જો હઠ ન જ છોડે તો બાજી બગડે. સત્યાગ્રહીનું ટુંજ ઘટે. જેલ જરૂં તેમાં ગાંધીનું શું કામ હોય? સિપાહી કંઈ અમલદારની ચુંટણી કરે? અથવા એકનો જ હુકમ માનવાની હઠ પકડી શકે? મિં ચમત્તીએ મિં પોલાકની અને કાઢલિયા શેઠની મદદ આ લોકોને સમજાવવામાં લીધી. તેઓ મુસીબતે સમજાવી શક્યા કે પાત્રાળની મુગદ જ જેલ જવાની હતી,

અને જ્યારે સરકાર પકડવા તૈયાર થાય ત્યારે લોકોએ તેનું તેડું વધાવી લેવું જોઈએ. તેમા જ આપણી ખાનદાની અને લડતનો અંત રહેલા છે. મારી ઇચ્છા બીજી ન જ હોય, એમ લોકોએ સમજી લેવું જોઈએ. લોકો સમજ્યા અને ટ્રેનમા બેઠા.

બીજી તરફથી મને કોરટમા ખડો કરવામા આવ્યો. ઉપરના બનાવોની મને તે વખતે કશી ખબર ન હતી. મેં કોરટમાં વળી પાછી મુદતની માગણી કરી. મેં એ કોરટે મુદત આપ્યાનું જણાવ્યું. હવે મજલ થોડી જ બાકી રહી છે એ પણ જણાવ્યું, અને માગણી કરી કે કા તો સરકાર લોકોને પકડે અથવા મને તેમના સ્થાન પર મૂકી આવવા દે. કોરટે મારી અરજી તો ન સ્વીકારી પણ મારી માગણી સરકારને તુરત મોકલી દેવાનું કબૂલ કર્યું. આ વખતે મને તો ડંડી લાઇ જવાનો હતો. મારી ઉપર મુખ્ય કામ તો ત્યા ચાલવાનું હતું તેથી મને તે જ દિવસની ટ્રેનમા ડંડી લાઇ ગયા.

આ તરફ મિં પોલાકને હેડક્વાર્ટર્સમા તો ન પકડ્યા, એટલું જ નહિ પણ તેની મદદને સારૂ તેનો ઉપકાર પણ માન્યો. મિં ચમનીએ તો એમ પણ કહેલું કે સરકારનો તેમને પકડવાનો ઇરાદો જ નથી. પણ એ તો મિં ચમનીના વિચાર અને તે વખતે તેમને ખબર હતી એટલે સુધી સરકારના વિચાર. સરકારના વિચાર તો ઘડીએ ઘડીએ બદલાય. સરકારે છેવટ નિર્ણય કર્યો કે મિં પોલાકને હિંદુસ્તાન ન જ જવા દેવા. અને તેમને અને મિં કૅલનઝેક જે ખૂબ કામ કરી રહ્યા હતા તેમને પકડવા. એટલે મિં પોલાકને ચાર્જરસ્ટાઉનમા પકડ્યા. મિં કૅલનઝેકને પણ પકડ્યા. બન્નેને વૉડસરસ્ટની જેલમા પૂર્યા.

મારી ઉપર ડંડીમાં કામ ચાલ્યું. મને નવ મહિનાની જલ આપવામા આવી. હજુ વૉક્સરસ્ટમા મારી ઉપર કામ ચાલવાનું બાકી હતુ. મને વૉક્સરસ્ટ લઇ ગયા. ત્યાં મેં મિં કૅલનૉર્થકે તેમજ મિં પોલાકને જોયા. આમ અમે ત્રણે જણ વૉક્સરસ્ટની જલમાં મળ્યા તેથી અમારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

મારી ઉપર કામ ચાલ્યું તેમા મારી સામે સાક્ષી મારે જ આપવાના હતા. પોલીસ મેળવી શકત પણ મુશ્કેલીથી. તેથી મારી મદદ તેઓએ લીધી. અહીંની અદાલતો કેવળ કેદીના ગુન્હેગાર હોવાનું કબૂલ કરવા ઉપર તેને સજા નહોતી કરતી.

મારું તો ઠીક, પણ મિં કૅલનૉર્થક અને મિં પોલાકની સામે પુરાવો કોણ આપે? જો તેઓની સામે પુરાવો ન મળે તો તેઓને સજા કરવી અશક્ય હતી. તેઓની સામે ઝટ પુરાવો મળવો પણ મુશ્કેલ હતો. મિં કૅલનૉર્થકને તો પોતાની ગુન્હો કબૂલ કરવો હતો, કેમકે તેમનો ધરાદો કાફલા સાથે રહેવાનો હતો. પણ મિં પોલાકનો ધરાદો તો હિંદુસ્તાન જવાનો હતો. તેમને આ વખતે ધરાદાપૂર્વક જલ જવાનું ન હતું. તેથી અમે ત્રણે મળી એવો ઠરાવ કર્યો કે મિં પોલાકે ગુન્હો કર્યો છે કે નહિ, તેના જવાબમાં ' હા ' કે ' ના ' કંઈ જ ન કહેવું.

આ બન્નેની સામેનો સાક્ષી હુ થયો. અમારે કેસ લંબાવવો ન હતો તેથી ત્રણેના કેસ એક જ દિવસમા પૂરા કરવામાં અમે સંપૂર્ણ મદદ કરી ને કેસ પૂરા થયા. અમને ત્રણે ત્રણ માસની જલ મળી. અમને હવે લાગ્યું કે અમે આ ત્રણ માસ તો સાથે રહી શકશું. પણ સરકારને એ પોસાય તેમ ન હતુ.

દરમિયાન થોડા દિવસ તો અમે વૉક્સરસ્ટની જેલમાં સુખે રહ્યા. અહીં હમેશા નવા કેદીઓ આવે તેથી બહારની ખબર મળતી. આ સત્યાગ્રહી કેદીઓમાં એક હરજતસીંગ કરીતે યુદ્ધો હતો. તેની ઉંમર ૭૫ વર્ષથી ઉપરની હતી. તે કંઈ ખાણીમાં નોકરી નહોતો કરતો. તેણે તો ગિરમિટ વર્ષો પૂર્વે પૂરી કરી હતી, એટલે તે હડતાળમાં ન હતો. મારા પકડાયા પછી લોકોમાં ઉત્સાહ બહુ જ વધ્યો હતો. ને લોકો નાતાલમાંથી ટ્રાસવાલમાં દાખલ થઈ પકડાતા હતા. હરજતસીંગે પણ આવવાનું ધાર્યું. હરજતસીંગને મેં પૂછ્યું “આપ ક્યો જેલમેં આયે ? આપ જૈસે યુદ્ધો કે મૈને જેલમેં આતેકા નિમંત્રણ નહિ દિયા હૈ.”

હરજતસીંગે જવાબ આપ્યો: “મૈં કૈસે રહ સકતા થા, જગ્યા આપ, આપકી ધર્મપત્ની ઔર આપકે લડકે બી હમ લૈગો કે લિયે જેલ ચલે ગયે ?”

“લેકિન આપસે જેલ કે દુ:ખકી ખરદાસ્ત નહિ હો સકેગી, આપ જેલસે હટે. આપકે છૂટને કી તજવીજ મૈં કરું ?”

“મૈં હરગિઝ જેલ નહિ છોડુંગા. મુઝે એક દિન તો મરના હૈ, ઐસા દિન કહાસે મેરા મોત ચહા હો જાય.”

આ દૃઢતાને હું શાને ચળાવું ? ચળાવતાયે તે ચળે એમ ન હતી. મારું માથું આ નિરક્ષર જ્ઞાનીની આગળ નમ્યું. જેવી હરજતસીંગની ભાવના હતી તેમજ થયું. હરજતસીંગનું મૃત્યુ જેલમાં જ થયું. એનું કાળ વૉક્સરસ્ટથી હરજત મંગાવવામાં આવ્યું હતું અને હરજતસીંગને સેકડો હિંદીઓની હાજરીમાં માનપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. આવા હરજતસીંગ આ લઢાઈમાં એક ન હતા, અનેક હતા. પણ જેલમાં મરણનું

સહભાગ્ય કેવળ હરખતસીંગને જ મળ્યું, તેથી તે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઇતિહાસના પાત્રે ચડે છે.

આમ જેલમાં આકર્ષાઈને માણસો આવે એ સરકારને ન ગમે. વળી જેલમાંથી છૂટનારા મારા સંદેશો લખ જાય એ પણ તેને ન પોસાય. એટલે અમને ત્રણને નોખા પાડવા, એકને વૉક્સરસ્ટમાં ન રહેવા દેવા ને મને એવી જેલમાં લઈ જવો કે જ્યાં કોઈ હિંદી જઈ જ ન શકે. તેથી મને ઓરેન્જિયાની રાજધાની બ્લુમફનટીનની જેલમાં મોકલ્યો. ઓરેન્જિયામાં મૂળે પચાસ હિંદીથી વધારેની વસ્તી નહિ હોય. તે બધા હોટેલોમાં નોકરી કરનારા હોય. આવા પ્રદેશની જેલમાં હિંદી કેદી હોય જ નહિ. આ જેલમાં હું એક જ હિંદી હતો. બાકી બધા ઝોરા અથવા હાસીઓ હતા. મને આથી દુઃખ નહોતું. મેં સુખ માન્યું. મારે ન કંઈ સાંભળવાનું કે જોવાનું રહ્યું. મને નવો અનુભવ મળે એ પણ મનગમતી વાત હતી. વળી મને અભ્યાસ કરવાનો સમય તો વર્ષો થયા — કહો ૧૮૯૩ની સાલ પછી — હતો જ નહિ. હવે મને એક વર્ષ મળશે એમ જાણી પણ હું તો રાજી થયો.

બ્લુમફનટીન પહોંચાડ્યો. એકાત તો પાર નહિ એટલી મળી. અગવડો પણ પુષ્કળ હતી, છતાં તે બધી સહ્ય હતી. તેવું વર્ણન વાંચવામાં વાંચનારને ન રોડી શકાય. પણ આટલું કઠી દેવું આવશ્યક છે કે ત્યાંના દાકતર મારા મિત્ર થઈ પડ્યા. જેલર તો કેવળ પોતાના હકને જ સમજતો હતો અને દાકતર ક્રેદી-ઓના હકનું જતન કરતો હતો. આ મારો કાળ કેવળ ફળાહારનો હતો. હું નહોતો દૂધ લેતો કે ઘી, અનાજ પણ નહિ. મારો ખોરાક કેળાં, ટમાટા, કાચી ભોંયસાંઘ, લીંચુ ને જેતુનનું તેલ હતું.

આમા એક પણ વસ્તુ સહેલી આવે તો ભૂખે જ મરવું પડે, તેથી દાકતર ખાસ ચીવટ રાખતા ને તેમણે મારા ખોરાકમાં બદામ, અખરોટ, બ્રાઝીલનટ ઉમેર્યાં. પોતે જાતે જ અધું ફળ તપાસે. મને જે કોટડી આપવામા આવી હતી તેમા હવ્વાની ઘણી જ તાંગી હતી. દાકતરે દરવાજે ખુલ્લો મૂકાવવાની ખૂબ તજવીજ કરી પણ તેનું ચાલ્યું નહિ. જે દરવાજે ખુલ્લો રહે તો જેલરે રાજીનામુ આપવાની ધમકી આપી. જેલર ખરાબ ન હતો પણ તેનો સ્વભાવ એક જ ઢાળમા પડ્યો હતો તે કેમ બદલાય ? તેને કામ રહ્યું તોફાની કેદીઓની સાથે; તેમાં મારા જેવા બલા કેદીનો ભેદ પાડતા બીજા તેને માથે ચડી બેસવાનો તેને સાચો ભય હતો. હું જેલરનું દલિબિદુ બરાબર સમજી શકતો ને તેથી દાકતર અને જેલર વચ્ચેના મારે નિમિત્તે થતા ઝગડામાં મારી લાગણી જેલર તરફ રહેતી. જેલર અનુભવી માણસ હતો, એકપથી હતો, તેનો રસ્તો તે સાફ જોઈ શકતો.

મિ. કેલનબેકને પ્રિટોરિયાની જેલમા મોકલ્યા ને મિ. પોલાકને જર્મિસ્ટનની જેલમાં.

પણ સરકારની બંધી ગોડવણો નકામી હતી. આભ ટૂટે ત્યારે થીંગડુ શા કામનું ? નાતાલના ગિરમિટિયા હિંદીઓ સંપૂર્ણતાએ જાગી ઉઠ્યા હતા. તેમને કોઈ પણ સત્તા રોકી શકે તેમ ન હતું.

પ્રકરણ ૨૨ મું

કસોટી

સોનાની પારખ કરનાર ચોકસી હમેશા સોનાને કસોટી ઉપર ધસે છે. વળી વધારે પરીક્ષા કરવા તેને ભઠ્ઠીમાં નાંખે છે, તેને ટીપે છે, મેલ હોય તો કાઢી નાંખે છે ને છેવટે તેનું કુદન બનાવે છે. એવી જ કસોટી હિંદીઓની થયું; ટીપાયા, ભઠ્ઠીમાં પડયા, તવાયા ને જ્યારે કસ સાચો ઉતર્યો ત્યારે જ તેની કિંમત અંકાધ.

યાત્રાળુઓને ખાસ ગાડીમાં મૂક્યા તે કંઈ તેમને ઉગ્રાણીએ મોકલવાને ખાતર નહિ પણ એરણે ચઢાવવા. રસ્તામાં તેઓને સાફ ખાવાનો પણ બંદોબસ્ત ન હતો. નાતાલમાં પહોંચ્યા કે તુરત તેઓની ઉપર કામ ચાલ્યું; તેઓને જેલ મળી. આટલું તો ધારેલું જ હતું. આટલું ઇચ્છતા હતા. પણ હળ્લારીને જેલમાં રાખવા એ તો ખર્ચ વધારવું અને હિંદીઓને મનગમતું કરવાનું થયું ગણાય, ને કોલસાની ખાણો વગેરે બંધ રહે. આવી સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલે તો પેલો કર રદ કર્યો જ છૂટકો થાય. તેથી યુનિયન સરકારે નવી યુક્તિ શોધી. જ્યાં જ્યાંથી ગિરમિટિયા

ભાગ્યા હતા તે તે જગ્યાએને જ તેણે એક નવો ધારો રચી જેલ બનાવી, અને તે જેલના દરેગા ખાણોના નોકરોને નીમ્યા. આમ કરી જે વસ્તુનો ત્યાગ મળૂરોએ કર્યો હતો તે જ વસ્તુ સરકારે મળૂરો પાસે બળાત્કારે કરાવી, અને ખાણોમાં ચાલુ થઈ. ગુલામગીરી અને નોકરીમાં તથાવત એ છે કે નોકર નોકરી છોડે તો તેની ઉપર દીવાની દાવો જ મંડાય. જે ગુલામ નોકરી છોડે તો તેને બળાત્કારે પાછો લાવી શકાય. એટલે હવે મળૂરો સંપૂર્ણ ગુલામ થયા.

પણ આટલેથી બસ ન થયું. મળૂરો તો બહાદુર હતા. તેઓએ ખાણોમાં કામ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી. પરિણામે તેઓને ફટકાના માર સહન કરવા પડ્યા. ઉદ્ધત માણસો જેઓ એક ક્ષણમા અમલદાર થઈ બેઠા હતા તેઓએ લાતો મારી, ગાળે ભાંડી અને બીજા અત્યાચારો કર્યા તેની તો ક્યાયે નોંધ સરખી નથી રહી. આ બધું ગરીબ મળૂરોએ ધીરજપૂર્વક સહન કર્યું. આવા અત્યાચારોના તારો હિંદુસ્તાન આવ્યા. જોખલેની ઉપર બધા તારો મેકલવામા આવતા; અને એક દિવસ વિગતવાર તાર ન મળે તો સામે પૂછે. આ તારોનો પ્રચાર તે પોતાની બીમારીના બિચારેથી કરતા, કેમકે તેમને એ વેળા સખ્ત બીમારી હતી. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ પોતે જાતે તપાસવાનો આગ્રહ રાખ્યો; અને તે કામમા તેમણે ન રાત ગણી, ન દિવસ ગણ્યો. પરિણામે આખું હિંદુસ્તાન ભડકી બેઠ્યું, ને દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલે હિંદુસ્તાનમા પ્રધાનપદ ભોગવ્યું.

આ પ્રસંગ હતો જ્યારે લૉર્ડ હાર્ડિંગે તેમનું પ્રખ્યાત ભાષણ કર્યું જેણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને વિલાયતમા બળબળાટ કરી મૂક્યો. વાઇસરૉયથી બીજાં સંસ્થાનોની જાહેર ટીકા ન થઈ

શકે, પણ લૉર્ડ હાર્ડિંગે સખ્ત ટીકા કરી, એટલું જ નહિ પણ તેણે સત્યાગ્રહીઓનો સંપૂર્ણ બચાવ કર્યો, એટલે કે કાયદાના સવિનયમગતે ટેકો આપ્યો. લૉર્ડ હાર્ડિંગના સાહસની કંઈક કડવી ટીકા વિલાયતમાં થઈ ખરી, પણ તો એ લૉર્ડ હાર્ડિંગે પશ્ચાત્તાપ ન અતાવતા પોતાના કાર્યની યોગ્યતા બહેર કરી આ દેશની અસર બહુ સારી થઈ.

આ પકડાએલા, દુઃખી અને હિંમતવાન મળૂરોને છોડી આપણે ક્ષણભર ખાણોની બહાર નજર કરીએ.

ખાણો નાતાલના ઉત્તર વિભાગમાં આવી, પણ મળૂરોની મોટામાં મોટી સખ્યા નાતાલના નૈઋત્ય અને વાયવ્ય ખૂણામાં હતી. વાયવ્યકોણમાં શીનિક્સ, વેરુલમ, ટોગાટ ઇત્યાદિ આવે. નૈઋત્યમાં ઇસિવિગો, અમઝીટો ઇત્યાદિ આવે. વાયવ્યકોણના મળૂરોના પ્રસંગમાં હું સારી પેઠે આવેલો. તેઓમાના બધા મારી સાથે બોઅર લડાઈમાં પણ હતા. નૈઋત્યના મળૂરોના પ્રસંગમાં એટલે સુધી આવ્યો ન ગણાઉં; તેમ એ તરફ મારા સાથીઓ પણ ઘણા થોડા હતા. છતાં જેલની અને હડતાળની વાત વીજળીની જેમ ફેલાઈ. બંને કોણમાં હબરો મળૂરો ઓચિંતા નીકળી પડ્યા. કેટલાકે પોતાનો સામાન વેચી નાંખેલો, એમ સમજીને કે લડાઈ લાખી ચાલશે અને ખાવાનું કોઈ નહિ આપે. મેં તો જેલ જતા સાથીઓને ચેતવ્યા હતા કે તેઓ વધારે મળૂરોને હડતાળ પાડતા રોકે. મારી ઉમ્મદ હતી કે ખાણના મળૂરોની મદદથી લડાઈ સફલી શકાશે. જે બધા મળૂરો એટલે લગભગ સાઠ હજાર માણસો હડતાળ પાડે તો તેઓને મોપવાનું મુશ્કેલ થાય. એટલા બધાની કૂચ કરવા જેટલી સામગ્રી જ ન હતી, એટલા મુખિયા ન હતા ને એટલું

નાણું ન હતું. વળી એટલા માણસોને એકઠા કરી તોફાન થતું રોકતું પણ અશક્ય થઈ પડે.

પણ પૂર આવે તે કોઈનું રોક્યું રોકાય કેમ? મળૂરો બધી જગ્યાએથી પોતાની મેળે નીકળી પડ્યા. તે તે ડેકાણે સ્વયંસેવકો પોતાની મેળે ગોઠવાઈ ગયા.

સરકારે હવે બંદૂકનીતિ અખત્યાર કરી. લોકોને હડતાળ પાડતા બળાતકારે રોક્યા. તેઓની પાછળ ઘોડેસવાર દોડ્યા ને તેઓને પોતાને સ્થાને મોકલ્યા. લોકો જરાયે તોફાન કરે તો ગોળી ચલાવવાની હતી. તે લોકો પાછા જવાની સામે થયા. કોઈએ પથરા પણ ફેંક્યા. ગોળીબહાર થયા. ધણા ધાયલ થયા. બેયાર મર્યા. પણ લોકોનો જીવસો મોળો ન પડ્યો. ધણી મુશ્કેલીથી અહીં હડતાળ થતી સ્વયંસેવકોએ અટકાવી. બધા તો કામે ન જ ચડ્યા. કેટલાક બીકને માર્થે સંતાયા ને પાછા ન ગયા.

એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. વેડલમમા ધણા મળૂરો નીકળી પડ્યા હતા. તેઓ કોઈ ઉપાયે પાછા જાય નહિ. જનરલ લ્યુકિન પોતાના સિપાહીઓ સાથે ત્યાં હાજર હતો. લોકો ઉપર ગોળી ચલાવવાનો હુકમ કાઢવા તૈયાર હતો. મહુમ પારસી ફસ્તમજનો નાનો દીકરો બહાદુર સોરાબજી -- જેની ઉંમર બાળ્યે અઢાર વર્ષની હશે -- ડરજનથી અહીં પહોંચી ગયો હતો, તે જનરલના ઘોડાની લગામ પકડીને બોલી ઉઠ્યો, “તમારાથી ગોળીબહાર કરવાનો હુકમ નહિ અપાય; હું મારા લોકોને શાંતિથી કામે ચડાવવાનું માયે લઉં છું.” જનરલ લ્યુકિન આ નવજીવાનની બહાદુરી ઉપર મુગ્ધ થયો ને તેણે તેને તેનું પ્રેમબળ અજમાવવાની મહેતલ આપી. સોરાબજીએ

લોકોને સમજાવ્યા. લોકો સમજ્યા ને પાછા પોતાને કામે ચઢ્યા. આમ એક જીવાનિયાની સમયસૂચકતા, નિર્ભયતા અને પ્રેમથી ખૂનો થતા અટક્યા.

વાંચનારે સમજવું જોઈએ કે આ ગોળીબહાર ઇત્યાદિ કામ ગેરકાયદેસર જ ગણાય. ખાણના મજૂરોની સાથેના વ્યવહારમાં સરકારી કાર્યનો દેખાવ કાયદેસર હતો. લોકોને હડતાળ કરવા સારું નહોતો પકડવામાં આવ્યા, પણ ટ્રાન્સવાલની સરહદમાં પ્રવેશ કરવા સારું. નૈઋત્ય વાયવ્યમાં હડતાળ એ જ ગુરૂહો સમજાવે તે કંઈ કાયદાની રૂએ નહિ પણ સત્તાની. છેવટે તે સત્તા એ જ કાયદો થઈ પડે છે. અંગ્રેજી કાયદામાં એક કહેવત છે કે ‘રાજા કદી કંઈ ખોટું કરતો જ નથી.’ સત્તાની અનુકૂળતા એ છેવટનો કાયદો છે. આ દોષ સાર્વાભૌમ છે ખરું જોતા એમ કાયદાને વિસરવો એ હમેશા દોષ જ નથી. કેટલીક વેળા કાયદાને વળગવું એ જ દોષ બની જાય છે. જે સત્તા લોકસંગ્રહ કરે છે અને જે સત્તાની ઉપર મૂકાએલા અંકુશ સત્તાનો નાશ કરનાર બને ત્યારે તે અંકુશનો અનાદર ધમ્ય છે અને વિવેક છે. આવા પ્રસંગો કોઈક વાર જ આવી શકે. જ્યાં સત્તા ધણી વેળા નિરંકુશપણે વર્તે ત્યાં સત્તા લોકોપકારી ન જ હોય. અહીં સત્તાને નિરંકુશ થવાનું કશું કારણ ન હતું. હડતાળ પાડવાનો હક અનાદિ છે. હડતાળ પાડનારાઓને તોફાન તો, નહોતું જ કરવું એમ જાણવાના સરકારની પાસે પૂરતા કારણો હતા. હડતાળનું સખ્તમાં સખ્ત પરિણામ કેવળ ત્રણ પૌડના કરતું રહ થવાપણું હતું. શાંતિપ્રિય લોકોની સામે શાંત મલાએ જ યોગ્ય ગણાય. વળી અહીં સત્તા લોકોપકારી ન હતી. સત્તાની હસ્તી ગોરાઓના ઉપકારાર્થે હતી. સામાન્યપણે હિંદીઓની વિરોધી

હતી. એટલે આવી એકપક્ષી સત્તાની નિરંકુશતા કોઇ પણ રીતે યોગ્ય કે ક્ષાંતવ્ય ન ગણાય.

એટલે મારી મતિ પ્રમાણે અહીં સત્તાનો કેવળ દુરુપયોગ થયો. જે કાર્યસિદ્ધિને સાર આવે. દુરુપયોગ-ચક્રવાતમાં આવે છે તે કાર્ય સિદ્ધ નથી જ થતું. કેટલીક વેળા ક્ષણિક સિદ્ધિ મળતી જોવામાં આવે છે ખરી, સ્થાયી કદિ નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો ગોળીબહાર પછી છ માસની અંદર જે ત્રણ પૌડના કરતુ રક્ષણ કરવા એ અત્યાચાર થયો તે જ કર દૂર થયો. અને આમ અનેક વેળા દુખ તે સુખને સાર હોય છે. આ દુઃખોનો નાદ બધેય સંભળાયો. હું તો એવું માનનારો છું કે જેમ એક યંત્રમાં દરેક વસ્તુને તેનું સ્થાન હોય છે તેમ દરેક લડતમાં દરેક વસ્તુને તેનું સ્થાન હોય જ હ; અને જેમ કાઠ, મળ ઇત્યાદિ યંત્રની ગતિ રોકે છે તેમ કેટલીક વસ્તુ લડતની ગતિ રોકે છે. આપણે નિમિત્ત માત્ર હોઇએ છીએ, તેથી આપણે હમેશા નથી જાણતા કે શું પ્રતિકૂળ છે ને શું અનુકૂળ છે. એટલે કે આપણને માત્ર સાધન જાણવાનો જ અધિકાર છે. સાધન પવિત્ર હોય તો આપણે પરિણામને વિષે નિર્ભય અને નિશ્ચિંત રહી શકીએ.

આ લડતમાં એમ જોયું કે જેમ લડનારાનું દુઃખ વધ્યું તેમ લડતનો અંત આગળ આવતો ગયો. અને જેમ દુઃખીની નિર્દોષતા વધારે સ્પષ્ટ થતી ગઇ તેમ પણ અંત આગળ આવતો ગયો. વળી આ યુદ્ધમાં મેં એમ પણ જોયું કે આવા નિર્દોષ, નિઃશસ્ત્ર અને અહિંસક યુદ્ધમાં અણીને વખતે જોઇતાં સાધનો અનાયાસે આવી રહે છે ઘણા સ્વયંસેવકો જેને હું આજ સગી જાણતો નથી તેઓએ પોતાની મેળે મદદ કરી. આવા સેવકો

ધણે ભાગે નિઃસ્વાર્થ હોય છે. અનિચ્છાએ પણ તેઓ અદૃશ્ય રીતે સેવા આપી દે છે. નથી તેની નોંધ કોઈ લેતું, નથી તેને કોઈ પ્રમાણપત્ર આપતું. તેઓના આવાં અમૂલ્ય કાર્ય ઇશ્વરી ચોપડામાં જુએ થાય છે, એટલું પણ કેટલાક સેવકો તો જાણતા નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ પરીક્ષામાં પાસ થયા તેઓએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો ને તેમાંથી તેઓ અણીશુદ્ધ નીકળ્યા. કંઈ રીતે લઠાઈનો અંત શરૂ થયો એ નોખા પ્રકરણમાં તપાસીશું.

પ્રકરણ ૨૩ મું

અંતનો આરંભ

વાંચનારે જોયું હશે કે જેટલું બળ વાપરી શકાય તેટલું અને જેટલાની આશા રાખી શકાય તેના કરતા ઘણું વધારે શાંત બળ કોમે વાપર્યું. વાંચનારે એ પણ જોયું હશે કે બળ વાપરનારામાનો ઘણો મોટો ભાગ જેની મુદ્દલ આશા ન રાખી શકાય એવા ગરીબ અને કચરાએલા માણસોનો હતો. વાંચનારને એ પણ યાદ હશે કે શ્રીનિક્સમાથી બે કે ત્રણ સિવાયના બીજા બધા જવાબદાર કામ કરનારા જેલમાં હતા. શ્રીનિક્સની બહારના રહેનારાઓમાં મરહૂમ શેઠ અહમદ મહમદ કાઠલિયા હતા. શ્રીનિક્સમાં વેસ્ટ, મિસ વેસ્ટ અને મગનલાલ ગાધી હતા. કાઠલિયા શેઠ સામાન્ય દેખરેખ રાખતા હતા. મિસ સ્વેઝીન ટ્રાંસવાલનો બધો હિસાબકીતાબ અને સરહદ ઓળંગનારાની દેખરેખ રાખતા હતા. મિં વેસ્ટની ઉપર ઇંડિયન ઓપિનિયનનો અંગ્રેજી ભાગ ચલાવવાની અને ગોખલેની સાથે તારવ્યવહાર ચલાવવાની જવાબદારી હતી. પત્રવ્યવહાર જેવાની તો આવે સમયે જ્યારે નવા રંગ ક્ષણે ક્ષણે જામ્યા કરે ત્યારે જરૂર જ શેની પડે ? તારો પત્ર જેવડા લાંબા મોકલવા પડતા હતા. આ ઝીણી જવાબદારીનું કામ મિં વેસ્ટને કરવું પડતું હતું.

હવે શીનિક્સ ન્યુક્લિયસની જેમ વાયવ્ય કોણના હડતાળિયાઓનું કેન્દ્ર થઈ પડ્યું. સેંકડો ત્યાં આવી સલાહ અને આશ્રય લેવા લાગ્યા. આથી સરકારની નજર શીનિક્સ તરફ વળ્યા વિના કેમ રહે ? અસપ્તાસ રહેનારા ગોરાઓની આખ પણ લાલ થઈ. શીનિક્સમા જરૂરે ક્રેટલેક અંશે જોખમકારક થઈ પડ્યું, તેમ છતાં બાળક છોકરાઓ પણ હિંમતપૂર્વક જોખમ ભરેલા કામ પણ કરી રહ્યા હતાં. એટલામા વેસ્ટ પકડાયા. ખરૂં જોતાં વેસ્ટને પકડવાનું કશું કારણ નહોતું. સમજુતી એવી હતી કે વેસ્ટ અને મગનલાલ ગાંધીએ પકડાવાનો એક પણ પ્રયત્ન ન કરવો એટલું જ નહિ, પણ બની શકે ત્યાં લગી પકડાવાના પ્રસંગોને દૂર રાખવા. એટલે વેસ્ટ પકડાવાનું કારણ આપ્યું જ નહોતું પણ સરકાર કાંઈ સત્યાગ્રહીની સગવડ થોડી જ જોવાની હતી ? અથવા તો પકડવાનો પ્રસંગ પણ તેને થોડો જ શોધવાનો હતો ? સત્યાગ્રહીની અમુક કાર્ય કરવાની ધમ્મિકા એ જ તેને સારૂ પ્રસંગ છે. વેસ્ટ પકડાવાનો તાર જોખલેને ગયો, કે તુરત તેમણે હિંદુસ્તાનથી બાહ્ય ભાણેશો મોકલવાનું પગલું ભરવાનું શરૂ કર્યું. લાહોરમાં જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહીઓને મદદ દેવાને સારૂ સલાહ ભરાઈ હતી ત્યારે ઍન્ડ્રુએ પોતાની પાસે રહેલા બધા પૈસા આપી દીધા હતા, અને ત્યારથી જ જોખલેની નજર તેની ઉપર પડી હતી. એટલે તેમણે વેસ્ટના પકડાવાનું સાબળતાં જ ઍન્ડ્રુને તારથી પૂછ્યું, “તમે તુરત દક્ષિણ આફ્રિકા જવાને તૈયાર છો ?” ઍન્ડ્રુએ જવાબમાં તુરત ‘હા’ લખી. એ જ ક્ષણે તેના પરમપ્રિય મિત્ર પીઅર્સન પણ તૈયાર થયા અને તે બંને પહેલી સ્ટીમરથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા નાકળી પડ્યા.

પણ હવે તો લડત પૂરી થવાની અણી ઉપર હતી. હજારો નિર્દોષ માણસોને જેલમાં રાખવાની શક્તિ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર પાસે ન હતી. વાઇસરોય પણ તે સામે એમ ન હતું; આખું જંગલ જનરલ સ્મટ્સ શુ કરશે તે જોઇ રૂઝું હતું. આવે સમયે સામાન્ય રાજ્યો જે કરે છે તે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે કર્યું. તપાસ તો કરાવે કરવાની ન હતી. થએલો અન્યાય પ્રસિદ્ધ હતો. એ અન્યાય દૂર કરવાની આવશ્યકતા સૌ કોઇ જોઇ શકતું હતું. જનરલ સ્મટ્સ પણ જોઇ શકતા હતા કે અન્યાય થયો છે અને તે દૂર થવો જોઇએ, પણ તેની સ્થિતિ સંપૂર્ણ હાથે દંડ ગળ્યા જેવી હતી. તેણે ઇન્સાફ કરવો જોઇએ, અને ઇન્સાફ કરવાની શક્તિ તે જોઇ બેઠો હતો, કેમકે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગેરારઓને એમ સમજાવ્યું હતું કે પોતે ત્રણ પૈડાનો કર રદ અને ખીજ સુધારા કરનાર નથી. હવે કર કાઢ્યે જ છૂટકો રહ્યો અને ખીજ સુધારા પણ કર્યું જ છૂટકો. આવી કફોડી સ્થિતિમાંથી નીકળી જવાનું પ્રજામતથી ડરીને ચાલનારા રાજ્યો હમેશા કમિશન નીમીને કરે છે. તેની મારજત માત્ર નામની તપાસ કરવામાં આવે છે, કેમકે આવા કમિશનનું પરિણામ પહેલેથી જ જણાયલું હોય છે, અને કમિશને ભલામણ કરી એટલે તેનો અમલ થવો જ જોઇએ એવી સામાન્ય પ્રથા છે, એટલે કમિશનની ભલામણોનો આશ્રય લઇને જે ન્યાય કરવાની રાજ્યોએ ના પાડેલી હોય છે તે જ ન્યાય કરે છે. જનરલ સ્મટ્સના કમિશનમાં ત્રણ સભ્યો નીમાયા. હિંદી કોમે તે કમિશનને વિષે કરેલી કેટલીક શરતોનું પાલન ન થાય ત્યાં સુધી તેનો અહિંકાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એમાંની એક શરત એ હતી કે સત્યાગ્રહીને છોડવા અને ખીજ એ હતી કે કમિશનમાં એક સભ્ય તો હિંદી

કામ તરફથી હોવો જ જોઈએ. પહેલી શરત કેટલેક અંશે કમિશને જ સ્વીકારી લીધી હતી અને સરકારને બલામણુ કરી હતી કે કમિશનને પોતાનું કામ સરળ કરવા સારું મિં કલનર્થકને, મિં પોલાકને અને મને જિનશરતે છોડી દેવા. સરકારે આ બલામણુનો સ્વીકાર કર્યો અને અમને ત્રણેને સાથે જ છોડી મૂક્યા. અમે ભાગ્યે જે માસની જોલ બોગવી હશે.

બીજી તરફથી વેસ્ટને પકડ્યા તો ખરા પણ તેની ઉપર કેસ કરી શકાય એવું કંઈ ન હતું, એટલે તેને પણ છોડી મૂક્યા હતા. આ બતાવે એન્ટુઝ અને પીઅર્સન આવ્યા તેના પહેલા જ બની ગયા હતા એટલે તે બંને મિત્રોને હું જ સ્ટીમર ઉપરથી ઉતારી આવેલો હતો. આ બંનેને આ બતાવોની કશી ખબર ન હોવાથી તેઓને સાનંદાશ્ચર્ય થયું મારી આ બંનેની સાથે પહેલી જ મુલાકાત હતી.

અમને ત્રણેને છૂટતા નિગશા જ થઈ. અમને બહારની કશી ખબર ન હતી. કમિશનની ખબરથી આશ્ચર્ય પામ્યા, પણ અમે જોયું કે અમે કમિશનને કશી મદદ કરવા અસમર્થ હતા. કમિશનમા હિંદીઓની વતી કોઈક પણ માણસ હોવો જોઈએ એમ અવશ્ય જણાયું. આ ઉપરથી અમે ત્રણે જણુ ડરબન પહોંચ્યા, ને ત્યાંથી જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો. તેના સાર આ હતો:

“અમે કમિશનને વધાવી લઈએ છીએ. પણ તેમાં જે જે સભ્યો જેવી રીતે નીમાયા છે તેની સામે અમને સખ્ત વાધો છે. તેમની જાત પ્રત્યે કશો વિરોધ નથી તેઓ જાણીતા અને બાહોશ શહેરી છે. પણ તે બંનેએ ઘણી વેળા હિંદીઓ પ્રત્યેના

પોતાનો અણુગમો જાહેર કર્યો છે, એટલે તેઓનાથી અબાણપણે અન્યાય થવાનો સભવ છે. મનુષ્ય પોતાનો સ્વભાવ એકાએક ફેરવી શકતો નથી. આ બે ગૃહસ્થો પોતાનો સ્વભાવ બદલી નાખશે એમ માનવું કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ છે. છતાં અમે તેઓની બરતરફી નથી માગતા. અમે તો એટલું જ સૂચવીએ છીએ કે કોઇ તટસ્થ પુરુષોનો તેમા વધારો થાય અને તે હેતુથી સર જેમ્સ રોઝમનિસ અને ઝોન. હબ્સ પી શ્રાઇનરના નામ અમે સૂચવીએ છીએ. આ બંને પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓ છે અને તેમની ન્યાયચિત્તને સારૂ પંકાએલી છે. અમારી ખીજી પ્રાર્થના એ છે કે બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂકવા જોઇએ. જો તેમ ન થાય તો અમારે પોતાને જેલ બહાર રહેવું મુસ્કેલ થઇ પડે. હવે તેઓને જેલમા રાખવાનું કારણ રહેતું નથી. વળી જા અમે કમિશનની આગળ પુરાવો આપીએ તો અમને ખાણેખા અને જ્યાં જ્યાં ગિરમિટ્રિયા કામ કરે છે ત્યાં ત્યાં જવાની છૂટ મળવી જોઇએ. જો અમારી પ્રાર્થના કયુલ નહિ રહે તો અમારે દિલગીરીની સાથે ફરી જેલમા જવાના કિપાયો શોધવા પડશે ”

જનરલ સાહેબે કમિશનમા વધારો કરવાની ના પાડી અને જણાવ્યું કે કમિશન કોઇ પક્ષને સારૂ નીમવામા નથી આવ્યું. કમિશન કેવળ સરકારના સંતોષને સારૂ છે. આ જવાબ મળતા અમારી પાસે એક જ ઇલાજ રહ્યો; અને અમે જેલની તૈયારી કરી જાહેરનામા બહાર પાડ્યા કે સને ૧૯૧૪, ૧લી જાન્યુઆરીએ ઉરખનથી જેલ જનારાની કૂચ શરૂ થશે. ૧૮મી ડિસેમ્બરે (૧૯૧૩) અમને છોડ્યા. ૨૧ મીએ અમે મજકુર કાગળ લખ્યો અને ૨૪ મીએ જનરલનો જવાબ આવ્યો.

પણ આ જવાબમાં એક વસ્તુ હતી, તે ઉપરથી મેં જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો. જનરલના જવાબમાં આ વાક્ય હતું: 'કમિશન નિષ્પક્ષપાત અને અદાલતી બનાવવામાં આવ્યું છે, અને એની નીમણૂક કરતાં જો હિંદીઓની સાથે મસલત કરી નથી તો ખાણેલાણા સાથે, ચીનીવાળા સાથે પણ નથી કરવામાં આવી.' આ ઉપરથી મેં ખાનગી કાગળમાં જણાવ્યું કે જો સરકાર ન્યાય જ ઇચ્છતી હોય તો મારે જનરલ સ્મટ્સની મુલાકાત લેવી છે ને તેમની પાસે કેટલીક હકીકતો રજુ કરવી છે. આના જવાબમાં જનરલ સ્મટ્સે મુલાકાતની આગણી સ્વીકારી. આમ થતાં કૂચ કરવાનું થોડાં દિવસને સાડ તો મુલતવી જ રહ્યું.

આ તરફથી ગોખલેએ જ્યારે સાબળ્યું કે નવી કૂચ કરવાની છે ત્યારે તેમણે લાંબો તાર મોકલ્યો. લૉર્ડ હાર્ડિંગની સ્થિતિ અને પોતાની સ્થિતિ કફોડી થશે એમ લખ્યું ને બીજી કૂચ અટકાવવા તથા કમિશનને પુરાવા આપી મદદ કરવાની દાખીને સલાહ આપી.

અમારી ઉપર ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. જો કમિશનના સભ્યોમાં વધારો ન થાય તો તેનો અહિંકાર કરવાની કેમ પ્રતિજ્ઞા લઈ ચુકી હતી. લૉર્ડ હાર્ડિંગ નારાજ થાય, ગોખલે દુઃખી થાય તો યે પ્રતિજ્ઞાભંગ કેમ થાય? મિ. ઍડ્વર્ડે ગોખલેની લાગણી અને નાણુક તબિયતની અને અમારા નિશ્ચયથી થતો આઘાત પહોંચવાની વાત વિચારવાનું સૂચવ્યું. હું તો એ જાણતો જ હતો. આગેવાનોની મસલત થઈ ને છેવટે નિર્ણય થયો કે જો કમિશનમાં વધારો થાય નહિ તો ગમે તે જોખમે પણ અહિંકાર તો કાયમ રહેવો જ જોઈએ. તેથી ગોખલેને લગભગ

સો પૌંડનું ખર્ચ કરીને લાખો તાર કયો. તેમા ઍન્ડ્રુઝ પણ સંમત થયા. આ તારની મતલબ આ હતી:

“ તમારૂં દુઃખ સમજાય છે. ગમે તે જતું કરીને પણ તમારી સલાહને માન આપવાની મારી ઇચ્છા રહે જ. લૉર્ડ હાર્ડિંગે મદદ કરી છે એ અમૂલ્ય છે. તેની મદદ છેવટ દ્વગી મળતી રહે એ પણ હું ઇચ્છું છું. પણ અમારી સ્થિતિ તમે સમજો એમ હું માગું છું. આમા હજારો માણસોની પ્રતિજ્ઞાનો પ્રશ્ન આવ્યો છે. પ્રતિજ્ઞા શુદ્ધ છે. આખી લડતની રચના પ્રતિજ્ઞાઓ ઉપર અંધાધ છે. જો પ્રતિજ્ઞાઓનું અંધન ન હોત તો અમારા-માના ઘણા આજે પડી ગયા હોત. હજારોની પ્રતિજ્ઞા ઉપર એક વાર પાણી શરે તો પછી નીતિઅંધન જેવી વસ્તુ ન રહે. પ્રતિજ્ઞા લેતી વેળા લોકોએ સપૂર્ણ વિચાર કરેલો. તેમા કશી અનીતિ તો છે જ નહિ બહિષ્કારની પ્રતિજ્ઞા લેવાનો કોમને અધિકાર તો છે જ. આવી પ્રતિજ્ઞા કોમને પણ સાર ન તૂટે ને ગમે તે જોખમે પાળવી જોઈએ, એમ તમે પણ સલાહ આપો એમ ઇચ્છું છું. આ તાર લૉર્ડ હાર્ડિંગને ખતાવશે. તમારી સ્થિતિ કફોડી ન થાઓ એમ ઇચ્છું છું. અમે લડત ઇશ્વરને સાક્ષી રાખી તેની સહાય ઉપર આધાર રાખી શરૂ કરી છે. વડિલોની, મોટા માણસોની મદદ અમે યાચીએ છીએ, ઇચ્છીએ છીએ, તે મળે ત્યારે રાજી થઈએ છીએ. પણ તે મળો વા ન મળો, પ્રતિજ્ઞાનું અંધન ન જ તૂટવું જોઈએ, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. એ પાલનમા તમારો ટેકો ને આશીર્વાદ ચાહું છું. ”

આ તાર જોખલેને પહોંચ્યો. તેની અસર તેમની તાબિયત ઉપર થઈ પણ તેની મદદ ઉપર ન થઈ અથવા થઈ તે એવી કે મદદનું જોર હજી પણ વધ્યું. લૉર્ડ હાર્ડિંગને તેમણે તાર

મોકલ્યો પણ અમારો ત્યાગ ન કર્યો. ઉલટો અમારી દૃષ્ટિનો અચાવ કર્યો. લૉર્ડ હાર્ડિંગ પણ કાયમ રહ્યા.

હું ઍન્ટ્વર્પને સાથે રાખી પ્રિટોરિયા ગયો. આ જ સમયે યુનિયન રેલવેમાં ગોરા કામદારોની મોટી હડતાળ થઈ. તે હડતાળથી સરકારની સ્થિતિ નાજુક બની. મારી ઉપર હિંદીઓની કૂચ શરૂ કરવાનાં કહેણુ આવ્યા. મેં તો ખહેર ક્યું કે મારાથી રેલવે હડતાળિયાઓને એવી રીતે મદદ ન થઈ શકે. અમારો હેતુ સરકારની કનડગત કરવાનો ન હતો. અમારી લડત જુદી ને જુદા પ્રકારની હતી. અમારે કૂચ કરવી હશે તોપણ અમે ખીજે સમયે જ્યારે રેલવેની ગરબડ શમી જશે ત્યારે કરશું. આ નિશ્ચયની અસર ગંભીર થઈ. આના તાર ટ્રેડરે વિલાયત મોકલ્યા. લૉર્ડ એમ્પટ્હીલે ધન્યવાદનો તાર વિલાયતથી મોકલ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના અંગ્રેજ મિત્રોએ પણ ધન્યવાદ આપ્યા. જનરલ સ્મટ્સના મંત્રીએ વિનોદમા કહ્યું: “મને તો તારા લોકો જરા યે નથી ગમતા હું તેને મુદ્દલ મદદ કરવા નથી ઇચ્છતો. પણ તેને અમે શું કરીએ? તમે લોકો અમારી કફાડી સ્થિતિમાં અમને મદદ કરો. તમને કેમ મારી શકાય? હું તો ઘણીવાર ઇચ્છું છું કે તમે પણ આ અંગ્રેજ હડતાળિયાની જેમ હુલ્લડ કરો તો તમને તુરત સીધા કરી મૂકીએ. તમે તો દુશ્મનને પણ દૂભવવા નથી ઇચ્છતા. તમે પોતે જ દુઃખ સહન કરી જીતવા ઇચ્છો છો, વિવેક મર્યાદા છોડતા નથી—ત્યા અમે લાચાર બની જઈએ છીએ.”

આવી જ જાતના ઉદ્ગમરો જનરલ સ્મટ્સે કાઢેલા.

વાયનારે જાણવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહીના વિવેકનો ને વિનયનો આ પહેલો દાખલો ન હતો. જ્યારે વાયવ્ય કોણમાં હડતાળ

પડી ત્યારે કેટલીક શેલડી જે કપાઇ ચુકી હતી તે ઠેકાણે ન પડે તો માલિકોને ઘેલું નુકસાન પહોંચે. તેથી ૧૫૦૦ માણસો તેટલું કામ પૂર્ણ કરવાને ખાતર પાછા કામે ચઢ્યા ને પૂર્ણ થયે જ પોતાના સાથીઓ સાથે જોડાયા. વળી ડરબન મ્યુનિસિપાલિટીના ગિરમિટિયાએ હડતાળ કરી તેમા પણ જૈઓ ભંગીનું ને ઇસ્પીતાલનું કામ કરતા હતા તેને પાછા મોકલ્યા ને તેઓ ખુવીથી પાછા ગયા. ભંગીની અને ઇસ્પીતાલના કામદારોની સેવા ન મળે તો રોગ ફેલાય ને માદાઓની સારવાર અટકે. આવું પરિણામ સત્યાગ્રહી ન ઇચ્છે. તેથી આવા નોકરોને હડતાળમાંથી મુક્ત રાખેલા. દરેક પગલામા વિરોધીની સ્થિતિનો વિચાર સત્યાગ્રહીએ કરવો જ જોઈએ.

આવાં અનેક વિવેકના દૃષ્ટાંતોની અદૃશ્ય અસર ચોમેર થયા જ કરતી હું જોઈ શકતો હતો; અને તેથી હિંદીઓની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થયાં કરતો હતો અને સમાધાનીને સારૂ હવા અનુકૂળ થતી હતી.

પ્રકરણ ૨૪ મું

પ્રાથમિક સમાધાની

આમ સમાધાનને સારૂ વાતાવરણ અનુકૂળ થઈ રહ્યું હતું. મિ. ઍન્ડ્રુઝ અને હું પ્રિટોરિયા આવ્યા તે જ અરસામાં સર ઍન્ગમિન રોઝર્ટસન જેને લોડ હાર્ડિંગે ખાસ સ્ટીમરમાં મોકલ્યા હતા તે આવી પહોંચવાના હતા. પણ જનરલ સ્મટ્સે જે દિવસ મુકરર કર્યો હતો તે દિવસે અમારે પહોંચવાનું હતું, તેથી સર ઍન્ગમિનની રાહ જોયા વગર જ અમે ચાલી નીકળ્યા હતા. રાહ જોવાનું કારણ પણ ન હતું. લડતનું છેવટ તો અમારી શક્તિ અનુસાર જ આવવાનું હતું.

અમે બન્ને પ્રિટોરિયા તો પહોંચ્યા. પણ જનરલ સ્મટ્સની મુલાકાત મારે એકલાને જ લેવાની હતી. તેઓ સાહેબ રેલવેના ગોરા કામદારોની હડતાળના કામમાં ગુથાએલા હતાં. એ હડતાળ એવી ભયંકર હતી કે યુનિયન સરકારે લશ્કરી (માર્શલ) કાયદો જાહેર કર્યો હતો. આ કામદારોની નેમ માત્ર રોજી વધારવાની જ નહિ પણ સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાની હતી; મારી પહેલી મુલાકાત ઘણી જ ટુંકી થઈ, પણ મેં જોયું કે જે

સ્થિતિ જનરલ સ્મટ્સની પહેલા એટલે કૂચ સમયે હતી તે આજ ન હતી. વાગ્યનારને યાદ હશે કે તે વખતે જનરલ સ્મટ્સે વાત કરવાની પણ ના પાડી હતી સત્યાગ્રહની ધમકી તો જેમ તે વેળા હતી તેમ આ વેળા પણ હતી; છતાં વશિ કરવા ના પાડેલી. આ વેળા મસલત કરવા તેઓ સાહેબ તૈયાર હતા.

હિંદી કોમની માગણી તો એવી હતી કે કમિશનના હિંદીઓ તરફથી કોમની નીમણુક થવી જોઈએ. આ આમત જનરલ સ્મટ્સ મક્કમ હતા. તેમણે કહ્યું, “એ વધારો ન જ થઈ શકે, તેમા સરકારનું વજન ઘટે અને હું જે સુધારા કરવા માણું છું તે ન કરી શકું. તમારે જાણવું જોઈએ કે મિન્ એસલન અમારું માણસ છે, સુધારા કરવાની આમતમા તે સરકારની વિરુદ્ધ ન જાય પણ સરકારને અનુકૂળ થાય. કર્નલ વાઈલી નાતાલના પ્રતિષ્ઠિત માણસ છે ને વળી તમ લોકોની વિરુદ્ધ ગણાય. એટલે જો તે પણ ત્રણ પૌંડો કર કાઢી નાખવામા સંમત થાય તો અમારું કામ સહેલું થાય. અમને અમારી તકલીફો એટલી છે કે ધડીની પુરસદ નથી એટલે તમારો સવાલ ઠેકાણે પડે એમ ઇચ્છીએ છીએ. તમે જે માગો છો તે આપવાનો અમે ઠરાવ કર્યો છે, પણ કમિશનની સંમતિ વિના ન આપી શકાય. તમારી સ્થિતિ પણ હું સમજી શકું છું તમે સોગન ખાઈ ખેડા છો કે અમે તમારી વતી કોઈને ન નીમીએ ત્યાં લગી તમે પુરાવો નહિ આપો. બલ્કે તમે પુરાવો નહિ આપતા. પણ જેઓ આપવા આવે તેમને રોકવાની હીલચાલ ન કરવી, અને સત્યાગ્રહ તમારે મુલતવી રાખવો. હું તો માનું છું કે આમ કરવાથી તમને ફાયદો જ થશે ને મને શાંતિ મળશે. હડતાળિયાઓની

ઉપર જીલમ થવાનું તમે લોકો કહ્યો છો તે ખીના તમે સિદ્ધ નથી કરી શકવાના, કારણ તમે પુરાવો નહિ આપો આ બાબત તમારે પોતાને વિચારી લેવાની છે ”

આવી જાતના ઉદ્દગારો જનરલ સ્મૃત્સે કાઢ્યા મને તો આ બધું એકંદરે અનુકૂળ હતું સિપાહીઓના ને દરોગાઓના જીલમ વિષે અમે ખૂબ ફરિયાદો કરી હતી, પણ તે સિદ્ધ કરવાનો સ્થળે કમિશનનો બહિષ્કાર કરવાથી અમારી પાસે ન રહે એ ધર્મસંકટ હતું અમાગમા આ વિષે મતભેદ હતો. એક પક્ષને વિચાર હતો કે હિંદીઓ તરફથી સિપાહીઓ પરના આરોપો સાબિત થવા જ જોઈએ. અને તેથી તેઓની એવી સૂચના હતી કે જે કમિશન આગળ જીખાતી ન દઈ શકાય તો જેઓને કેમ ગુન્હેગાર ગણતી હતી તેઓની સામે ફરિયાદો એવા રૂપમાં બહાર પાડવી કે જેથી તહોમતદારની મરજી હોય તો લાઇબલ—અબર-નુકસાનીનો દાવો માડી શકે. હું આ પક્ષની સામે હતો. કમિશનનો ચુકાદો સરકારની સામે અપાવાનો સંભવ થોડો જ હોય. લાઇબલ માડવા જેવી હકીકતો જાહેર કરવામાં કેમને મહા જાનબા પડવું જોઈએ અને પરિણામ ફરિયાદ સિદ્ધ કરવાનો સંતોષ મળે એટલું જ હોય. લાઇબલવાળી વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની મુશ્કેલીઓ હું વકીલ તરીકે જાણતો હતો. પણ મહુથી વધારે વજનદાર દલીલ તો મારી પાસે એ હતી કે સત્યાગ્રહીને દુઃખ સહન કરવાનું હતું. સત્યાગ્રહ શરૂ કરતા પહેલાં સત્યાગ્રહી જાણતા હતા કે મરણ પર્યંત દુઃખ સહન કરવા પડે ને તેમ કરવા તેઓ તૈયાર પણ હતા. તો હવે દુઃખો પડ્યા છે એ સાબિત કરવામાં કંઈ વિશેષતા ન હતી. વેર લેવાની વૃત્તિ તો સત્યાગ્રહીમાં હોવી જ ન જોઈએ એટલે જ્યાં અસામાન્ય

મુસીબતો પોતાના દુઃખ સાબિત કરવામા આવી પડી ત્યાં તેણે શાત રહેવું એ જ હીક રસ્તો ગણાય. સત્યાગ્રહીને તો મૂળ વસ્તુને જ સાફ લડવાનું હોય. મૂળ વસ્તુ તો પેલા કાયદા હતા. તે રદ થવાનો અથવા તેમા ઘટતા ફેરફાર થવાનો જ્યાં પૂરો સંભવ હોય ત્યાં તે બીજી જંગળમા ન પડે વૈળા સત્યાગ્રહીનું મૌન તેમની કાયદા સામેની લડતમા સમાધાનીને સમયે તો મદદગાર જ થાય આવી દલીલોથી વિરોધી પક્ષના મોટા ભાગને હું સમજાવી શક્યો. દુઃખોની શ્રિયાદો કાયદેસર સાબિત કરવાની વાત પડતી મેલવાનો નિશ્ચય થયો.

પ્રકરણ ૨૫ મું

પત્રોની આપલે

પ્રાથમિક સમાધાનીને સાર જનરલ સમ્પ્સ અને મારી વચ્ચે પત્રવહેવાર ચાલ્યો. મારા કાગળની મતલબ આ હતી:

“કમિશનમા આપના જણાવ્યા પ્રમાણે અમારી પ્રતિજ્ઞાને લીધે અમારાથી મદદ નહિ દઇ શકાય. આ પ્રતિજ્ઞા આપ સમજી શકો છો ને તેની કદર પણ કરો છો. આપ કામની સાથે મસલત કરવાનું તત્ત્વ કચ્છલ કરો છો તેથી પુરાવો આપ્યા સિવાય બીજી રીતે કમિશનને મદદ દેવા અને છેવટે તેના કામમાં વચ્ચે તો ન જ પડવું એવી સલાહ હું મારા દેશભાઈઓને આપી શકું છું. વળી કમિશન ચાલુ રહે તે દરમ્યાન ને નવા કાયદા થાય તે દરમ્યાન સરકારની સ્થિતિ કફોડી ન કરવા ખાતર સત્યાગ્રહ પણ મુલતવી રાખવાની હું સલાહ આપી શકીશ. અને સર ઍક્ઝામિન રોબર્ટ્સન જેને વાઇસરાયે મોકલ્યા છે તેમને મદદ કરવાની સલાહ પણ મારા દેશભાઈઓને હું આપીશ. અમારી ઉપર જોલમાં ને હડતાળ દરમ્યાન જે દુ:ખો પડ્યાં તે બાબત મારે કહેવું જોઈએ કે એ દુ:ખો અમારી પ્રતિજ્ઞાને લીધે અમે

પુરવાર પણ નહિ કરી શકીએ. સત્યાગ્રહી તરીકે અમાગથી બની શકે ત્યાં લગી અમે પોતીકા દુ.ખોની ફરિયાદ ન કરીએ ને તેનો બદલો ન માગીએ, પણ આ વખતના અમારા મોનનો એવો અર્થ ન થવો જોઈએ કે અમારી પાસં સાબિત કરવાની કંઈ જ સામગ્રી નથી. અમારી સ્થિતિ પણ આપ સમજી શકો એમ હું ઇચ્છું છું. વળી જ્યારે અમે સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખીએ ત્યારે જેઓ હાલ લડતને અંગે કેદમાં છે તે છૂટવા જોઈએ. અમારી માગણીઓ શુ છે તે પણ અહીં જણાવવાની જરૂર જોઈ છે.

૧. ત્રણ પાડનો કર રદ થાય.

૨. વિવાહ હિંદુ મુસલમાન ઇત્યાદિ ક્રિયા પ્રમાણે થએલા હોય તે કાયદેસર ગણાય.

૩. બજેલા હિંદીઓ આ દેશમાં દાખલ થઈ શકે.

૪. ઔરંગઝયાને વિષે જે કરાર થયા છે તેમાં સુધારો થાય.

૫. ચાલુ કાયદાઓનો અમલ એવો થાય કે જેથી ચાલતા હકોને નુકસાન ન પડે એવી ખાતરી આપવી.

જો આ બાબતો વિષે સતોષકારક જવાબ મળે તો સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખવાની કોમને મારે સલાહ આપવી. ”

આ કાગળ ૧૯૧૪ ના જાન્યુઆરીની ૨૧ મીએ મેં લખ્યો. તે જ દિવસે જે જવાબ મળ્યો તેની મતલબ આ હતી.

“ તમે કમિશનમાં જીબાની નહિ આપી શકો તેથી સરકાર દિલ્લીગીર છે, પણ તે તમારી સ્થિતિ સમજી શકે છે. તમે હાડમારીઓની વાત પડતી મૂકવાનો ઇરાદો જણાવો છો. તેનો હેતુ પણ સરકાર સમજે છે. એવી હાડમારીઓનો સરકાર તો ઇનકાર જ કરે છે. પણ જ્યારે તમે તેનો પુરાવો રજુ નહિ કરો તો સરકારને કંઈ તે બાબત કરવાપણું નહિ રહે. સત્યાગ્રહી

કેદીઓને છોડવા બાબત તો સરકારે તમારો કાગળ મળ્યો તે પહેલા જ હુકમ મોકલી દીધો હતો. કોમી દુ.ખોની નોંધ તમે આપી છે તે વિષે કમિશનનો નિર્ણય મળતા સુધી સરકાર પોતાનાં પગલાં મુલતવી ગણશે.”

આ બંને કૌમળોની આપલે થઈ તેના પહેલાં અમે બંને તો જનરલ સ્મટ્સને ઘણી વાર મળી ચૂક્યા હતા. પણ દરમિયાન સર બેન્ગમિન રોમર્ટસન પણ પ્રિટોરિયા પહોંચી ગયા હતા. સર બેન્ગમિન જો કે લોકપ્રિય ગણાતા હતા, ચોખ્ખોતે બલામણપત્ર પણ લાવ્યા હતા છતાં મેં જોયું કે તેઓ સામાન્ય અંગ્રેજ અમલદારની નબળાઈથી છોક મુક્ત ન હતા. તેમણે આવતા વેત જ કોમમાં તડા પાડવાનું ને સત્યાગ્રહીઓને ડરાવવાનું શરૂ કર્યું. પ્રિટોરિયામાં મારી પહેલી મુલાકાતમાં મારા ઉપર તેમની સારી છાપ ન પડી. ડરાવવા વિષે મારા ઉપર તારો આવેલા તેની મેં તેમને વાત પણ કરી દીધી. મારે તો બધાની સાથે એક જ રીતે એટલે સ્પષ્ટતાથી અને ચોખ્ખાઈથી જ કામ લેવાનું હતું એટલે અમે મિત્ર થયા. પણ મેં અનેક વાર અનુભવ્યું છે કે ડરનારને તો અમલદાર ડરાવે જ છે અને સીધા તેમજ ન ડરનારની સાથે તેઓ સીધા રહે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાથમિક સમાધાની થઈ અને સત્યાગ્રહ છેલ્લી વારને સારું મુલતવી રહ્યો. ઘણા અંગ્રેજ મિત્રો રાજી થયા, અને તેમણે છેવટની સમાધાનીમાં મદદ દેવાનો મને ભરોસો પણ આપ્યો. કોમની પાસે આ સમાધાની કબૂલ રખાવવાનું કામ સહેજ મુશ્કેલ હતું. ઉત્પત્ત થયેલો કિસાહ ભાગી પડે એ કોઈને ન ગમે વળી જનરલ સ્મટ્સનો વિશ્વાસ તો કોઈ રાખે જ શેના? કેટલાકે ૧૯૦૮ની સમાધાનીનું સ્મરણ કરાવ્યું અને કહ્યું,

“ એક વખત જનરલ સ્મર્સે કામને છેતરી, અનેક વખત તમારી ઉપર નવી વસ્તુઓ દાખલ કરવાના તહોમત મૂક્યા, કામની ઉપર ભારે સંકેટો ગુજાર્યા, તોય તમે નથી સમજ્યા એ કેવી દુઃખની વાત છે ? વળી પાછો એ માણસ તમને દગો દેશે અને વળી પાછી તમે સત્યાગ્રહ કરવાની વાત કુરશો. એ વખતે તમારો વિશ્વાસ કોણ કરશે ? માણસો એમ વારે વારે જેલમાં જાય અને વારે વારે ખતા ખાય એ કેમ બની શકે ? જનરલ સ્મર્સ જેવા માણસ સાથે સમાધાની એક જ હોઈ શકે માગ્યું તે લેવું; એની પાસેથી વચનો ન લેવા. જે વચન આપીને પ્રી જાય એને ઉધાર અપાય જ કેમ ? ” આવી જાતની દલીલ કેટલીક જગાએ થશે એ હું જાણુતો જ હતો. તેથી મને આશ્ચર્ય ન થયું. સત્યાગ્રહી ગમે તેટલી વાર દગો થાય તે છતાં વચનો ઉપર ભરોસો ન ગાખવાનું સ્પષ્ટ કારણ ન હોય ત્યાં લગી ભરોસો રાખે જ. જેણે દુખને સુખ કરી મુક્યું હોય તે જ્યાં અવિશ્વાસ કરવાનું કારણ ન હોય ત્યાં કેવળ દુઃખના બચથી ત્રાસીને અવિશ્વાસ ન કરે, પણ પોતાની શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખી વિરોધી પક્ષ દગો દે તેને વિષે નિશ્ચિત રહીને ગમે તેટલી વેળા દગો થાય તો પણ વિશ્વાસ રાખ્યા કરે અને માને કે તેમ કરતા જ સત્યનું બળ વધશે અને વિજય નજીક આવશે તેથી ઠેકઠેકાણે સમાજો ભરીને સમાધાનીનો સ્વીકાર કરવાનું હું બોલોડોને અતે સમજાવી શક્યો અને લોકો પણ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય વિશેષ સમજતા થયા. આ વખતની સમાધાનીમાં વચ્ચે હોવામાં અને સાક્ષી રહેવામાં મિ. ઍન્ડ્રુઝ હતા. તેમજ વાઈસરાયના એલચી તરીકે સર ઍન્જલમિન રોબર્ટસન પણ હતા. એટલે એ સમાધાની મિથ્યા થવાનો ઓછામાં ઓછો

બચ હતો. જો મેં સમાધાની નહિ કરવાની હઠ કરી હોત તો કોમનો ઉલટો દોષ ગણાત અને જે વિજય છ મહિના બાદ મળ્યો તે મળવામાં અનેક પ્રકારના વિધ્નો આવત. સત્યાગ્રહી કોઈ પણ કાળે પોતાની તરફ આગળી સરખી ચીધવાને કારણ ન આપે એવા જ અનુભવથી ક્ષમા વીરસ્ય મૂળગમ્ એ વાક્ય લખાયુ છે. અવિશ્વાસ એ પણ બીકણુપણની નિશાની છે. સત્યાગ્રહમાં નિર્ભયતા રહેલી જ છે. નિર્ભયને બીક શી ? અને જ્યાં વિરોધીનો વિરોધ જીતવાનો છે, વિરોધીનો નાશ નથી કરવાનો, ત્યાં અવિશ્વાસ શો ?

એટલે કોમે સમાધાની કબૂલ ગમ્ખી ત્યાર બાદ કેવળ યુનિયન પાર્લામેન્ટ બેસવાની રાહ જ જોવાની રહી. દરમિયાન પેલું કમિશન ચાલી નહું હતું. કમિશનમાં ઘણા જ થોડા સાક્ષીઓ હિંદીઓ તરફથી ગયા. તે વખતે સત્યાગ્રહીઓની કોમ ઉપર કેટલી બધી અસર હતી તેનો આથી સચોટ પૂરાવો મળ્યો. સર ઍન્જલમિન રોબર્ટ્સને ઘણા હિંદીઓને સાક્ષી આપવા સમજાવ્યું, પણ લડતનો બહુ વિરોધ કરતા હતા તેવા થોડા જ સિવાય બધા અડગ રહ્યા આ બહિષ્કારની અસર મુદ્દલ નહારી ન પડી. કમિશનનું કામ ટૂંક થયું અને રીપોર્ટ જપાટાથી બહાર પડ્યો. રીપોર્ટમાં હિંદી કોમે મદદ ન કરી એ ખીના ઉપર કમિશનના સભ્યોએ સખત ટીકા કરી ખરી. સિપાહીઓની ગેરવર્તણૂકનું તહોમત ઉઠાવી દીધું, પણ કોમને જે જે વસ્તુ જોઈતી હતી તે બધું આપવાની ભગ્નામણ કમિશને કરી. એટલે કે ત્રણ પાંડોનો કર કાઢી જ નાંખવો જોઈએ, વિવાહની આખતમાં હિંદીઓની માગણી કબૂલ રાખવી જોઈએ અને બીજી પણ કેટલીક ઝીણી વસ્તુઓ આપવાની અને બધું વગર ઢીલે

કરવાની ભલામણ કરી. આમ કમિશનનો રીપોર્ટ જનરલ સ્મૂથે
 કહ્યું હતું તે પ્રમાણે અનુકૂળ નંવડ્યો. મિં ઍન્ડ્રુઝ વિલાયત
 જવા વિદાય થયા, તેમજ સર ઍન્જમિન રૉથર્ટસન ઉપડી
 ગયા. કમિશનના રીપોર્ટ પ્રમાણે કાયદો ઘડવામા આવશે એવો
 અમને ભરોમો આપવામા આવ્યો હતો. એ કાયદો શું હતો
 અને કેમ થયો એ હવેના પ્રકરણમા વિચારીશુ

પ્રકરણ ૨૬ મું

લડતનો અંત

કમિશનના રીપોર્ટ પછી થોડા જ સમયમાં જે કાયદા વડે સમાધાની થવાની હતી તેનો મુસદ્દો યુનિયન ગેઝેટમાં બહાર પડ્યો. એ મુસદ્દો બહાર પડતા જ મારે કેપટાકિન જવાનું થયું. યુનિયનની ધારાસભાની બેઠક ત્યાં જ હતી, ત્યાં જ હોય છે. એ બિલમાં નવ કલમ છે. અને તે 'નવજીવન'ના બે કોલમની અંદર સમાધાન જાય. તેમાંનો એક ભાગ હિંદીઓ વચ્ચેના વિવાહને લગતો છે, જેની રૂએ, જે વિવાહ હિંદુસ્તાનમાં કાયદેસર ગણાય તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ કાયદેસર ગણાય એવી મતલબ છે. પણ એક કરતાં વધારે પત્ની એકી વખતે કોઈની કાયદેસર પત્ની ન ગણી શકાય. બીજા ભાગ વડે ત્રણ પૌંડનો કર જે દરેક ગિરમિટિયાએ જો તેને સ્વતંત્ર હિંદી તરીકે રહેવું હોય તો દૂર વરસે આપવાનો હતો તે રદ કરે છે. અને ત્રીજા ભાગથી જેઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવાનાં પ્રમાણપત્ર મળતાં હતાં તે પ્રમાણપત્રની કિંમત આંકવામાં આવે છે. એટલે કે એ પ્રમાણપત્ર જેની પાસે હોય તેનો દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવાનો હક

એ પ્રમાણપત્રથી કેટલે દરજ્જે સિદ્ધ થાય છે એ બતાવવામાં આવે છે. આ બિલ ઉપર યુનિયન પાર્લામેન્ટમાં ખૂબ અને મીઠી ચર્ચા થઈ. ખીજી વસ્તુઓ જેને સારૂ કાયદાની જરૂર ન હતી તે વસ્તુઓની ચોખવટ જનરલ સ્મટ્સ અને મારી વચ્ચે થયેલા પત્રવ્યવહારથી થઈ તેમાં કેપ કોલોનીની અંદર બજેલા હિંદીઓને દાખલ થવાના હકની રક્ષા વિષેનો, જેઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાં દાખલ થવાની ખાસ રજા મળે તેઓ વિષેનો, જે બજેલા હિંદી ૧૯૧૪ પહેલા દાખલ થઈ ચૂક્યા હોય તેઓ વિષેનો અને એક કરતા વધારે સ્ત્રીને પરણેલા હોય તેઓને પોતાની ખીજી સ્ત્રી મહેરબાની દાખલ લાવવા દેવા વિષેનો ખુલાસો થયેલો છે. અને જનરલ સ્મટ્સના કાગળમાં એક નીચેની વાત પણ છે “ચાલુ કાયદાઓને વિષે યુનિયન સરકારે હમેશા ઈચ્છુ છે અને હાલ પણ ઈચ્છે છે કે એ કાયદાનો અમલ ન્યાયપુરઃસર અને ભોગવાતા હકોને જાળવીને જ કરવામાં આવશે.” આ કાગળ ૩૦મી જુને (૧૯૧૪) લખાયેલો હતો, અને તે જ તારીખે મે જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો તેની મતલબ આ પ્રમાણે હતી:

“આપનો આજની તારીખનો કાગળ મને મળ્યો છે. જનરલ સ્મટ્સે મને ધીરજ અને વિનયપૂર્વક સાબળ્યો તેને સારૂ હું આભારી છું. હિંદીને રાહત દેનારો કાયદો અને આ આપણી વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર સત્યાગ્રહની લડતનો અંત લાવે છે. આ લડત ૧૯૦૬ના સપ્ટેમ્બરમાં શરૂ થઈ. એથી હિંદી કોમને ઘણું દુઃખ અને પૈસાની નુકસાની સહન કરવા પડ્યાં છે અને સરકારને પણ ચિંતામાં પડવું પડ્યું છે. પ્રધાન જાણે છે કે મારા કેટલાક ભાઈઓની માગણી ધણી વધારે હતી. જુદા

જુદા પ્રાતમાં વેપારના પગવાનાના કાયદા જેવા કે ટ્રાન્સવાલનો ગોલ્ડ લૉ. ટ્રાન્સવાલ ટાઉનશિપ્સ ઍક્ટ તથા સને ૧૮૮૫નો ટ્રાન્સવાલનો નં. ૩નો કાયદો — તેમાં એવા કશા ફેરફાર થયા નથી, જેને લીધે રહેઠાણ સંબંધી સંપૂર્ણ હક મળે, વેપારની છુટ મળે તથા જમીનની માલકી ધરાવવાનો હક મળે. તેથી તેઓને અસતોષ થયો છે. કેટલાકને તો એટલા કારણસર અસતોષ રહ્યો છે કે એક પ્રાતમાંથી બીજા પ્રાતમાં જવાની સંપૂર્ણ છુટ આપવામાં આવી નથી કેટલાકને એવો અસતોષ થયો છે કે હિંદીઓને ગહત આપનારા કાયદામાં લગ્નના પ્રશ્નની બાબતમાં જે થયું છે તેથી વિશેષ થયું જોઈતું હતું તેઓની મારી પાસે એવી માગણી છે કે ઉપરની બધી બાબતો સત્યાગ્રહની લડતમાં શામેલ કરવામાં આવે. પરંતુ તેમની માગણી મેં નથી સ્વીકારી. એટલે સત્યાગ્રહની લડતના મુદ્દા તરીકે જો કે આ બાબતો દાખલ કરવામાં નથી આવી, છતાં એની તો ના નહિ જ પાટી શકાય કે કોઈ દિવસ સરકારે આ બાબતનો વધુ વિચાર કરીને ગહત આપવી જોઈશે. જ્યાં સુધી અહીં વસતી હિંદી કોમને શહેરીઓ તરીકેના પૂરેપૂરા હક આપવામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ સતોષની આશા રાખી શકાય નહિ મારા ભાઈઓને મેં કહ્યું છે કે તમારે ધીરજ રાખવાની છે અને દરેક યોગ્ય સાધન વડે લોકમત એવો કેળવવાનો છે કે આ પત્રવ્યવહારમાં દર્શાવેલી શરતો કરતા પણ ભવિષ્યની સરકાર વધુ આગળ જઈ શકે. હું આશા રાખું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ જ્યારે સમજશે કે હિંદુસ્તાનમાંથી ગિરમિટિયા મજૂરો આવવાનું તો હવે બંધ થયું છે, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં નવા આવનારને લગતા કામદારી સ્વતંત્ર હિંદીઓનું અહીં આવવું.

પણ લગભગ રોકાયું છે અને સમજશે કે હિંદીઓની મહત્વા-
કાક્ષા અહીંના રાજકાજમાં કેઈ જાતની દખલ કરવાની છે જ
નહિ, ત્યારે મેં જણાવ્યા તે હકો હિંદીઓને આપવા જ
જોઈએ અને તેમાં જ ન્યાય રહેલો છે એવું મેં મને બાંસશે.
દરમિયાન, આ પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવામાં, છેલ્લે થોડા મહિના
થયા સરકારે જે ઉદાર ધોરણ પકડ્યું છે તે ઉદાર ધોરણ આપના
પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ, અત્યારના કાયદાઓનો અમલ કરવામાં
ચાલુ રહેશે તો મારી ખાત્રી છે કે આખા યુનિયનમાં હિંદી
કોમ કાઠક શાંતિ ભોગવીને રહી શકશે અને સરકારને હેરાન-
મતિનું કારણ નહિ થઈ પડે.”

ઉપસંહાર

આમ અઠ્ઠ વર્ષને અંતે આ સત્યાગ્રહની મહાન લડત પૂરી થઈ અને આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓને નિરાત વળી એમ મનાયું. દિલ્લીની તેમજ હર્ષની સાથે હું વિલાયતમાં ગોખલેને મળીને ત્યાંથી હિંદુસ્તાન જવાને સારૂ દક્ષિણ આફ્રિકાથી નીકળી પડ્યો. જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એકવીસ વર્ષ મેં નિવાસ કર્યો અને અસખ્ય કડના અંત મીઠા અનુભવો લીધા અને જ્યાં માગ પોતાના જીવનનું નિશાન જોઈ શક્યો તે દેશને છોડવાનું મને બહુ દોહલું લાગ્યું અને દિલ્લીર થયો. મને હર્ષ એ વિચારે થયો કે મને ઘણે વર્ષે હિંદુસ્તાન જઈને ગોખલેની નીચે સેવા કરવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયે

આ લડતનો આવો સુંદર અંત આવ્યો તેની સાથે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની આજની સ્થિતિની સરખામણી કરતા ક્ષણભર એમ લાગે કે આટલું બધું દુઃખ વેઠ્યું તે શાને સારૂ ? અથવા સત્યાગ્રહના શસ્ત્રની ઉત્તમતા ક્યા આવી ? આનો જવાબ આ સ્થળે વિચારી જવો જોઈએ. સૃષ્ટિનો એવો એક નિયમ છે કે જે વસ્તુ જે સાધનથી મળે તે વસ્તુ તે જ સાધન વડે સાચવી શકાય. એટલે દાંડથી મળેલી વસ્તુ દાંડ જ સાચવે; સત્યથી મળેલી વસ્તુનો સંગ્રહ સત્ય વડે જ થઈ શકે. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી આજે જ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી શકે તો પોતે સુરક્ષિત બની શકે છે. સત્યાગ્રહમાં એવી વિશેષતા તો નથી જ કે સત્યથી મળેલી વસ્તુ સત્યનો ત્યાગ

થતા પણ સાચવી શકાય. એવું પરિણામ આની શકતું હોય તો તે ઇષ્ટ પણ ન ગણાય. તેથી જો દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીની સ્થિતિ અત્યારે નળળી પડી ગઈ છે તો આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે તેનું કારણ સત્યાગ્રહીઓનો અભાવ છે. આ કથન આજના હિંદવાસીઓના દોષનું સૂચક નર્થી, પણ ત્યાની વસ્તુસ્થિતિ બતાવે છે વ્યક્તિ અથવા સમુદાય પોતાનામા નહિ હોય તે ક્યાથી લાવશે? સત્યાગ્રહી મેવકો એક પછી એક ચાલી ગયા. સોરાગ્રજી, કાછલિયા, નાયડુ, પારસી ફસ્તમજી ઇત્યાદિના સ્વર્ગવાસથી અનુભવીઓમાથી થોડા જ રહી ગયા જો. જેઓ રહી ગયા છે તેઓ હજી પણ ઝૂંઝી રહ્યા છે અને તેઓ સમય આવે પોતાનામા સત્યાગ્રહ હશે તો કોમની રક્ષા કરી લેશે એને વિષે મને શકા જ નથી.

લેવટમા, આ પ્રકરણો વાચનાર તો સમજી ગયેલ હશે જ કે જો આ જગી લડત ન ચાલત અને ઘણા હિંદીઓએ જે દુઃખ સન કર્યા તે ન કર્યા હત તો આજે દક્ષિણ આફ્રિકામા હિંદીઓનો પગ જ ન રહ્યો હત, એટલું જ નહિ પણ દક્ષિણ આફ્રિકામા હિંદીઓના વિજયથી વસાહતીઓ ઓછા અથવા વત્તા પ્રમાણમા બચી ગયા બીજા જો ન બચી શકે તો દોષ સત્યાગ્રહનો નથી, પણ તે તે વસાહતોમા સત્યાગ્રહનો અભાવ છે અને હિંદુસ્તાનમા તેઓની રક્ષા કરવાની અશક્તિ છે એમ સિદ્ધ થશે. 'સત્યાગ્રહ એ અમૂલ્ય શસ્ત્ર છે, તેમા નિરાશાને કે હારને અવકાશ જ નથી, એવું જો થોડેઘણે અંશે ખુલ્લુ આ ઇતિહાસમા સિદ્ધ થઈ શક્યુ હોય તો હું મને કૃતાર્થ થયો સમજીશ.

સમાપ્ત

૨૫/૨/૨૭

સૂચી

[નામવાર]

<p style="text-align: center;">અ</p> <p>અડાજળીઆ સોરામજી શાપુરજી ૩૩ ૪૦, ૧૧૨</p> <p>અહમદ કાછલીઆ (શેઠ) ૭-૧૨</p> <p>-ની નાદારી ૧૦-૧૧</p> <p>-લડતમાં ૯, ૧૨, ૩૫, ૧૫૫, ૧૬૮, ૧૬૨</p> <p>-નીર પુરુષ ૬-૧૦</p>	<p>ઇમામસાહેબ બાવાઝીર ૪૩-૪૪</p> <p>-કેદમાં ૪૩</p> <p>ઇસપમીયાં ૮</p> <p style="text-align: center;">એ</p> <p>એન્ટુઝ ૧૦૯, ૧૧૯, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૫, ૧૭૭, ૧૮૪, ૧૮૬</p> <p>એન્ટહીલ (લોડ) ૫૬-૫૭, ૧૭૫</p> <p>-લડત વિષે ૫૮</p> <p>એસલન (મિ.) ૧૭૧-૭૨, ૧૭૮</p>
<p style="text-align: center;">આ</p> <p>આમદ ભાયાત (શેઠ) ૧૫૫</p> <p style="text-align: center;">ઃ ઈ</p> <p>“ઇન્ડિઅન ઓપીનિઅન” ૧૩, ૧૫, ૧૩, ૧૧૩, ૧૧૮</p> <p>ઇડિયા ઓફિસ ૬૭</p>	<p style="text-align: center;">ઓ</p> <p>ઑલ્ખર્ટ (જર્મન) ૮૪-૮૫</p> <p style="text-align: center;">ઉ</p> <p>ઠતાં -ની અભિલાષા ૧૮૬-૯૦</p> <p>-ની અવિચળ શ્રદ્ધા પ્ર૦ ૪-૫, ૧૨૭</p>

- ને અહિસા ૮૩-૬
- ની આરોગ્યપોથી ૭૬
- ની ઇચ્છા ૬૨
- ને ઈશ્વર પ્ર૦ ૪-૫, ૫૪, ૬૦-૧, ૭૪, ૬૫, ૧૧૬, ૧૨૬, ૧૩૯, ૧૬૭, ૧૭૪
- ને ઉદાર અંગેનો (જુઓ 'એમ્પ્લીફીકેશન,' 'કલ્પનબંધ,' 'સ્થેશીન,' 'આઈનર')
- ના એકરાસ ૨૭-૮, ૭૪, ૭૬, ૯૦, ૧૯૧
- કમિશનો વિષે ૧૭૦-૧
- ને કાછલીઆ ૧૨ (જુઓ 'અલ્પમહ')
- કાચદા વિષે ૧૬૫-૬
- કેદ વિષે ૧૫૪-૫
- કેદી ૪૫, ૧૪૮ ઇ૦, ૧૫૭ ઇ૦ (જુઓ 'સહત')
- ને કલ્પનબંધ ૮૩-૪, ૬૧ ઇ૦ (જુઓ 'કલ્પનબંધ')
- ને ખાણવાળા ૧૩૪ ઇ૦
- નો ખોરાક ૯૧-૨, ૧૫૬-૬૦
- ગિરમિટિયા વિષે ૧૦૧, ૧૧૩
- ગુહા વિષે ૧૧૮-૬
- ને ગોખલે ૮૦-૧, ૯૮, ૧૦૧-૮, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૯૧ (જુઓ 'ગોખલે')
- ગોરાઓ વિષે-ભવિષ્યમા ૧૮૬-૬૦
- ગોળીબાર વિષે ૧૬૫
- ને છેતરપીડી ૬-૭, ૧૮૪
- જેલમાં ૪૫, ૧૫૬-૬૦
- ની ટીકા ૬, ૨૭, ૬૫, ૧૧૨, ૧૮૪ • •
- રેપ્રેસેન્ટેશનમાં પ૫ ઇ૦, ૫૭-૮
- ને દક્ષિણ આફ્રિકા ૧૬૧
- દાક્તર વૈદો વિષે ૬૨
- ફૂધ વિષે ૬૧
- ને ધર્મપત્ની ૧૨૧-૨
- ની ધર્મપોથી ૭૨
- નબળાઈ વિષે ૫૧-૨
- ને નાયકુ ૪૮-૬
- પરિણામ વિષે ૧૬૧-૨
- ને પારસીઓ ૩૩
- પોતા વિષે ૬-૭
- ને પ્રતિક્ષા ૧૭૪
- ના પ્રયોગો ૭૧-૨, ૭૩ ઇ૦, ૭૬, ૮૮ ઇ૦, (જુઓ 'ટોલસ્ટૉય ફાઈ')
- ની પ્રાર્થના ૭૪
- પ્રેમ ને નિયમ વિષે ૬૬
- ને ફજાહાર ૬૧-૨
- ને ઍન્નમીન રોબર્ટસન ૧૮૩
- સય ને પ્રીત વિષે ૮૪
- ને મર્યાદાધર્મ ૭૫-૭૬
- ને મીર આલમ ૨૨-૩
- ને મોચીકામ ૭૦

- યુક્તિપ્રયુક્તિઓ વિષે ૨૭-૮
-ને રસોઈકામ ૪૫, ૮૦, ૧૩૯,
૧૪૦
-લડત પૂર્વે (જીઓ 'ટાઈસ્ટોય
ફાર્મ') •
-લડત વિષે-૫૨, ૬૧, ૯૩,
૧૧૦-૧૧, ૧૮૮-૯
-લડતમાં ૧૩૨, ૧૩૭ થી (જીઓ
'લડત', 'ગોખલે', 'સ્મટ્સ'
'ટાઈસ્ટોય ફાર્મ', 'સરકાર' ઈં) •
-લડત ને સત્ય વિષે ૧૧૧
-ને હુલાવન ૮૯ થી
-ને લેક્ચરસ કુટુંબ ૧૩૦ થી
-વર્તમાન સ્થિતિ વિષે ૫૦ ૩;
૧૯૧-૨
ને વાલિયામા ૧૨૫-૭
-વિશ્વાસ વિષે ૭, ૧૦૬-૭,
૧૮૪, ૧૮૫
-ની શરતો ૧૭૦-૧, ૧૮૨
-શાંતિ વિષે ૧૪૨
-શિક્ષક તરીકે ૭૧-૪
-સત્તા વિષે ૧૬૫-૬
-સત્યાગ્રહી વિષે ૪૨, ૧૩૪
-ની સમજવટો ૬-૭, ૧૦, ૧૩,
૨૧-૨, ૫૭-૮, ૮૪, ૧૧૦-
૧૧, ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૩૪ થી
૧૪૫, ૧૭૧ થી, ૧૭૪,
૧૮૧ થી
-સરકાર વિષે ૪૯, ૧૬૫
-ને સ્મટ્સ, (જીઓ 'સ્મટ્સ',
'ખાયા', 'સરકાર')
-સ્વચ્છતા વિષે ૬૯-૭૦, ૧૩૮
-હવે ૫૯૧-૨, ૫૦ ૪-૫
-નું "હિન્દ સ્વરાજ" ૫૯-૬૦
-હુકમ વિં સેવા વિષે ૧૩૮-૩૯
-નો હેતુ ૪૨, ૧૬૨
વધુ માટે જીઓ 'લડત', 'સ્ત્રીઓ'
કસ્તુરબાઈ મોં ગાંધી ૧૨૧-૨
કાછલીઆ (જીઓ 'અહમદ')
કાંઈકાઈ આદર્શ ૧૩
કાશી છં ગાંધી ૧૨૨
કુપ્પુસ્વામી મુદલીઆર ૧૨૨
કેલનખેંક=ત્યાગી ૮૨-૮૬;
-૬૩, ૬૪, ૬૫, ૭૦, ૭૯ થી,
૯૧, ૧૦૭, ૧૩૯, ૧૪૩, ૧૪૯
થી, ૧૫૬, ૧૬૦, ૧૭૧ (જીઓ
'ટાઈસ્ટોય ફાર્મ')
-ને ગોશાઓ ૮૨, ૧૪૬-૭
-ને સર્વો ૮૩-૫
કોતવાલ ૭૮, ૮૦
ક્રિસ્ટોફર ૧૩૯ •
કું (લોડ) ૫૬
ગ
ગાંધી મોં કં (જીઓ 'કર્તા')
ગોકળદાસ હંસરાજ ૧૨૨

ગોખલે=વિચારશીલ અભ્યાસી ૮૧,

૧૦૫-૬, ૧૧૪;

-૩૪, ૭૯ ઈં, ૯૫ ઈં, ૧૫૩,

૧૬૨ ઈં, ૧૬૮ ઈં, ૧૭૩,

૧૮૩

-અવિશ્રાન્ત ૧૬૨, ૧૬૮, ૧૬૯,

૧૭૩-૪

-ની પદ્ધતિ ૮૧-૨, ૧૦૧-૯,

૧૧૨, ૧૧૩

ગોવિંદ રાઝુ ૧૨૨

ચ

અમની (મિં) ૧૫૪ ઈં

ચાલ્સ્ટોન ૧૩૮, ૧૪૨, ૧૪૩

•

છ

છગનલાલ ખું ગાંધી ૧૨૨

જ

જયાકુંવર મંડાકર ૧૨૨

ટ

ટાઉનશિપ્સ ઍક્ટ ૧૮૯

ટાલ્સ્ટોય કાર્મ-શુદ્ધિસ્થાન ૯૨

-૬૦ ઈં, ૬૪ ઈં, ૧૧૪,

૧૧૭-૮, ૧૪૩, ૧૫૧

ટાન્સલા-ની ધારાસભા ૧૬

ડ

“ડેલી મેલ” ૨૩-૨૪

થ

થંબી નાયડુ ૬૭

થંબી નાયડુ શ્રીં ૧૧૮

દ

દાઉદ મહમદ શેઠ ૪૧-૪૨

ન

નરેશન ૪૯

નાઈડુ શ્રીં એ. પી. ૧૧૮

નાઈડુ શ્રીં થંબી ૧૧૮

નાગપન ૫૦-૫૧

નાતાલ-ના ગોરાઓ ૧૧૨

નાયડુ પી. કે. ૪૮-૯, ૧૩૬, ૧૪૬,

૧૫૧, ૧૬૨

નાયડુ શ્રીં પી. કે. ૧૧૮

નારાણસામી ૫૧

પ

પારસી રૂસ્તમજી ૪૧-૨, ૪૮, ૧૨૨,

૧૬૨

પારસી સોરાબજી ૧૬૪-૫, ૧૬૨

પિલ્લે શ્રીં કે. મુ. ૧૧૮

પિલ્લે શ્રીં ચિ. ૧૧૮

પિલ્લે શ્રીં એન. ૧૧૮

પિલ્લે શ્રીં એન. એસ. ૧૧૮

પિલ્લે શ્રીં એમ. ૧૧૮

પિલ્લે એમ. પી. ૧૧૮

પીઅર્સન ૧૦૬, ૧૭૧

प्रेमदास १०६, १५३ छ०, १५६ छ०,

२

१६०, १७०

प्रागल्भ्य' हेसाध ४१, ६७, ७१

• • ई

ज्ञातमा भडोता १४१

दिनिकस ४४, ६३, ११५, ११६,

१२०, १२२, १६३, १६८,

१६६

किरोनशाह (सर) १२४-५

प

पिडारीवाल म. १५१

पेन्मिन (सर रो.) १७७ छ०,

१८१, १८३, १८५

प्राथा (जनरल) ५६ छ०, १०५

-गुं वचन १०७

ल

लवानीहवाल श्री० ११८

म

मगनदाल गांधी १६८, १६६

मगनबाई छ. पटेल १२२

भीर आलम २२-२३

भीरांभाई १४२

मुहलिंगम् श्री० आर ओ. ११८

मेरीमेन ५५, ५६

मोहली (बोर्ड) ५६

मोहनदास क० गांधी (जुओ
'लडत', 'कर्ता')

रधु नारसु १५१

रतन ताता (सर) ६१

रतनशी सोढा ४१

रहीमखान १५१

राजु गोविंद १२२

रामदास मो. गांधी १२२

रामनारायणसिंग १५१

रावणबाई म. पटेल १२२

रिय ६५

इस्तमजु ल. घो. (जुओ 'पारसी

इस्तमजु')

रेवासांकर २ सोढा १२२

रोजधनिस (सर ले) १७३

रोयपेन जेसई ४४, ६७

रोयपेन सोलोमन १२२

ल

लुटावन ७६, ८८-९०

लैअरस=गरीब १२६-३१, १३३

लुडिन (जनरल) १६४-५

व

वाईली (इर्नल) १७१-७२, १७८

वाल्लिमाभा १२५-२६

-अमर १२६

विडारी ६६

वेस्ट (मि) १६८, १६९, १७१

वेस्ट (मिस) १६८, १६९

૨૧

શિવપુજન બદ્દી ૧૨૨
સ્લેશીન (મિસ) ૧૩૯, ૧૬૮
શ્રાધનર ડબ્લ્યુ પી (ઓન)
૯૮, ૧૭૨

સ

સોરાબજી (૩૦) ૧૬૪-૫, ૧૬૨
સુરેન્દ્રરાય મેઠ ૪૧
સૌકેદીસ ૧૪૨
સોઠા (જુઓ 'રેવારાંકર રતનશી')
સૌલોમન રૉયપેન ૧૨૨
સંતોક મ ગાંધી ૧૨૨
સ્મટ્સ (જનરલ)=પુક્રિખાજ ૪-૬,
૧૧૨

-૧૨, ૧૩, ૨૭, ૫૬, ૬૧, ૧૦૫,
૧૧૨, ૧૪૫, ૧૫૨, ૧૭૦,
૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૫, ૧૭૭,
૧૭૮, ૧૮૧ ઈ૦
-ને ઈન્સાફ ૧૭૦, (જુઓ
'વચનભંગ'
-ની ઉસ્કેરણી ૧૬, ૨૬-૭
-કર્તા વિષે ૨૭

-ને કર્તા ૧૪૫, ૧૭૧, ૧૮૧
ઈ૦, ૧૮૮

-વિષે કાર્ટરાઈટ ૧૩
-ને ખૂની કાયદુ ૫ .
-ની ગુલાટ પુ-૬, ૧૧૨
-ડેપ્યુટેશનમાં ૫૫, ૫૬
-ની તોછડાઈ ૧૪૫
-દગાખાજ ૧૮૪
-ની નીતિરીતિ ૪, ૧૩-૧૪,
૧૪૫, ૧૭૮-૯
-પોતે ૩-૪, ૧૭૦
-ને વિશ્વાસઘાત ૩-૧૪, ૨૫,
૧૧૨ ઈ૦

હ

હરખતસિંગ ૧૫૮
હર્ટઝોગ (જનરલ) ૫૪
હસન ૪૧
હાજ હખીખ (શેઠ) ૫૫ ઈ૦, ૫૭
હાર્ડિંગ (લોર્ડ) ૧૦૯, ૧૬૨ ઈ૦,
૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૭
" હિંદ સ્વરાજ " ૫૬-૬૦
હૉસ્કિન ૧૩

[વિષયવાર]

અ

અખખારો ૧૬, ૨૩-૪, ૧૧૪, ૧૧૬,
૧૫૦

અમલદાર ૩૭, ૩૮, ૪૬, ૪૯, ૫૪,
૧૧૬-૭, ૧૨૩, ૧૪૬ ઇ૦

અપમાન -દેશનું ૧૧૨-૩
-ઝીઓનું ૧૧૫-૬ ઇ૦
(જુઓ 'લડત')

અપવાસ ૫૨-૩
અમલદારી ૩૬, ૫૨, ૮૬-૭, ૧૩૬,
૧૩૮
અમલદારો ૧૬૨, ૧૭૬, (જુઓ
'કેદી જીવન')

અહિંસા ને દૂધ ૯૧
-ને વિલય પ્ર૦ ૪-૫

-ને સફલાવ ૮૪
અમેલો ને બોઅર ૫૪

આ

આગેવાનો ને હુકમ ૧૩૮-૯
આત્મબળ ૧૨, ૧૩૪, (જુઓ
આત્મશુદ્ધિ) 'લૅલ્સ્ટોય ફામ',
'સત્યાગ્રહ', 'લડત' ઇ૦

ઇ

ઇમિગ્રેશન એક્ટ ૨૫, ૧૦૬
ઇશ્વર -નો જ આશરો ૯૫, ૧૭૪
-ને જય ૫૪, ૧૧૬
-નો સંકેત ૬૧, ૯૫, ૧૧૬ ઇ૦
-ને સમર્પણ ૧૨૬-૭ (જુઓ
'લડત')

એ

એશિયાટીક એક્ટ ૧૩, ૨૫, ૫૬,
૧૦૮, (જુઓ 'ખૂની કાયદો')

ક

કડિયો-યુરોપી ૬૬
કમિશનદારો ૧૭૦ ઇ૦, ૧૭૮-૯,
૧૮૫ ઇ૦

-ફેસલો ૧૮૫-૬ ઇ૦
કાયદા-ને ગોળીબંદાર ૧૬૫
-ને ધર્મ ૧૧૬-૭

-નો ભંગ ૪૯
-ને વિવાહ ૧૧૭
-ને સત્તા ૧૬૫
કાળો કાયદો ૧૧૦-૧ (જુઓ 'ખૂની
કાયદો')

કુચ ૧૩૩, ૧૩૭ ૬૦, ૧૪૩-૪,

૧૪૬ ૬૦, ૧૭૫

કેદી જીવન ૪૩ ૪૪-૫, ૫૦-૩,

૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૫, ૧૭૬

ખ

ખાણું ૧૦૦-૧

ખાતર ને મેલું ૬૯

ખ્રિસ્તી-શરતમા ૪૪, ૬૫, ૧૦૧,

૧૪૫

ખૂની કાયદો ૫, ૧૭, ૨૬, ૪૬,

૧૦૬, ૧૧૦

ગ

ગિરમિલિયા ૪૪, ૧૧૩, ૧૩૦, ૧૬૦,

૧૭૬, ૧૮૯

ગિરમિલમુક્ત ૪૮

ગોઠડ લો ૧૮૯

ગોરા ૧૯, ૮૬-૭, ૯૯, ૧૧૨, ૧૧૬,

૧૪૪, ૧૪૬-૮, ૧૫૯-૬૦

-ને કલ્લનબેક ૮૨, ૧૪૬-૭

-ભવિષ્યમાં? ૧૮૯-૯૦

-વેપારીઓ ૮-૧૧

-ની હડતાળ ૧૭૫

-ને હિન્દી ૮, ૧૭

ન્યુઓ સરકાર

ચ

ચારિત્ર-ને શરત ૬૧, ૭૫-૬

ડ

ડાક્ટર-જેલમા ૧૫૯-૬૦

ડિપ્યુટીશન ૫૪ ૬૦

ડી.

તવારીખ ૨૪, ૪૬, ૬૩, ૬૪, ૬૫,

૧૧૪, ૧૩૨-૩, ૧૪૫, ૧૪૯

તામિલી ૧૧૮, ૧૨૦

તારીખો ૫, ૧૮, ૯૦, ૯૩, ૬૫,

૧૦૯, ૧૨૪, ૧૪૧, ૧૫૯,

૧૭૨, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૮,

૧૮૯, ૧૯૧

ત્રણ પાઉડ ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૦૯,

૧૧૨-૩, ૧૧૫, ૧૩૦, ૧૩૫,

૧૪૨, ૧૪૫, ૧૬૫, ૧૭૦,

૧૭૮, ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૮૭

દ

દમ -ના હપાયો ૮૮-૯

-ને તમાકુ ૮૯-૯૦

દ્રાવિડીઓ ૧૨૯-૩૦, ૧૪૧

દુઃખ-ને ઐક્ય ૧૪૪-૫

-ને અંત ૧૬૬

-અને દાદ ૧૬, ૫૮, ૧૨૬-૭,

૧૪૪, ૧૪૭, ૧૮૧-૨

-ને પરિણામ ૧૬૧

-અને વિનય, પ્ર૦ ૪, ૬૪,

૧૬૬-૭, ૧૯૨

-ને વેર ૧૭૯

ને સુખ ૧૬૬-૭

ધ

ધમ-અને ઐક્ય ૬૫-૬, ૭૨

-ને શુદ્ધિ ૮૩

ધારાસભા, સુનિયમી ૧૮૭ ઇ०

ધાર્મિક ઐક્ય ૭૮-૯

-શિક્ષણ ૭૧-૨

ન

નબળાઈ ને શક્તિ ૫૧-૨

નાદારી ૧૧

-ભૂષણરૂપે ૧૦-૧૧

નિરક્ષર-ને પરાક્રમ ૪૨, ૫૧, ૧૧૩,

૧૨૬, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૫૮, ૧૬૮

-વિ० શિક્ષિત ૧૩૬

નિરામિષ આહાર ૧૦૧

નિશ્ચયપત્ર ૧૬-૮

નોકરી ને ગુલામી ૧૬૨

પ

પઠાણ ૨૨-૩, ૧૨૮-૯

પરવાના ૫, ૧૩, ૧૫, ૧૭

-ની હોળી ૨૧-૨

પારસીઓ ૩૩

પ્રતિક્ષા ને હડત ૧૭૪

પ્રયોગો = આત્મશુદ્ધિ ૯૨

-આરોગ્ય વિષયક ૭૮, ૮૮-૯૦

-ટાઇફોઇડ ઉપર ૯૦

-દંભ પર ૮૮-૯

-શિક્ષણના ૭૧-૨, ૭૩ ઇ०

પ્રેમ ને નિયમ ૬૯

બ

બાળકો-ફાર્મમાં ૭૧-૭૨, ૭૩ ઇ०

-હડતમાં ૧૧૮, ૧૩૧, ૧૪૧

બાળાઓ-ને પવિત્રતા ૭૬

-ને યુવકો ૭૪-૭૬

-હડતમાં ૧૨૫

બેરીસ્ટરો-હડતમાં ૩૪-૩૮, ૪૪ (જુઓ

'કર્તા', 'રૌયપેન', 'સોરાબજી')

બોઆર ને અંગ્રેજો ૫૪

ભ

ભય ને અહિંસા ૮૪

મ

મનુરો ૧૨૦, ૧૨૪ ઇ०, ૧૨૮ ઇ०,

૧૩૫, ૧૬૩ ઇ० (જુઓ

'માલિકો')

મદદ-પૈસાની ૬૧, ૧૦૯

મર્યાદાધર્મ ૭૫-૬

મસલતો (જુઓ 'સ્મટ્સ', 'ખોથા',

'ગોખલે')

મહારાષ્ટ્રીઓ ૧૦૩ •

માતૃભાષા-વિવિધ ૭૧-૨, ૭૩

-ને ગોખલે ૧૦૨-૪

માલિકો ૧૩૪ ઇ०

-ને મનુર ૧૨૮-૯, ૧૩૧,

૧૬૧-૨

માંસાહાર ૬૫-૬, ૭૮

મુસલમાનો-હડતમાં ૬, ૧૨, ૪૧,

૪૨, ૪૩, ૫૭, ૬૫, ૭૮,

૧૦૩, ૧૪૫

-ને માંસાહાર ૬૫-૬, ૭૮

મોચીકામ ૬૪, ૭૦

ય

યહૂદી ૧૪૫

લ

લડત (જુઓ 'કર્તા', 'ગોખલ',
'સ્ત્રીઓ', 'સ્મટ્સ')

-માં ઉપવાસ ૫૨

•-ને અમલદારો ૮૭, ૧૩૬
(જુઓ 'અમલદારો')

-આજની પ્ર૦ ૩-૫

-આપણી દૃષ્ટિએ ૨૯-૩૧,

૧૨૬-૭

-ને આશાવાદ ૩૦-૧, ૧૦૬,
૧૬૨

-ને ઈશ્વર (જુઓ 'ઈશ્વર')

-માં હિંદુઓ ૬૪, ૬૭, ૭૦

-વિશે એન્ટીહીલ ૫૮

-ને કરકસર ૬૮, ૭૦, ૭૭-
૮, ૯૦

-ને કસોટી ૨૨, ૧૬૧

-ના કારણો ૧૬-૧૭, ૧૧૨-

૧૩, ૧૧૬-૭

-કોની? ૫૨ (જુઓ 'ટૅલ્સ્ટોય
ફાર્મ')

-ને ખોરાક ૬૬, ૬૮, ૭૭-૮,
૧૩૯, ૧૪૪

-ને ગોખલો ૧૦૮, (જુઓ
'ગોખલ')

-ને ગોમાંસ ૬૫, ૧૦૧-૪

-ને ગોરાઓ ૮-૧૧ (જુઓ 'ગોરા')

-માં ગોળીબાર ૧૬૪-૫

-ને ચારિત્ર ૬૧-૩, ૧૩૨, ૧૪૦
(જુઓ 'ટૅલ્સ્ટોય ફાર્મ')

-ને જીત ૯૪, ૯૫, ૧૧૬, ૧૨૬-૭,
૧૩૪, ૧૫૩

-ને જુસ્સો ૬-૭

-ની તૈયારી ૯૫, (જુઓ
'ટૅલ્સ્ટોય ફાર્મ')

-ને દગો ૬-૭, ૧૮૪

-દરમ્યાન ૨૯, ૧૧૧

-ને દુઃખ ૯૪, ૧૭૯, ૧૯૨

-માં દેશનિકાલ ૪૬-૫૦, ૫૧

-માં નડતરો ૩૦

-ને નબળાઈ ૫૧-૨

-ને નાદારી ૧૦-૧૧

-ના નિયમો ૬૮-૯ (જુઓ
'મૂળતત્ત્વો'માં)

-ને નિર્વાહ ૧૨, ૬૧

-નાં પગલાં ૨૦-૪, ૩૫-૬,

૪૨-૩, ૧૧૫, ૧૨૩, ૧૩૧,

૧૪૨-૩, ૧૪૫, ૧૫૬

-નું પરિણામ ૧૨૬-૭, ૧૬૨
 -ને પવિત્રતા ૭૪, ૭૬, ૧૩૨,
 ૧૪૦
 -પૂર્વે ૧૫-૭
 -ને પૈસા ૬૦-૩
 -ને પોશાક ૭૭, ૧૩૧
 -ને પ્રતિજ્ઞા ૫૭, ૮૬, ૧૭૪
 -ને પ્રતિપક્ષી ૩૦-૧, ૧૧૧,
 ૧૩૬
 -નો પ્રદેશ ૨૫-૬, ૨૬, ૧૧૦-૧,
 ૧૧૨, ૧૧૬-૭
 -ને બ્રહ્મચર્ય ૬૨
 -મા મકાનો ૬૪, ૬૭, ૧૩૧
 -ને મનુદૂરી ૬૬-૭
 -ને મનુદૂરો (જુઓ 'મનુદૂરો')
 -ની મર્યાદા ૨૫-૬, ૧૨૧,
 ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૭૬, ૧૮૦
 -માં મસલતો ૬-૭, ૧૮-૬,
 ૩૦, ૧૧૦-૧, ૧૧૭
 -ને માદગી ૭૯
 -માં મીઠાશ ૮૬-૭
 -માં મુસાફરી ૬૮
 -નાં મૂળતત્ત્વો ૭, ૧૦-૧૧,
 ૨૪, ૫૮, ૬૯, ૬૪, ૧૦૬-૭,
 ૧૧૦-૧૧, ૧૨૬-૭, ૧૪૪,
 ૧૫૨-૩, ૧૮૪-૫, ૧૯૧-૨
 -માં મૃત્યુ ૫૦-૧, ૧૨૪-૬,
 ૧૪૧, ૧૫૮

-ને લોકમત ૧૩૯
 -ને લોકો પ્રાં ૩-૫
 -ને વચનભાંગ ૬, ૧૦૮-૯,
 ૧૧૨ (જુઓ 'બોધા',
 'સ્મટ્સ')
 -ને વિકાર ૭૪, ૧૩૨, ૧૪૦
 -ને વિરોધીઓ ૧૩૬
 -મા વિવેક ૧૮-૯, ૧૩૪, ૧૪૫,
 ૧૪૭, ૧૭૫-૬
 -ની વિશાળતા ૨૬
 -અને વિશ્વાસ ૭, ૧૦૬-૭,
 ૧૮૪, ૧૮૫
 -મા વેપારી ૮-૧૨, ૪૧, ૧૩૧,
 ૧૩૭
 -ને વેર ૧૭૯
 -વ્યક્તિગત ૭, ૪૨
 -માં વ્યવસ્થા ૬૧-૩, ૧૩૧,
 ૧૩૩, ૧૩૭, ૧૩૬, ૧૪૦,
 ૧૪૩-૪, ૧૬૬
 -શા સાર ? પ્રાં ૪, ૫, ૩૦-૧,
 ૬૩, ૧૨૬-૭, ૧૬૧
 -માં શિક્ષણ ૭૧-૨
 -ને શુદ્ધિ ૭૬, ૯૯-૩ (જુઓ
 'ટોલ્સ્ટોય કાર્મ')
 -ને સત્યાગ્રહી ૪૨, ૬૪, ૧૨૬-૭
 -ને સમય ૩૦-૧
 -ને સંખ્યા ૧૧૪, ૧૨૭, ૧૨૯,
 ૧૩૩

-ના સિદ્ધાંતો ૭, ૯, ૩૦, ૨૨,
૨૬, ૨૮-૯, ૪૭, ૫૪, ૫૬,
૬૦-૨, ૧૨૬-૭, ૧૭૬
-ને સેવકો ૧૬૪, ૧૬૬-૭
-ને સ્વચ્છતા ૬૬-૭૦, ૧૩૮

૧

વસાહતી-૬૦ આં ના ૧૬૨
વિવાહ વિનં સરકાર ૧૧૬ ઈ૦, ૧૮૨
૧૮૫, ૧૮૭
વિશ્વાસઘાત ૫, ૧૩-૧૪
વેપારી-લડતમાં ૮-૧૨, ૪૧, ૧૩૧,
૧૩૭
વોરા ૪૧

૨

શરતો ૧૮૨
શાને સાફ ? -પ્ર૦ ૪; ૩૦-૧, ૯૩,
૧૨૬-૭, ૧૯૧
શાન્તિ-હૃદયગત ૧૪૨
શિક્ષણપ્રયોગ ૭૧-૨
શુદ્ધ જીવન (જુઓ 'ઈલસ્ટોય ફાઈ',
'નાદારી', 'લડત')

૩

સત્તા-ને લોકસંગ્રહ ૧૬૫
-ને સિદ્ધિ ૧૬૫-૬
-ને સરકાર, (જુઓ 'સરકાર')
સત્ય-નું બળ ૨૪, ૧૨૭

-ને વિનય પ્ર૦ ૪-૫; ૯૪-૫,
૧૨૭, ૧૩૪
સત્યાગ્રહ = લડત (જુઓ 'લડત')
સત્યાગ્રહી ૧૩૪ (જુઓ 'લડત')
-ને ઈશ્વર ૬૫
-ની તૈયારી ૧૧, ૬૧-૩,
૬૪-૭૦, ૭૭, ૧૧૮, ૧૨૧-૨
-ને દુઃખ ૧૯, ૫૮, ૧૭૯,
(જુઓ 'ઈશ્વર')
-સ્ત્રીઓ (જુઓ 'સ્ત્રીઓ')
સરકાર-કમિશનદારો ૧૭૦
-ની પદ્ધતિ ૩૬-૭, ૩૮, ૪૦,
૪૪-૫, ૪૬, ૪૯, ૫૪-૫,
૧૦૬, ૧૧૯, ૧૨૫ ઈ૦,
૧૫૨, ૧૬૧-૨, ૧૬૪

સર્પો ૮૩-૫
સંકટ -ને પ્રેમ ૪૭-૮
સિદ્ધિ -ને સત્તા ૧૬૫-૬
-ને સત્ય ૧૨૭
-ને સાધન ૧૯૧

સુતાર -ગુજરાતી ૬૬
સુતારકામ ૬૪, ૭૦
સુધારો જરૂરી ૬૬-૭૦

સ્ત્રીઓ -ને કેદીજીવન ૧૧૮, ૧૨૧,
૧૨૩, ૧૨૪-૭
-બાળકો સાથે ૧૧૮, ૧૪૧,
૧૪૮

- સત્યાગ્રહી ૬૫, ૬૬, ૧૧૫-૮,
૧૧૯-૨૧, ૧૨૩ ૬૦, ૧૪૦,
૧૪૧, ૧૪૮
- સ્વચ્છતા ૬૯-૭૦
- ને ખાતર
- હકો ૧૮૭ ૬૦ -વસવાના ૧૮૭
- હફપા ૪૬-૭
- હાર કે જીત ? પ્ર૦ ૪-૫; ૩૦-૧,
૯૪, ૧૨૬-૭, ૧૯૧-૨
- હિન્દ ને હડત-પ્ર૦ ૪; ૧૬૨ (જુઓ
'ગોખલે' 'હાર્ડિંગ')
- હિન્દી કોમ-પ્ર૦ ૩; ૧૭, ૫૧, ૧૦૧,
૧૦૩, ૧૪૫
- અન્યાય સામે ૨૪
- ને કમિશન ૧૭૧-૨, ૧૭૪
- ને દેશનિકાલ ૪૬-૫૦
- ની પ્રતિષ્ઠા ૧૭-૮
- ની મહત્વાકાંક્ષા ૧૮૬-૯૦
- ની માગણી ૧૬-૭, ૧૮૨
- હડતમાં ૪૨, ૪૭, ૬૫, ૧૩૧-૨,
૧૪૦, ૧૯૧-૨
- ને સરકાર ૧૬, ૨૧, ૨૬-૭,
૫૬-૭, ૧૦૬ (જુઓ 'કર્તા')
- 'ગોખલે', 'હડત', 'સ્મટ્સ')
- ના હકો ૧૮૭ ૬૦
- ને હડતાળ ૧૭૫
- હુકમ વિ૦ સેવા -પ્ર૦ ૪; ૧૩૮-૯,
૧૬૨
- હોળી ૨૩-૪

(છપાય છે) નવાં પુસ્તકો

૧ ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો (નવી આવૃત્તિ)

(ગાંધીજીના સામાજિક લેખોનો સંગ્રહ)

આ પુસ્તકની ત્રણ હજાર નકલ થોડા જ માસમાં ખપી જવાથી ખીજી આવૃત્તિ છપાઈ રહેલી છે. આમાં પહેલી આવૃત્તિ છપાયા પછી લખાએલા સામાજિક પ્રશ્નોને લગતી ઠીકઠી કરનારા ગાંધીજીના છેલ્લામાં છેલ્લા લેખો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે.

૨ કૌશિકાખ્યાન

(ઓવીબર્ક પૌરાણિક કાવ્ય) લેખક: જીગતરામ દવે

૩ સ્વદેશીધર્મ

લેખક: કાકા કાલેલકર. સ્વદેશી સિદ્ધાંત ઉપરના તેમના સુપ્રસિદ્ધ લેખની આ સુધારીને વધારેલી નવી આવૃત્તિ છે. જેમાં સુપ્રસિદ્ધ યુરોપીય વિચારક રોમરોલાએ આ લેખની કરેલી ટીકાનો જવાબ આવે છે.

૪ હિમાલયનો પ્રવાસ (નવી આવૃત્તિ)

આમાં નવાં પ્રકરણો ઉમેરવામાં આવ્યા છે.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરની સસ્તી યોજનાના પાછલાં પુસ્તકોના સટ

સટ ૧ લો ૩. ૨-૦-૦

સટ ૨ જો ૨ ૨-૮-૦

૧ દ. આ. નો સત્યાગ્રહ ૧-૦-૦ ૧ દ. આ. નો સત્યાગ્રહ ૧-૦-૦

૨ આપવીતી ૧-૪-૦ ૨ ઇશુનું બલિહાન ૦-૩-૦

૩ હિંદુસ્વરાજ્ય (છાપેલું) ૦-૬-૬ ૩ આપવીતી ૧-૪-૦

૪ હિંદુ મુસલમાન ૦ ૧-૦ ૪ હિંદુસ્વરાજ્ય
(ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં) ૧-૧૨-૦

૫ ચરવડાના અનુભવ ૦-૧૨-૦ ૫ ચરવડાનો અનુભવ ૦-૧૨-૦

૩-૭-૬

૧.૪-૧૫-૦

ઉપર જણાવેલા ખર્ચે સેટોમાં પહેલા વર્ષમાં યોજનાનાં બહાર થયેલાં પુસ્તકો જે અમારી પાસે છે તે આવી ભંચ છે. પોસ્ટેજ જુદું.

લખો: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ

જામનાદાસ ભગવાનદાસ સ્મારકમાળાનાં પુસ્તકો

નતે મનુરી સ્તનારાઓને (ટોલ્સ્ટોય)	૦-૩-૦
ટોલ્સ્ટોય અને શિક્ષણ (અર્નેસ્ટ કૉસખી)	૦-૮-૦
ત્યારે કરીશું શું ? (ટોલ્સ્ટોય)	૦-૧૨-૦
” ” ભાગ ૨ નો	૧-૦-૦
કેળવણીનાં પાઠ્ય (ડિ. ધ. મશરવાળા)	૧-૦-૦

ક્રિ. અહાદેવ દેશાઈ કૃત પુસ્તકો

સત્યાગ્રહની મર્યાદા	૧- ૪-૦
વિરાજવહુ	૦-૧૦-૦
ત્રણ વાર્તા	૦-૧૨-૦
અંત્યજ સાધુ નંદ	૦- ૦-૬

ગાંધીજી કૃત પુસ્તકો

કાકા કાલેલકર કૃત

હિંદસ્વરાજ (આખું હસ્તાક્ષરમાં) ૨-૮-૦	પુસ્તકો
(સાથે છાપેલી નકલ વિનામૂલ્યે)	કાલેલકરના લેખો ૩-૦-૦
ગાંધીજીનું નવજીવન (પુ. ૧ થી ૨૧)	” ભા. ૨ નો ૦-૧૨-૦
(ત્યાર ભાગમાં પાકાં અધિભાં) ૧૧-૦-૦	હિમાલયનો પ્રવાસ ૦-૧૨-૦
સ્વદેશ	૦-૨-૦ આતરાતી હીવાલો ૦-૬-૦
ચેરવડાના અનુભવ	૦-૧૨-૦ ગામડાંમાં જમને શું
ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો ૦-૪-૦	કરીશું ? ૦-૧-૦
હકિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ ૧-૦-૦	સ્વદેશીધર્મ (નવી
” ” ઉત્તરાર્ધ ૧-૦-૦	આવૃત્તિ) ૦-૨-૦

બીજાં પુસ્તકો

આપવીતી (ધર્માનંદ કોસખી) ૧-૪-૦	લોકમાન્યને શ્રદ્ધાંજલિ ૦-૫-૦
લોકસંગીત (ખરે) ૦-૧૨-૦	ગાંધીજીની જીબાની ૦-૩-૦
હિંદુધર્મની કસોટી ૦-૬-૦	સ્વદેશ ૦-૩-૦
જેલદાયરી (શાજીપાલાચાર્ય) ૦-૬-૦	પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ૦-૬-૦
સહનનંદ સ્વામી ૦-૧૧-૦	મોટી બહેન ૦-૮-૦
ધર્મ શ્રિસ્ત ૦-૮-૦	ધર્મનું અભિદાન ૦-૩-૦

ક. ખ. નંદ, માહકોને લગતા ખાસ લાલો મટિ મંગલો સૂચીપત્ર.

